2026

ГОД ЕДИНСТВА НАРОДОВ РОССИИ

Минги тау Эльбрус

- Мызыланы Къаншаубийни Шаркъ жомакълы къадары
- Къайталаны Исмайыл. Таулу тасхачыны хапары. Роман
- Ахматланы Люба. Назмула
- Атмырзаланы Магомет, Сараккуланы Асият. Сокъур тюйюмчек. Пьеса

ISSN 0234-8128

1. 2026

НАРТ СЁЗЛЕ

* * *

Къазанны къуруму жагъылыр,
Аманны туруму – къайгъылы.

* * *

Къапмаз деп тишсиз итге да базма;
Къапмаз, алай юргени уа азмы!?

* * *

Къапхын къазандан къапхан азар.

* * *

Къапчыкъны башы ачыкъ болса,
Чычханлагъа да уят керек.
Къазанны башы ачыкъ болса,
Итге уят керек.

* * *

Къапхыч ит сынжырда къабышыр.

* * *

Къагъаракъгъа – согъаракъ.

* * *

Къагъа турсанг, ташмы сынмаз!?

* * *

Къадырны не бек тюйген да, ат этмез,
Кесин бир бек сюйгеннге да къанат битмез.

* * *

Къазагъы бла оноулашхан,
Къонагъы бла даулашхан
Мырдыгъа батхан кибикди.

* * *

Къазан къазаннга къарады да:
«Сени юсюнг къарады да», – деди.

* * *

Къазан къара болса да,
Кёпню бетин жаратыр.

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады. № 1 (245) январь – февраль 2026 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

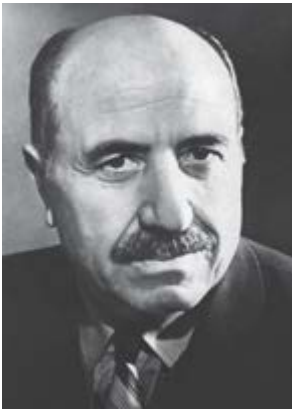

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Беппайланы Муталип
Бейтуугъанланы Исмаил
Гадийланы Ибрагим
Газаланы Амина
Додуланы Аминат
Ёзденланы Альберт
Ёзденланы Фатима
Ёлмезланы Мурадин
Зумакъулланы Танзиля
Мусукаланы Сакинат
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Таукенланы Борис
Шауаланы Разият
Шауаланы Хасан

ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ

НАЛЬЧИК – 2026

ЖАРЫКЪЛЫКЪНЫ ПОЭТИ

Созайланы Солтанны жашы Ахмат, Къабарты-Малкъарны, Къарачай-Черкесни да халкъ поэти, 1941 жылда 21 январьда Акъ-Суу элде туугъанды. Сабийлиги Къыргъызстанда кёчгюнчюлюкде ётгенди. Журтубузгъа къайтхандан сора, педучилищеде окъугъанды. 1969 жылда Ахмат Къабарты-Малкъар къырал университетни тарых-филология факультетин жетишимли бошагъанды. Окъуундан бёлюнюп, аскер борчун да намыслы толтургъанды. Урунуу жолун Къабарты-Малкъарны басмада къырал жашырынлыкъланы сакълагъан управлениясында башлагъанды. Ызы бла 1982 жылда Къабарты-Малкъарны радио бла телевидение къырал комитетинде баш редакторну къуллугъуна салыннганды. Анда Созайланы Ахмат 13 жыл бет жарыкълы ишлегенди. 1995 жылда «Эльбрус» китап басманы директору болады. 2003 жылда Ахматны КъМР-ни Жазыучуларыны союзуну председателине айырадыла.

Созай улу биринчи назмулары 60-чы жыллада белгили бола башлайдыла. 1968 жылда «Кюнню кёреме» деген аты бла басманнган биринчи китабы окъуна жаш поэтге Къайсынны, Отарланы Керимни, Алим Кешоковну эслерин бурдурады. Къайсын анда: «Жаш поэтни фахмусу, бирсилеге ушамагъан хаты эсленнгенди», – дегенди. 1972 жылда уа, Ахматны назмуларын «Литературная Россия» газет басмалагъанда, Къайсын кесини къысха ал сёзюнде Ахматны юсюнден: «Ол фахмулуду, фахму уа хар суратчыны бек магъаналы шарты болгъанлай къалады», – деп жазгъанды.

Ахматны назмуларын Лев Озеров, Лазарь Шерешевский, Алексей Королёв орус тилге сюйюп кёчюредиле. 1974 жылда Ахматны СССР-ни Жазыучуларыны союзуна аладыла.

70–80-чи жыллада Созайланы Ахматны аты республикадан тышында да белгили бола башлайды. Аны китаплары Нальчикде, Москвада да чыгъадыла, кёп назму чыгъармалары къыралны башха миллетлерини тиллерине кёчюрюледиле. Поэтни бирсилеге ушамагъан ауазына, дуниягъа кёз къарамына,

суратлау энчилигине кесаматчыла бюсюреу сёзлерин айтхандыла.

«Ахмат малкъар поэзиягъа алыкъа жюрюмеген жангы назму жорукъла къошханды. Жик ёлчемсиз, рифмасыз, верлибр деген эркин халда жазылгъан акъ назмула аны чыгъармачылыгъында энчи жерни аладыла. Аны бла бирге Созай улу малкъар поэзиягъа акъниет, акъкъанат, акътилек назмуланы кийиргенди. Акътауууш – иги хапар, сюйюнчю, жан саулукъ...» – деп жазгъанды Тёппеланы Алим.

«Бусагъатда Созайланы Ахмат бек къолайлы поэтлерибизден бириди. Аны аты Шимал Кавказда, битеу Россейде, Прибалтикада, Къыргъызда да уллу поэтле бла тенг айтылады», – дейди Толгъурланы Зейтун. Созайланы Ахматны чыгъармалары «Юность», «Дружба народов», «Дон» журналлада, «Литературная газета», «Литературная Россия», «Московский комсомолец» газетледе, «Поэзия», «Музыка» деген альманахлада да кёп кере басмаланнгандыла. Ала окъуу китаплагъа да эртте киргендиле. Поэтни назмулары, макъамгъа салынып, Къабарты-Малкъарны жыр хазнасын байыкъландыргъандыла.

Созайланы Ахмат чыгъармачылыкъ ишинде бийик жетишимлери эм республиканы маданиятын айнытыугъа салгъан къыйыны ючюн кёп тюрлю къырал саугъалагъа тийишли болгъанды. 1978 жылда «Солнечные тени» деген китабы ючюн Ахмат Къабарты-Малкъарны Ленинчи комсомолуну саугъасыны лауреаты болады. 1986 жылда СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы бла Ахмат «За трудовое отличие» деген майдал бла саугъаланады. 1991 жылда анга «Къабарты-Малкъарны маданиятыны сыйлы къуллукъчусу» деген ат аталады. 2002 жылда «Къолла» деген китабы ючюн Созай улу Къабарты-Малкъарны Къырал саугъасын алады эм 2006 жылда анга «Къабарты-Малкъарны халкъ поэти» деген бийик ат аталады.

Къарачай-Черкес эм Ингуш республикаланы президентлерини оноулары бла Ахматха адабиятны айнытыугъа эм миллетле арасында шуёхлукъну, маданият байламлыкъланы кючлеуге салгъан къыйыны ючюн «Къарачай-Черкес Республиканы халкъ поэти» (2005) эм «Ингуш Республиканы маданиятыны сыйлы къуллукъчусу» (2008) деген сыйлы атла берилгендиле. Ол Россейни халкъларыны Артиадасыны да лауреатыды.

БЕЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил

СОЗАЙЛАНЫ АХМАТНЫ ЮСЮНДЕН АЙТЫЛГЪАН СЁЗЛЕДЕН

* * *

Стихи Ахмата не крикливы, а темпераментны, содержательны, образны, пластичны, современны, не по внешним признакам, как бывает нередко, а по сути, по чувству времени и ответственности. У него хорошая школа, идущая от нашего общего учителя Кязима, от его реалистического стиля, от его содержательности и глубины.

Ахмат Созаев умеет использовать достижения родной поэзии, учиться на них, в то же время стремясь к самостоятельности. Его вещи дышат живой жизнью.

Кайсын Кулиев

* * *

Поэтни чыгъармалары кёчюрюлгенден сора, аны поэзиясыны оюму терен эм кесини энчилиги болгъанын ангылагъанма.

Назму жазыуда Ахмат тёрели чеклени кенгнгертирге кюрешеди – верлибр бла да жазады, таукел эм эркин узалады назмуну сыфатын къураргъа да. Ма аллай энчиликлери ючюн бек сюйюп ишлейме мен бу малкъарлы поэт бла.

Лазарь Шерешевский,
тилманч, поэт

* * *

Спасибо Вам за книгу «Солнечные тени» (это – очень тонко!). Некоторые стихи я уже прочитал – очень красиво! Завтра уезжаю в деревню к литовским рекам и озерам. Захвачу с собой Вашу книгу. Только там можно читать настоящую поэзию. Будем братьями, – поэзия нас сделала родными. Я очень этому рад.

Эдуардас Межелайтис

* * *

Ахмат! Сени энчи танг жулдузунг барды! Ол жарыкъ жанарыгъына ийнана, кесими «Танг жулдузуму» береме санга.

Отарланы Керим

* * *

Ахматны назмуларын мен биринчи кере ол аскер къуллукъда болгъан заманында окъугъанма. Ол заманда жаратхан эдим. Андан бери тауладан тенгизле таба бек кёп суу саркъгъанды, таулу поэзияны да бети тюрленгенди – башха тюрлю гыллыулары, башха иннетлери, ниет муратлары. Поэзиябызны огъурлулукъгъа тартыннган бёлеги жаз башында алма терекча чакъгъанды.

Ахмат Созай, тюз бу арт жылладача, назмусундан назмусуна ёсе, ёрлей барсын! Амин!

Алий Байзулла

Анатолий Парпара, Хасан Тхазеплов, Созайланы Ахмат.
Пятигорскийде Лермонтовну музейинде

Вячеслав Огрызко, Нафи Джусойты, Созайланы Ахмат

СОЗАЙЛАНЫ Ахмат

ЁГЮЗЛЕ

Келедиле ёгюзле…
Кёзлеринде – ёмюрле.
Келедиле…
Дуния токъ, жокъду дау.
Келедиле…
Бешик жылыуу – сау!

Келедиле, чарсда эрий.
Къууанч – къулач мюйюзлери,
Келедиле ёгюзле… Кёрдюм –
Алыкъа къарт тюйюлдю
жерим.

САРГЪАЛГЪАН ЧАПЫРАКЪЛА

Агъадыла
Саргъалгъан чапыракъла
Шошлукъну юсюне…
Шошлукъча уллу
Чапыракъла.

Агъадыла…
Тереклени жерге айтхан
Мудах сёзлери
Агъадыла,
Жерде чыгъар ючюн
Жангы чапыракъла.

* * *
Шош кечеде толгъан ай бирде
Манга жарыкълыгъындан берди.

Кёзлерими толтурдум
Аны жарыкълыгъындан.
Керек эсе, сизге да
Юлюш этейим андан.

Сары тангда Минги тау бирде
Манга сабырлыгъындан берди.

Жюрегими толтурдум
Аны сабырлыгъындан.
Керек эсе, сизге да
Бераллыкъма мен андан.

Ингирликде мудах кёк бирде
Манга жилямукъларын берди.
Мен аланы кесиме
Жыйдым, адамгъа къоймай.
«Сиз а жашагъыз, – дедим, –
Жиляр кюнюгюз болмай».

ЖАША СЕН,
ЧЫКЪЛЫ ЭРТТЕНЛИК!

Эрттенлик, сени юсюнгден
Жазама, хауангдан солуй,
Назмуму хар тизгини да
Накъутлу чыгъынгдан толуп.

Жазама, сени жырларынг
Жангы назмума кирелле.
Жаша сен, чыкълы эрттенлик,
Таула да махтау берелле.

Къучагъымы кенгнге жайып,
Барама сени аллынга.
Сау бол, къанатларынг ючюн,
Жырлагъанынг ючюн манга.

* * *

Субай таулу къыз сабыр атлай
Киргенча жарыкъ юйюбюзге…
Жанкъозауаз жаз башы алай
Келгенди къууанчы бла бизге.

Кёк къанатларында келтиргенди
Эрик терекни акъ гюллерин.
О, жаз башы! Сени кючюнгден
Сейир айбат болады жерим!

Къоншумда сиркиу сабийлеге
Жанкъозла келтирдинг саугъагъа,
Жер жылыуун бердинг юйлеге,
Жашау татыуун а – саулагъа.

Кём-кёк чапыракълы жаз башы!
Сени аллынгда баш урама.
Поэзия – санга ушашым,
Ол сенден юзюлген сунама.

Табийгъат кесини юсюнден
Жырын жырлайды, бек игисин.
Ол жыр топпа-толуду кюнден –
Келеди кёк кырдык ийиси.

ОКЪУУЧУМА АЛГЪЫШ СЁЗЮМ

Палах жолу кенг болгъандан,
Аманлагъа тенг болгъандан
Аллах сакъласын.

Кюн тийгенде кюнсюзлюкден,
Эрир жерде кюйсюзлюкден
Аллах сакъласын.

Сабийлеринг абыннгандан,
Ачы сёзден къабыннгандан
Аллах сакъласын.

Душманынга таяннгандан,
Халкъ аллында уялгъандан
Аллах сакъласын.

Тыпыр ташынг сууугъандан,
Жюреклени сууугъундан
Аллах сакъласын.

Умутунгу унутхандан,
Кеси адамынг улутхандан
Аллах сакъласын.

ЖАНГЫ КЮННГЕ АЛГЪЫШ

Жангы кюннге тюбейик,
Жарыкъ бетли бола, биз.
Сабин ышарыууча,
Татлы болсун кюнюбюз!

Жерде хар бир инсаннга
Кесин берсин жангы кюн!

Батмагъанлай турурча,
Алай келсин жангы кюн!

Адамны сагъышларын
Кётюрюп элталырча,
Кючю болсун бу кюнню,
Жюрекледе къалырча!

Сабий ышарыууча,
Жангы бола келсин кюн,
Арыгъан кёгюбюзге
Ырахатлыкъ берсин кюн!

КЮННЮ КЁРЕМЕ

Кюн чыкъгъанды, жарыта жерибизни,
Жылы отоуубузну, экибизни.

Къарайма санга: къап-къара кёзлеринг,
Зыбыр чачынг, кюн бетли эринлеринг.

Ариулугъунг эм ачыкъ инбашларынг,
Жарыкъ тауушунг эм иничке къашларынг,

Эрттенлик отоуда кёреме сени,
Кюнден толу бетинги, кюлгенинги.

Кёреме насыпны – сени кёреме,
Кёреме жерими – кюнню кёреме.

ЖАШАУ

Бармагъымы кюйдюрдюм
Мен отда бир жол.
Дарман салдыкъ, сау болду,
Унутулду ол.

Жюрегими кюйдюрдюм
Бир ачы сёзде.
Кечем-кюнюм да сынсый,
Кёп тёздюм, тёздюм.

Сёзден кюйген жюрегим
Бюгюн да манга,
Сау болмайын, улуйду.
Дарман – аз анга.

* * *

Мен шахаргъа
Гюлле алып келдим.
Да саугъа болсун дедим.

Мен шахаргъа
Кёгет-жемиш да келтирдим,
Шахар халкъына
Хакъ алмай бердим.

Мен шахаргъа
Жер алып келдим,
Шахарчыла сюрюрча,
Шахарчыла урлукъ себерча.

Жерни уа алыргъа унамады
Улду шахар бу жол.
– Манга хазыр зат
Керекди, – деди ол.

ЖАШАУ – КЮРЕШДИ

Жолунгу къарын кесинг кюре,
Кесинг барыргъа керексе алгъа.
Жашау – кюреш, харкюннгю кюреш,
Жюгюнгю да кесинг элт жолда.

Жашау – кюрешди, уллу кюреш,
Кюрешди акъ тангны атыуу.
Бек тойгъан а жашайды кюле,
Билмейин кюрешни татыуун.

Кюнюнгю кесинг ишле, кесинг, –
Кёрсюнле кюрешни жарыгъын.
Сени кючюнг кюрешде келсин,
Жашама, биреуге жалынып.

* * *

Уянады Сырт тала,
Наныкъ ийисден тола,

Кырдыкларын чапдыра,
Чыкъ тамычыла чакъдыра…

Жырлайла къанатлыла,
Эрттенликден кеф бола…

Уянады Сырт тала,
Наныкъладан къызара…

Кюн, къыздыра, ойнайды,
Хауада бал къайнайды.

АЛЛАХ АЙТСА

Мен сюеме танг аллында
Беш да Тау эл къанат жайса.
Хар небиз да иги болур,
Аллах айтса, Аллах айтса.

Мен сюймейме инсаныбыз
Ырысхыгъа элин сатса.
Бир таулу да этмез алай,
Аллах айтса, Аллах айтса.

Мен сюеме жолгъа чыкъгъан
Ёз юйюне саулай къайтса,
Къууанырла сабийлери,
Аллах айтса, Аллах айтса.

Мен сюймейме, ким да болсун
Тилибизни малтап атса.
Жол бермебиз аллайлагъа,
Аллах айтса, Аллах айтса.

Мен сюеме хар миллет да
Бир бирине жюрек ачса.
Кюн да иги тиер сора,
Аллах айтса, Аллах айтса.

Мен сюеме журтубузну
Оту жарыкъ, жарыкъ жанса.
Энди ёчюлмез чырагъыбыз,
Аллах айтса, Аллах айтса.

АНА ТИЛИБИЗ

Жулдузубуз, бек уллу жулдузубуз – сен,
Хар атламыбызда кёрюне жарыгъынг.
Анча отдан къутулгъанынгы эсгерсем,
Бек къууаннгандан келеди жилярыгъым.

Сенден уллу байлыгъыбыз жокъду бизни.
Сенден башланадыла бар игиликле.

Сен суутмайын тураса юйюбюзню,
Сен – акъ эрттенликле, жылы ингирликле.

Ёхтемлигибиз сенсе, ана тилибиз.
Къайсыбыз да кетербиз, сен жашар ючюн.
Къыйын кюнде дайым санга киребиз биз,
Кесингдеди халкъымы уллу кючю.

Сен – жигит къушларыбыз учхан чууакъ кёк,
Сен – ышаныуларыбыз жарыкъ чакъгъан жаз
Сени анча-мынча ангылагъанла кёп,
Иги билгенле жылдан жылгъа аздан-аз.

Аз болсунла бу асыры бек тойгъанла,
Сени шайгъа да санамай къойгъанла!
Минги тау барда, сен да жашарса дейме,
Мен аны тилейме, мен аны тилейме.

АДАМ УРЛУКЪ СЕБЕДИ

Танг аллында бараза
Айтады жангы жырын.
Кёк а тазады, таза,
Жер а жылыды, жылы.

Адам а – урлукъ себе,
Жер а – чирчикден кёбе,
Хар мирзеу бюртюк кюнден
Чартлагъанча кёрюне…

Алай себеди адам,
Уллу жерге ышанып.
(Айтыучусуча атам,
Жангырады жер шары.)

Сыртына тузу чыгъып,
Къолунда бюртюк чагъып,
Адам себеди урлукъ,
Кимди да андан уллу?!

АБЫНСАНГ ДА – АУМА

Жангы кырдык – къууан дейди,
Элия уа – ууал дейди.

Къама – эки жарыл дейди,
Танг а – менде жары дейди.

Жаун – жиля, жиля дейди,
Кюн а – жырла, жырла дейди.

Жолум – атла, атла дейди,
Жашаунгу къатла дейди.

Тау а – саппа-саума дейди,
Абынсанг да – аума дейди.

ЖАНАДЫЛА БЕРЧЛЕРИ КЪОЛЛАРЫНДА ХАЛКЪЫМЫ

Ишди бизге кюч берлик,
Журтну да жаш этерик.
Ишлеп, алай келеди,
Ма бу чуакъ эрттенлик.

Аллыбызда байракъча
Жарытырыкъ – урунуу.
Тау окъуна сюймейди,
Ишлемей, бош турууну.

Урунууда табады
Терек да алмаларын.
Иш ахлусу болсунла
Жерими адамлары.

Биз кетгенде къоярыкъ
Жалан да иш болады.
Эринчекни жашауу –
Кече-кюн да боранды.

Жанадыла берчлери
Къолларында халкъымы.
Жашау кюню кёп болсун
Ишлеп алгъан хакъынгы!

* * *

О, Малкъарым, бийикледен къарагъан,
Таулуну да, тау къушну да уясы.
Ёз къаласын эркинликден къалагъан,
Тёзюмлюкню, кишиликни къаясы.

* * *

Бирде къонакъгъа бардым мен бир элге
Жюрегимде жаннган жырым бла бирге.
«Ким бла келгенсе?» – дегенлеринде,
Айтдым: «Жырдан айырылмай ёмюрге!»

* * *

Биргесине кём-кёк жазны да алып,
Къайдан чыкъгъан болур эди сюймеклик?
Къолунда жашлыкъны жарыкъ байрагъы,
Къайдан чыкъгъан болур эди сюймеклик?

* * *

Жерге жангы, къууанч жарыгъын жая,
Манга уа мудахлыкъны алып чыкъгъан.
Кюнню аллына барама мен жаяу,
Жилямукъларым тама эрттенлик чыкъгъа.

ГЮЛЛЕ

Жюреклеча, ачылып,
Юйюмю къууандыра,
Гюлле алай келдиле,
Чырагъымы жандыра.

Сюйюнчюча, хычыуун,
Жарыкъ бере жетдиле,
Ауур сагъышларымы
Ала женгил этдиле.

Тиширыууму кёрюп,
Бир ариу ышардыла,
Эринлерине жете,
Анга ушап къалдыла.

Къаш тюйюуню билмеген,
Нюр бюртюклю гюллерим,
Сиз жашагъыз, кетмейин –
Алгъышлылла кюнлерим.

БУДАЙ БЮРТЮКЛЕ – КЮНЧЮКЛЕ

Мени къол аязымда – будай баш…
Ол мени бийик да этеди, таза.
Будай бюртюкле, кюнчюклеге ушаш,
Жерни, адамны да къадарын жаза.

Будай бюртюкню ышарыулары
Жарытадыла сабий ауазланы.
Сабанла – жерими жазыулары.
Сабанла келтирелле жазланы.

КЁПЮР

Багъалатмай, хакъ алмай,
Ненча жюкню кётюрдюнг?
Ненча адамны юйюне
Игиликле келтирдинг?!

Тынгылы улоуса сен, –
Хар кимге да керексе.
Хар заманда хазырса,
Ышаннгылыса, бексе.

Сен сынамагъан жюк жокъ:
Ёлюк да ётдюресе,
Орайдасы жарыта,
Келин да элтдиресе.

Сен кёп кере женгнгенсе
Сууну къутургъанын да.
Сен кесинг сынагъанса
Элия ургъанын да.

Жюреклени байлайса,
Уллу черекни хорлап.
Ахшылыкъды къуллугъунг.
Сен – кёпюрсе, сен – хорлам!

Ишлейсе сен, солумай,
Бир махтау да излемей.
(Мени келгеними уа,
Къойдунг, шуёх, истемей).

Билеклик эт, болуш сен,
Хар акъниет адамгъа.
Кёпюр, кётюр аны сен,
Кёрюнюрча аламгъа.

КЪЫРАЛЫМ – ЮЙЮМ

Мен ата юйюмю суратын
Ишлерге кюрешдим.
Бошагъанымда уа – ол
Туугъан элими
Сураты болуп чыкъды.

Туугъан элими суратын
Ишлерге кюрешдим.
Бошагъанымда уа – ол
Малкъарымы
Сураты болуп чыкъды.

Малкъарны суратын
Ишлерге кюрешдим.
Бошагъанымда уа – ол
Минги тауну
Сураты болуп чыкъды.

* * *

Бирге ушайдыла кюнлерим,
Ушагъанча бирге тамычыла,
Ушагъанча бирге чапыракъла.

Алай билмей къалама бирде
Аланы къайры кетгенлерин,
Тамычылача, кетгенлерин,
Чапыракълача, кетгенлерин.

Бирге ушамайдыла кюнлерим,
Ушамагъанча бирге къаяла.
Ушамагъанча бирге кечиуле.

Алай билмей къалама бирде
Ала биргеме тургъанларын,
Къаялача тургъанларын,
Кечиулеча тургъанларын.

ШАРКЪ ЖОМАКЪЛЫ КЪАДАР

(Ольга Горюнованы «Восточная сказка судьбы» деген статьясындан)

Мызыланы Адырайны жашы Къаншаубий 1951 жылны 17 февралында Къазахстанны Туркестан шахарында туугъанды. Москваны къырал университетини Азия бла Африка къыралланы институтуну тюрк тил бёлюмюн тауусханды.

Къаншаубийни атасы Мызыланы Адырай, Уллу Ата журт урушдан аягъындан сакъат болуп, эки таякъгъа таянып келгенди. Уруш къыйынлыгъын бла кёчгюнчюлюкню ачылыгъын кёрген Адырай, къыйынлыкълагъа бюгюлмей, сынмай, Ата журтуна къайтып, миллетини айныууна уллу къыйын салгъанды. Ол Яникой элни школунда малкъар тил бла адабиятдан устаз болуп, сабийлени ана тилге юйретгенди.

Къаншаубий миллетини адет-тёресин, тарыхын иги билген, терен билимли адам болгъанды. Туугъан жерине сюймеклиги, ол сюймеклигини теренлиги аны жазгъан ишлеринде, кёчюрмелеринде энчи жерни алады.

Мызыланы Къаншаубий Къабарты-Малкъарны литератураларына бла маданиятларына уллу юлюш къошханды. Орус классиклени бла бусагъатдагъы жазыучуланы чыгъармаларын кёчюрюп, ол кёп окъуучуну ала бла шагъырей этгенди, алай бла халкъланы араларында шуёхлукъну кючлегенди, ол халкъланы бир бири маданиятлары бла танышдыргъанды.

Алай бла, кёчюрмечилик Къаншаубийни жашауунда энчи жерни алады. Ол Мустай Каримни, Къайсынны, Ф. Тютчевни, Ф. Глинканы, А. Фетни, И. Бунинни, В. Брюсовну, С. Есенинни, А. Блокну, А. Ахматованы, М. Цветаеваны, Б. Пастернакны, Е. Евтушенкону, Р. Рождественскийни чыгъармаларын, «Кюмюш ёмюрню орус поэзиясыны антологиясын» тюрк тилге кёчюргенди. М. Ю. Лермонтовну «Смерть поэта» деген жыйымдыгъын, поэтни 185-жыллыгъына жоралап, тюрк тилде энчи китап этип чыгъарады. Белгили тюркълю жазыучу Ахмет Неждет бла бирге кёчюрюп, А. С. Пушкинни «Евгений Онегин» деген поэмасын, аны 200-жыллыгъына чыгъарадыла. Аны хайырындан Тюркде «Малкъар поэзияны антологиясы» басмаланады. Ол Къайсынны бла Кязимни Тюркде бардырылгъан юбилейлерин къурагъанладан бириди. Анкараны паркы Къайсынны атын жюрютгенине да Къаншаубийни къыйыны уллуду.

Мызыланы Къаншаубий Тюркде окъуучуланы Къайсынны «Жаралы таш» деген жыйымдыгъын кёчюрюп, поэтни чыгъармачылыгъы бла таныш этгенден тышында, ол Къайсынны жашы Азаматны ишлеген суратларыны кёрмючюн къураргъа болушханды. Къаншаубий белгили тюркълю поэт Ахмет Неждет бла да къаты байламлыкъ жюрютгенди. Ала экиси да Къайсынны дагъыда бир назму жыйымдыгъын кёчюргендиле, атына да «Бу таула сюелген къадар» деп, поэтни назмуларындан бир тизгинни атап.

Мызы улу «Королёк – птичка певчая», «Млечный путь», «Долг чести» фильмлени эм башха чыгъармаланы орус тилге кёчюгенди. Ол Москвада баргъан кинофестивальланы келечисиди, орус-тюрк фильмлени «Любовь моя – печаль моя» («Мосфильм») бла «Манкурт» («Туркменфильм») алгъан кезиуде алагъа не жаны бла да болушлукъ этип тургъанды.

Маданиятны, адабиятны айныууна, халкъланы араларында шуёхлукъну кючлеуге уллу къыйын салгъаны ючюн, Мызыланы Къаншаубий кёп тюрлю саугъагъа тийишли болгъанды, аланы ичинде:

– А. С. Пушкинни майдалы;

– «Москваны 850-жыллыгъына жораланнган» майдал;

– Башкъортостан Республиканы Сыйлы грамотасы;

– Башкъортостан Республиканы Халкъларыны шуёхлукъларыны ордени;

– «Башкъортостаны Республиканы къуралыууна 100 жыл» майдал;

– «М. Ю. Лермонтовну 190-жыллыгъына жораланнган» майдал;

– «Мёчюланы Кязимни 150-жыллыгъына жораланнган» майдал;

– «Къулийланы Къайсынны100-жыллыгъына жораланнган» майдал эм башхала.

Мызыланы Къаншаубий Халкъла аралы тюрк академияны сыйлы академигиди, Кавказны илму, маданият, билим бериу жамауат академиясыны члениди. Россейни Жазыучуларыны союзуну члениди, КъМР-ни Жазыучуларыны союзуну члениди.

Къаншаубийни урунуу жолу:

1968–1969 – Вольфрам-молибден комбинатны электрослесары;

1969–1975 – МГУ-да шаркъ тилли институтну студенти;

1975–1976 – башда айтылгъан институтну стажёру;

1976–1979 – СССР-ни Илмула академиясыны Тил бла байламлы институтуну аспиранты; 1980–1990 – тыш къыраллы фирмаланы бла эм «Олимпиада-80» къурагъан оргкомитетни жалчытхан жаны бла ишлеу службасыны экономисти, КПСС-ни Ара комитетини Жамауат илмула институтуну къуллукъчусу;

1991–1993 – СССР-ни Госкиносуну «Интердет» деген фильмле чыгъаргъан фирмасыны баш оноучусу, «Картал» деген предприятияны директору;

1993–2004 – Тюркде «Идиль» фирманы СНГ-да фирмаларыны координатору;

1997–2004 – Тюркде Башкъортостан Республиканы тыш къыраллы экономика байламлыкъларыны эм сатыу-алыу жаны бла министерствосуну келечиси; 2004 жылдан башлап – Тюрк Республиканы Стамбул шахарында Башкъортостан Республиканы келечиси.

Жыл саны келген, кёрюмдюлю, не жаны бла да жетишимли адамны апчып тургъаны бир сейир кёрюнеди. Хар нени да тергеп къарасанг, бу шаркъ сыфатлы, кёрюмдюлю эр киши жашауунда хар нени да сынагъанды: абыннганны-сюрюннгенни да, хорламны да…

Къалай-алай болса да, биз не десек да, апчырча эди: Башкъортостан Республиканы Сыйлы грамотасын Башкъортостанны Стамбулда келечиси Мызыланы Адрайны жашы Къаншаубий биринчи кере ала эди…

Сталинни буйругъу бла битеу малкъар миллет Орта Азияны бла Къазахстанны аулакъларына кёчюрюлюнеди. Къаншаубийланы юйюр да Къазахстанны Туркестан шахарына тюшеди. Къаншаубийни сабийлиги ол шахарда ётгенди. Мызыланы Адрай кёчгюнчюлюкге дери Думалада школну директору болуп ишлегенди, кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора, Яникой элде ана тил бла литератураны окъутханды. Устазны юйюрюнде ёсген Къаншаубий, кеси да жетинчи сабий, барысындан да гитче

Башкъортостан Республиканы Президенти
Муртаза Рахимов Мызыланы Къаншаубийни алгъышлагъан кезиу

болгъаны ючюн болур эди, гитчени сюйген да бегирек эте эдиле, эрке ёсгенди. Къаншаубийни гитчелигинде тёзюмлюлюгю болмагъанды. Ол бир жеринде кёп олтуралмагъан, чёрчек, сиркиу жашчыкъ эди. Аны алай болгъанына атасы-анасы да аз жарсымагъандыла. Жалан да китапла тыяла эдиле ол чёрчек жашчыкъны: аланы окъуйма деп, ол бир таша жерде олтуруп, сагъатла бла тас болуп тура эди. Ма аллай кезиуледе Къаншаубий къужур, ажайып, сейирлик шаркъ жомакъланы дуниясына бата эди: Шахерезада бла залим Шахрияр бла Багдадны орамларында айлана эди, Гарун-Аль-Рашид бла не да Аладдин бла хыли ишчикле эте, мифология жаныуарла бла жагъалаша эди эм хур къызланы сюе эди...

Жылла оза, Мызыланы юйюр да Нальчик шахаргъа кёчеди, алай Къаншаубий ажайып Шаркъгъа сюймеклигин жюрегинден тас этмейди... Адетге кёре, юйюрню гитчеси юйде атасы-анасы бла къалыргъа керекди. Орта школну бошагъандан сора, Къаншаубий къагъытларын КъМКъУ-гъа береди, алай киралмай къалады. Баям, кирирге сюйсе, кирлик да болур эди, сюймегенди, нек дегенде Москваны къырал университетинде Азия эм Африка къыралланы институтуна кирирге мураты бар эди.

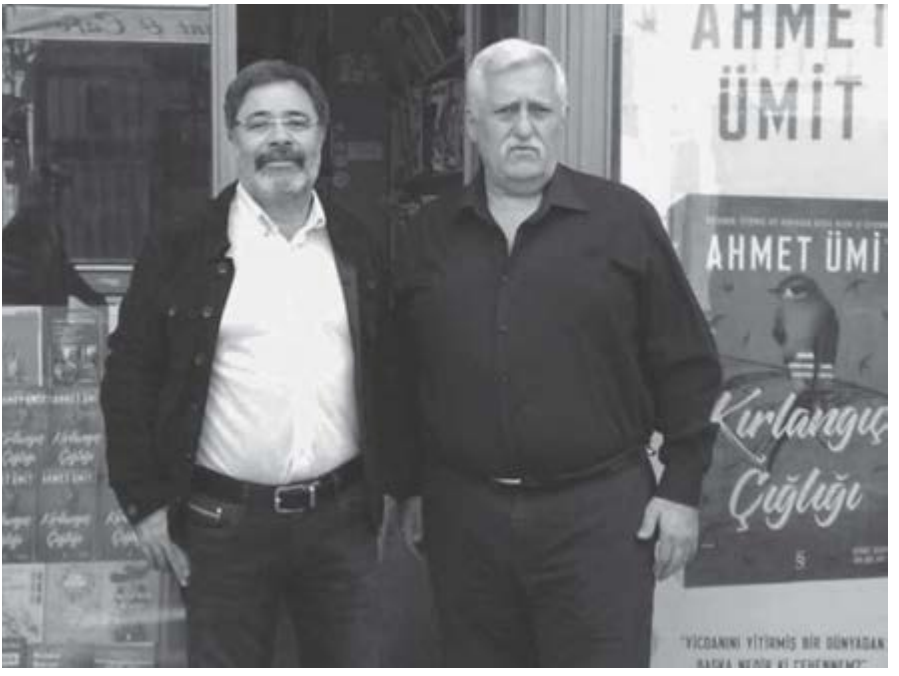

Ахмет Умит бла Мызыланы Къаншаубий

Ол университетде билим алса, жалан да ол заманда сабийлигинден бери жюрегинде, акъылында тутхан мураты толлукъ эди – шаркъ жомакъланы къыралына тюшерге. Алай атасы-анасы да аны Москвагъа кетип окъуругъун сюймей эдиле. Къаншаубийни муратын толтургъа тамата къарындашы болушду, ол: «Окъургъа сюе эсе, окъусун», – деп, сёзню кесди.

Мызы улу, 1975 жылда Москвагъа келгенлей, бир ауукъгъа межгитлени бла минараланы ариулукъларын унутуп, ара шахарны килисаларыны алтын юй башларын сюйдю. Москвада аны танышлары жокъ эди, келген кюнюнде вокзалда жюгюн къоюп, Москвада айланыргъа кетди, аны ариулугъун кесине сингдире... Хар атламындан Москваны юсюнден китаплада окъугъаны кёз аллына келип, шахарны таный башлады: Ленинские горы, Чистые пруды, Китай-город, Арбат, Сокольники... Ызы бла уа – бек жарыкъ, къууанчлы, зауукълу студент жыллары: МГУ-да кеси сайлагъан институтну тюрк тил бёлюмюнде окъуу; хар курсну бошагъанлай, каникуллада къурулуш отрядла бла кече от аллында гитара бла ойнагъан кезиуле; биринчи практика – гитчелигинден бери сюйген къыралында.

Тюркде практикада Къаншаубий нефть заводда ишлей эди. Бу къырал Мызы улуну кесини межгитлери, минаралары эм совет адамлагъа суукъ кёзден къарагъанлары сейирсиндире эдиле. Тюрк къырал ол заманда НАТО-да эди, аны себепли СССР шуёх къыралгъа саналмай эди. Бусагъатда бизни къыралланы арасында 15 миллиард долларгъа сатыу-алыу барады. 70-чи жыллада уа биринчи жерде экономика угъай, политика эди.

Жыллыкъ стажировкасы кёзюн ачып къакъгъынчы кетди, энди Къаншаубий студент даражада угъай, бийик билим алып, Москвагъа къайтды. Къайтханлай, къалды да къалды. Аспирантураны бошап, Госкинода ишлеп башлайды, ызы бла – жамауат илмуланы институтуна, фатар да алады, юйдегили да болады – 90-чы жылла келгинчи, аны жашауу хар инсандача барады. Билген Аллахды, Къаншаубийни къадары башха да боллукъ болур эди, аны 1993 жылда Тюркге ишлерге чакъырмасала. «Идиль» деген къурулуш биригиу эки къырал ортасында байламлыкъ жюрютюрча орус тилни бла тюрк тилни бирча иги билген адам излей эди.

Алай бла Къаншаубий, мындан артын айырмай, эки къырал ортасында жашайды: тюрк къурулуш бизнесни Россейге келтиреди. Бир талай айны Россейде жашап, къырал ичинде ары бла бери айланып, сатыу-алыу бла кюрешген жангы адамла излейди. Алай эте, ол Башкъортостаннга тюшеди...

Кеси аллына болгъан республикагъа баргъан бек къоркъуулу эди. Газетле бла телевидение Башкъортостанны юсюнден ариу айтмай эдиле. Не жаны бла да артха къалгъан, Аллах ургъан жер деп къоя эдиле. Алай ол кеси кёзю бла кёрген аны сейирге къалдырды. Ол заманда битеу къыралда мафия къауумла болгъанда, мында аны ийиси да жокъ эди. Экономикалары акъыртын-акъыртын аякъ юсюне тура башлагъан кезиу, республиканы таматалары бизнес бла кюрешгенлеге билеклик этип, не жаны бла да болушлукъ эте эдиле. Хар нени да тап баргъанына эки миллет да тюрк миллетле болгъанлары, тарых жаны бла бирчалыкълары, бирча адет-тёрелери уллу себеплик этген болур эдиле. «Идиль» деген тюрк фирма къуру «Гостиный двор», «Ляля-Тюльпан» межгитни эм башха къурулушланы ишлегенден тышында да, республиканы къызлары бла фирманы тюрк къурулушчулары бла юйюрле къурап, 30 той этген эдиле...

Стамбулда Башкъортостан Республиканы Келечилигин къураргъа деген оюм 1997 жылда окъуна туугъан эди, алай аны 2005 жылны апрелинде ачаргъа онг чыгъады. Ол да Башкъортостан Республиканы Президенти Муртаза Рахимов Тюркге баргъандан сора.

Аллай байламлыкъны багъасын эки жаны да чыгъардыла: 2005 жылда Тюркню бла Башкъортостанны арасында сатыу-алыу, муну аллында жылдан эсе, эки бла жарымгъа кёп болду, башхача айтханда – 125 миллион долларгъа.

Иш, баям, къуру сатыу-алыуда да болмаз. Шаркъны жюреги бла кёрюрге сюйген гитче чёрчек жашчыкъ тюрленмегенди, энтта да алайлай къалгъанды – орус поэтлени тюрк тилге кёчюрюп тебиресе, Къаншаубийни жюреги сабий заманында сынагъанын сынайды, ажайып Шаркъ кёз аллына келип къалады. Мызыланы Къаншаубий Тюркню адамларын Мустай Каримни терен магъаналы, акъылман эм чам чыгъармалары бла шагъырей эталгъанына бек ёхтемленеди...

Мызы улуну жашауунда бусагъатда бек сюйген, жюрегине багъалы эки шахары барды: Москва – унутулмазлыкъ, заукъ жаш заманы ётген шахар, сора Уфа-Стамбул не да Стамбул-Уфа. Бу эки шахарны къайсын бек сюйгенин, къайсы багъалы болгъанын ол айыралмайды.

«Мызыланы Адрайны жашы Къаншаубий – намысы жюрюген адамды, кесини энчи ишинден тышында, мени сюйген поэтими Мустай Каримни тюрк тилге кёчюреди. Мызыланы Къаншаубий болмаса, республикабыз Стамбул бла аллай къаты байламлыкъ жюрюталлыкъ тюйюл эди», – деди Башкъортостан Республиканы Президенти Муртаза Рахимов.

Мызыланы Адрайны жашы Къаншаубийни жашауун, чыгъырмачылыгъыны юсюнден энтта да тынгылы иш этилмегенди. Аны магъанасын келир тёлюле бютюн терен, кенг айтырла эм ангылатырла.

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля,
филология илмуланы кандидаты.

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля

* * *

Мызыланы Къаншаубийге

Кел, Къаншаубий, Нарт уя жагъасына,
Мюлкюм жетмез сёзюнгю багъасына,
Сени сёзюнг манга алай татлыды,
Агъры таудан келген сыйлы атлыды.
Кел, Къаншаубий, къууат сала таулагъа.
Стамбулдан келтирме сен саугъала.
Кесинг келген бизге саугъа, насыпды.
Халкъ жюреги санга алай ачыкъды,
Нарт уя да санга бир бек тансыкъды.
Сенлайлагъа юйюм жылы ышыкъды.
Узакъда да – жууукъладан сен жууукъ,
Ахшылыкъгъа ёкюл болгъанлай турлукъ.
Сен тау сёзню кётюралдынг бийикге,
Кёрюнюрча багъа биче билликге.
Тиллеринде Юнус бла Назымны
Тиллендирдинг Къайсын бла Кязимни.
Шош сёзюмю тыш жерлеге таныта,
Жанын-къанын тас этмейин айныта
Билдинг, жаным, къарындашым Къаншаубий,
Сени сакълайд, махтау сала, таулу юй.
Ёт сен тёрге, ахшы оюмла ойла.
Кимни болса махтамайды Танзиля,
Кимге болса биширмейди хычин да,
Къош бишлакъдан ууп аны ичин да.
Аша, махтай, къууандыра шапангы,
Бокаллагъа къуй сен, ач да, шампанны.
Назмума да къондурмайын сен букъу,
Кязим, Назым тиллеринде энтта окъу.
Тынч турайым мен а, санга тынгылай,
Жангы ёмюрде жырланырыкъ тау жырлай,
Сёлеш, сёлеш, ариу сёзде ауруу жокъ.
Иги ишле этгенлеге арыу жокъ.
Арымайын махтар кибик менлайла,
Малкъар халкъгъа кёп туусунла сенлайла!

ДАРОВАНИЕ И ДОБРОСЕРДЕЧНОСТЬ

Дарование и добросердечность – это две прилежащие грани, что отличают от всех других многогранного, высоко эрудированного Каншаубия Адраевича Мизиева. Их сочетание делают его ни на кого не похожим и ни с кем не сравнимым, а, значит, надежным и верным, слышащим биение сердца тех, кто рядом.

По воле счастливой судьбы, мне приходилось встречаться с Каншаубием Мизиевым в разные годы, в разных городах разных стран. Я не слышал, чтобы он когда-нибудь на кого-нибудь повысил голос или изменил тон своего голоса, чтобы он сказал что-то непристойное о ком-нибудь, включая своих врагов и недругов. Из всех, кого я знал, он был и остается одним из тех мужественных и сильных духом людей, которые могли держать однажды данное слово, не роняя свою честь и честь других. Изречение Кязима «Наше имя человек» Каншаубий Адраевич достойно пронес через всю свою нелегкую, но яркую и колоритную жизнь.

В 2011 году мы, делегация из Кабардино-Балкарии, писатели, артисты, журналисты вместе с государственным телевидением (пятнадцать человек), приехали в Уфу, где нас встретили на высоком уровне, проводили юбилейный вечер нашего земляка Каншаубия Мизиева, в это время представлявшего Башкортостан в Турецкой республике.

Президент Башкортостана Муртаз Рахимов, вручая высшую награду республики, сказал: «Каншаубий Мизиев – исключительно уважаемый человек, который помимо своей работы, переводит моего самого любимого поэта Мустая Карима на турецкий язык. Если бы не Каншаубий Мизиев, у республики не было бы таких тесных отношений со Стамбулом».

Президент Муртаз Рахимов этими словами всего-навсего приоткрыл лишь только одну сторону деятельности Каншаубия Мизиева, дипломата и политика, журналиста и писателя, строителя и переводчика.

Каншаубий Мизиев долгое время возглавлял строительную компанию ООО «Анмар», и в то же время создал другую компанию – ООО «Лавина». ООО «Анмар» управляла строительными фирмами по всему СНГ. Народный поэт Башкортостана, Лауреат Ленинской премии Мустай Карим заметил: «Любое творчество – это благо, богатство. Произведения строителей – это богатство, которое будет жить долгие годы, может быть, столетия. Поэтому строители, архитекторы несут большую ответственность перед идущим».

Полномочный посол Казахстана Дюсен Касеинов, Каншаубий Мизиев, Аскер Додуев и мэр Тургул Алтынок. Анкара, 2018 г.

«Строитель всегда должен чувствовать эту ответственность. Плохо написанную книгу можно отложить в сторону, плохую музыку отключить, но невозможно сделать вид, что вы не видите плохо построенное, некрасивое здание. Вы годами обязаны проходить мимо него или же вынуждены жить в этом доме. Такие здания огорчают, печалят. Здания, построенные турецкой строительной фирмой «Идиль», меняют облик нашего города, украшают его. Они построили эти здания, будут еще строить и возвратятся в свою страну. Наша задача – в Уфе сохранить эти здания.

У фирмы «Идиль» в Уфе самая хорошая, самая добрая репутация, и в этом большая заслуга моего старого друга Каншаубия Мизиева».

Каншаубий Адраевич Мизиев был переводчиком у Николая Викторовича Подгорного и сопровождал его в поездках в Турецкую Республику.

Сотрудничал с первым каналом государственного телевидения Турции. Многие советские телезрители помнят первый турецкий телесериал «Королёк – птичка певчая», который блестяще перевел на русский язык Мизиев. Это было только начало. Благодаря ему зрители СССР увидели советско-турецкие кинофильмы «Любовь моя, печаль моя» по мотивам одноименного романа Назыма Хикмета, «Манкурт» по роману Чинги-

Каншаубий Мизиев и губернатор Эскишехир Гюнгёр Азим Туна

за Айтматова и многие другие. Он часто приезжал в Россию в составе киногруппы Первого канала турецкого телевидения, которая вела программу по изучению культуры, истории и этнографии народов России и СНГ. В это время я тоже работал на телевидении КБР и сопровождал их в разные уголки Кабардино-Балкарии и Карачаево-Черкесии. Меня приятно удивило то, что без ведома Каншаубия Адраевича ничего не происходило, все спрашивали, что снимать, а что нет. По завершению работы мы сделали передачу с их участием под названием «Терек – река дружбы».

Сборник стихов М. Ю. Лермонтова «Смерть поэта» в переводе Мизиева на турецкий язык выдержал три издания и презентовался в Пятигорске, в доме-музее великого поэта. Каншаубий Адраевич издал более двадцати книг классиков русской литературы вместе с известными поэтами и писателями в различных издательствах Турецкой республики.

Известный поэт, классик советской литературы Андрей Вознесенский точно сказал: «Для меня, конечно же, было великой радостью встретить в самом центре Стамбула – этого города из самой сказки – удивительного человека, который всем своим существом, творческим накалом, литературной деятельностью и обаянием олицетворял бы так неповторимо вечный образ моей любимой и прекрасной России!

Каншаубий Мизиев и Владимир Захаров

Я уверен, что пока Каншаубий Мизиев оживляет бессмертные произведения наших русских классиков, которые жили на берегах Москвы и Невы, у самого Босфора, дух нашей необъятной Родины будет праведно слеплен по-турецки чеканным слогом и образцово будет походить на образец оригинала».

Что касается чеканного и образцового слога, директор турецкого издательства «Брой» Сейит Незир недвусмысленно высказал своё мнение, как издателя: «Антология балкарской поэзии» является праздником дружбы двух наших народов, двух наших республик. Каншаубий Мизиев своим беспримерным вкладом в это дело является первооткрывателем, первопроходцем и, думается, лидером укрепления этого братства. Внимательный читатель, вникая в содержание этой книги, ежеминутно будет ощущать его стремление к этому».

Хочу подчеркнуть, что Каншаубий Мизиев успешно переводил как с карачаево-балкарского, так и с русского оригиналов. «Антология балкарской поэзии», книга Кязима Мечиева «Огонь очага» и Кайсына Кулиева «Покуда стоят эти горы» выходили в свет два раза, вторые издания публиковались с некоторыми дополнениями.

Вместо перечисления его трудов, я бы хотел привести одно из высказываний профессора, известного поэта, автора многочисленных антологий на турецком языке Ахмета Неждета: «С приездом в Турцию Каншаубия Мизиева, а точнее с началом

Каншаубий Мизиев и Дюсен Касеинов

его творческой деятельности, бесспорно, изменилась вся литературная палитра и жизнь моей страны. Это, как мне думается, случилось в связи с обширными публикациями Каншаубием Мизиевым русской и балкарской поэзии.

Чтобы воочию показать его большие заслуги в этой области, мне достаточно назвать лишь некоторые имена известных поэтов, которых мы с Каншаубием Мизевым перевели на турецкий язык: Александр Пушкин (отрывки из романа в стихах «Евгений Онегин»), Михаил Лермонтов (сборник стихов «Смерть поэта»), Федор Тютчев, Николай Некрасов, Федор Глинка, Василий Жуковский, Иван Бунин, Валерий Брюсов, Велимир Хлебников, Борис Пастернак (сборник стихов из романа «Доктор Живаго»), Сергей Есенин (сборник стихов «Никогда я не был на Босфоре»), Кайсын Кулиев (сборник стихов «Пока стоят эти горы»).

Через некоторое время, Ахмет Неждет и Каншаубий закончили и издали шедевр мировой литературы «Евгений Онегин» отдельной книгой, которая заслуженно стала «Книгой года в Турецкой республике» в 2003 году.

Успехи Каншаубия Мизиева в переводческой деятельности связаны еще и с тем, что он относился с глубоким уважением, я бы сказал, с почтением, к той стране, где жил и работал. Он ещё успевал переводить на русский и карачаево-балкарский языки лучших представителей славной и древней турецкой

Дюсен Касеинов, Владимир Захаров и Каншаубий Мизиев

литературы. Его переводы и статьи печатались в центральных СМИ Москвы, Уфы, Нальчика, Черкесска, Казани и в других русскоязычных газетах и журналах СНГ.

Он дружил с многими известными литераторами, такими как Андрей Вознесенский, Олжас Сулейменов, Кайсын Кулиев, Расул Гамзатов, Евгений Евтушенко, Равиль Бикбаев и многими другими. Много было друзей в Анкаре, Анатолии, Стамбуле – артисты, журналисты, писатели, издатели, но никогда ему и в голову не приходило сменить свое гражданство или, как говорят, получить второе гражданство. Говорил: «У меня страна одна, гражданство – одно, и жизнь у меня одна. Меня здесь знают как русского, если не русского по Кариму «не русский я, но россиянин», россиянином я и покину этот мир».

Вспомнил, как я однажды позвонил Мизиеву. Четыре дня проходили вечера в Турции, посвященные Исмаилу Семенову, классику карачаево-балкарской литературы. Вечера проходили в Анкаре, Конье и Эскишехире (нас было около тридцати человек). Немного устали, ехали в Стамбул на автобусе, оттуда собирались вылетить в Минводы. Рядом со мной сидел ректор СГА, профессор Али Хакимович Атабиев. Я его спросил: «Устал?», он ответил: «Не то слово!». «Отдохнуть не хотел бы?» – снова спросил я, в ответ услышал: «А как и где?». Молча набрал номер

Каншаубий Мизиев, Римма Отарова, Гюнгёр Азим Туна

Каншаубия Мизиева, поставил на громкую связь. «Каншаубий Адраевич, я с Али Хакимовичем Атабиевым, который, как и Сергей Есенин, никогда не был на Босфоре». Никаких здравствуйте, никакого приветствия, вот так и разговариваем, как чегемцы, которые в середине или в конце беседы могут поздороваться, а могут и обойтись без этих сентиментальностей. Мизиев ответил: «Я сейчас в Анталии, здесь были кое-какие дела, но эти дела подождут. Заказываю билет на ближайший рейс до Стамбула, а за вами посылаю своего водителя, он вас найдет и присмотрит за вами, а я скоро буду...»

Пока мы свою делегацию провожали, водитель нас ожидал в аэропорту «Сабиха» с табличкой «Я от Каншаубия Адраевича Мизиева». Наверное, Каншаубий раньше позвонил своему шоферу, поэтому он нас узнал и первым подошёл к нам: «Здравствуйте, я Йылмаз, а вы это два кучерявых, о которых мне говорил Каншаубий? – и, изучающе на меня посмотрев, добавил – А вы видимо из «раньше» кучерявых. Поехали со мной». На стоянке нас ожидал новенький мерседес.

Йылмаз привёз нас в какой-то солидный ресторан, а сам уехал по своим делам. Ближе к ночи прилетел сам Каншаубий Адраевич и устроил нас в предварительно забронированные номера в гостинице того же ресторана, который назывался «Мави тюрк эви», знаменитый на весь мир, где выступали именитые танцовщицы и певцы. Там мы пробыли пять или шесть дней. Днем ходили по музеям, а вечером и до ночи в ресторане – наш стол с российским триколором был забронирован за нами на всё время нашего пребывания в Стамбуле.

В один из таких вечеров рядом с нами сидели американцы, человек двенадцать, отмечали какое-то событие. Танцовщица кружилась вокруг нашего стола, а с соседнего столика, где стоял американский флажок, постоянно снимали нас на камеру телефона. Атабиев сказал Каншаубию: «Смотри, они же нам завидуют, давай закажем какую-нибудь песню на балкарском языке?» Я ухмыльнулся: «Это же не государственный ансамбль министерства культуры Турции, чтобы исполнять для тебя на балкарском». Действительно, в репертуаре ансамбля было аж семь народных песен на карачаево-балкарском языке, включая «Эльбрус» («Минги тау») (слова и музыка Исмаила Семенова), с которой начинались памятные вечера поэта в Анкаре, Конье, Эскишехире.

Дальше говорю, хотя бы на русском языке что-нибудь бы. Заказали «Катюшу». Хорошо получилось, пели все. Американцы тоже что-то заказали, но мы не знали песню и не стали петь. Затем, мы попросили спеть «Калинку». После чего американцы сидели тихо и ничего не заказывали. От нас тоже заявок не поступало, ибо мы знали, что кроме этих песен ансамбль ресторана ничего не знал. «Видишь, как мы их заткнули – не силой, так песней», – сказал Каншаубий. Быстро прошла эта неделя, пора и честь знать. В аэропорт нас привез водитель Йылмаз вместе с Каншаубием Мизиевым. Спустя несколько лет Каншаубий при нашей встрече в Нальчике спросил, помню ли я Йылмаза. «Как не помню твоего водителя, такого интеллигентного, с галстуком и крутым юмором», – ответил я. «Так вот, чтобы ты знал, этот Йылмаз владелец целой сети ресторанов и гостиничных комплексов в Стамбуле, таких как «Мави тюрк эви», –

лукаво пояснил Каншаубий. «Ну ты даёшь», – подумал я и напомнил ему про случай с Кайсыном и Мустаем в Чегемском ущелье.

Когда закипел радиатор в машине, Кайсын с ведром шёл за водой к реке. Вдруг к Мустаю Кариму, который сидел в машине, подошла женщина и спросила: «Вон тот мужчина с ведром, это Кайсын Кулиев?». «Да», – ответил Мустай с важным видом. Эта женщина снова спросила: «А вы кто будете?» На что он ответил: «Женщина, если мой водитель Кайсын Кулиев, то представьте себе, кто я такой...».

«Да, Каншаубий Адраевич, если твой водитель миллионер, я могу представить твое состояние», – сказал я и мы поехали отмечать нашу встречу.

Наша последняя встреча с Каншаубием Мизиевым состоялась 18 октября 2025 года. Восстанавливали памятник Кайсыну Кулиеву в муниципалитете Кечиорен города Анкара. Он приехал из Стамбула, я из Нальчика, из Алма-аты прилетел Дюсен Касеинов, полномочный посол Казахстана. Нас пригласили в посольство РФ в Турции, которому Каншаубий Мизиев подарил переведенные и изданные им на турецком языке книги классиков русской литературы. В посольстве был молодой состав, но они помнили его со слов старших коллег – предыдущих послов РФ в Турции Владимира Ивановского и покойного Александра Ершова.

Дюсен Касеинов при всех озвучил, что он обязательно организует 75-летие Каншаубия Адраевича Мизиева в Казахстане в городе Туркестан, в котором тот родился 17 февраля 1951 года. Но увы, он расстался с нами в канун нового 2026 года, за полтора месяца до своего юбилея, оставляя за собой тепло, свет и доброе имя человека с красивым и благородным сердцем.

Аскер ДОДУЕВ,
народный поэт КЧР,
заслуженный работник культуры ИР

АХМАТЛАНЫ Люба

КЪЫЙНАЛАМЫСА – МЕНИЧА?

Юч жол айырылгъан жерде
Сакълаймыса мени, алгъынча?
Бузлаймыса суукъ желде,
Жюрегинги жарсыу алгъынчы?

Сюймекликни суратлары –
Суукъ отну суукъ нюрюча…
О, толмагъан муратларым,
Мудахсыз сиз, ахыр кюнюча

Бу ёмюрню. О, хаух дуния…
О, неди, неди байлыгъынг?!
(Кюз саламы жаун къуя…)
Санга элтирми къайыгъым?

Сюелме сен суукъ желде,
Жырларыма да, хо, ийнанма..
Юч жол айырылгъан жерде
Къалды насып, къалды ийман да.

Мудахды жаралы жюрек,
Бу жиляуукъ кёкню кенгича.
Юч жол – юч къуругъан черек…
Сен къыйналамыса менича?..

* * *

Сорлугъум, айтырыгъым да жокъ,
Кюн батханды. Чыкъмагъанды ай.
Къайгъыдан да, жарсыудан да бай –
Мен болгъанма айталмазча жукъ.

Тёзюмю жетерми деп сынай,
Сынатдынг жашлыгъыма азап.
Жауунну узун чачын сылай,
Сакълагъанма жанымы таза.

Арада узакъдыла жолла,
Хар бири – жюрегимде ызлыкъ.
Бир бирни сюредиле жылла,
Къыйырсыз-чексизди жангызлыкъ.

Кёз кёрмезча, бир бирден узакъ,
Сен тюзде кюесе, мен – тауда.
Сюймеклик къурду бизге тузакъ,
Жюрекле тебедиле ауда.

Башымы сагъышларым басып,
Умутсуз къарайма энишге.
Сюймеклик – кеси эсе насып,
Бизники ушайды бедишге.

Жюрегим тюйюл эди сокъур, –
Къыш кетгенди. Келмегенди жай.
Бу ачы тизгинлени окъур
Хар адам… Кесича ангылай…

* * *

Бар. Сени сакълайды жол.
Мен сени тыйдыммы? Къачан?
Къарамынг суукъду, къарча.
Къар, эрип, суула агъарча –
ЭНДИ ЭТАЛМАМ…

Бар. Жолунг болсун ахшы,
Насыбынг – жарыкъ жулдузча.
Сюймеклик ачыды, тузча,
Кёпюрю болгъанды бузча, –
ЭНДИ ЁТАЛМАМ…

Бар. Баргъан – насып табар…
Чыкъ жолгъа, манга ышар да.
Сакъласын Аллах, къадар да.
Жилямукъ тыяр мадар да –
ЭНДИ ТАБАЛМАМ…

Бар. Мени кюнюм батды, –
Жарытып чыкъмаз, алгъынча.
Нек кёрдюм сени жанымча ?!.
Жюрегим тохтап къалгъынчы, –
БАР…

* * *

Сакъла. Келирме бир кюнде,
Жюрегими санга ачарма,
Къайгъыланы барын чачарма,
Кюйюп, жаратылсам кюлден.

Алтын чапыракълы кюзюм,
Сен этме дау, Аллах кёреди,
Бирде жюрегимде ёледи
Санга айталмагъан сёзюм.

Къайдам, болалмадыкъ бирге,
Хар кюнюнге да, тюнюнге да,
Жазыуунга, юлюшюнге да
Жылыу табарча – берирге.

О, къышымы ахыр къары,
Жюрегими тереңиндесе…
Мени къалай мудах этесе…
Мудахды бюгюн Малкъарым.

О, тынгылагъыз, къаяла,
Желде тепсеген акъ къайын да,
Сакълагъанны иши къыйынды,
Сакъла, билсенг сакълаяла!

Сакъла, алтын чапырагъым,
Жауун болуп, сени жууарма.
О, къышымы ахыр къары,
Санга деп жангыдан тууарма…

ЖАУУНЛА

Жауунла, жауунла, жауунла…
Тансыкъламайма энди кюнню.
Ёмюрге тутулгъанды кюнюм –
Санагъанма сени жаууна.

Алдагъанма кеси кесими,
Ийнаннганма кюзню жырына.
Ёчюлген отунда жылына,
Тас болду дей таза сезимим.

Къууанчны, бушууну да берген –
Сюймеклик да бергенди бизге.
Аурутурму жанын бу кюзге,
Игини-аманны да кёрген?

О Аллах, жауунла, жауунла…
Жарыгъын тансыкълайма кюнню.
Кечеден – къарангылы кюнюм,
Термиледи жаным «жаууна»…

* * *

Кёз къарамынг къучакълай, ийнакълай,
Энтта къарайса мени сынагъанча.
Буз ётюрюк, мияла сыныкълай,
Шош жауунла бетими сылагъанча.

Сау дуниямы алышханма неге?
Хар кюнюмю элия жарытады…
Кюз жауунну сайладым нёгерге,
Ол жанымы жашаудан арытады.

Кёз къарамынг къучакълай, ийнакълай,
Энтта къарайса, мени алдарыкъча.
Жаш сюймеклик а, ма кюн таякълай!
Кюн таякъны аллынга атарыкъча…

* * *

Эшитген, ангылагъан да этерме
Юйреннгенме алай жашаргъа.
Мен сыйрат кёпюрден да ётерме,
Насыпны эшигин ачаргъа.

Жашырын жолланы да табарма
Жюрекни киритли юйюне,
Эшиги ачылырча, къагъарма, –
Кёзюме къарасанг сюйюне.

Жюрегинг чакъырса, мен сезерме,
Сёз керекмейди – бары ачыкъ.
Насыбым алдаса уа, тёзерме,
Ачыуну татыуу да – ачы…

* * *

Этмеген гюняхымы ауурлугъу…
Жашауума кюн жарыгъы тиймейди.
Ай жарыгъын къара булут иймейди.
Минг сагъышым – минг шинжини урлугъу…

НАСЫПНЫ ЖУЛДУЗУ

Насыбым – мияла,
Сюймеклик – къанатлы.
Сагъышым а – ачы,
Сагъышым а – татлы.

Жюрекде мудахлыкъ
Кёрюнеди кёзде.
Жюрекге мудахлыкъ
Келиучюдю кюзде.

Буюгъа, уяла,
Мен кирдим юйюнге,
Жылыуум жайыла
Кеченге, кюнюнге.

Ышанады терек,
Жаз келсе, чагъаргъа.
Ышанады черек
Тенгизге агъаргъа.

Ышанады жаным
Тюзлюкню барына.
Ушатама аны
Тауланы къарына.

Жюрекден жюрекге
Жол тапхан – насыплы.
Жолсузлукъ сынагъан
Жашауда – азаплы.

Насыпны жулдузун
Жандырып экибиз,
Жюрекден жюрекге
Жол табарбызмы биз?

Насыбым – мияла,
Сюймеклик – къанатлы.
Сагъышым а – ачы,
Сагъышым а – татлы…

* * *

Мен санга айтайым
Бир мудах сёзюмю:
Къыйналады жаным,
Таркъайды тёзюмюм.

Жол ызлайды жаным
Бу къарлы тюзледе.
Бошалгъанды жанып,
Ийнаныу кёзледе.

Къычырады шошлукъ
Къар алгъан элимде.
Жокъ манга болушлукъ…
Не болур кёлюнгде?

Жууапсыз соруугъа
Мен излейме жууап, –
Табарыкъча андан
Не гюнях, не суап.

Мен санга айтайым,
Айтмай жокъ амалым.
Алдагъанды жайым,
Жюрегим – жаралы…

ЖАЗ КЕЛИР

Жаз келир. Быллымда баллиле чагъарла.
Жел урса, гюллери бурула агъарла.

Жаз келир. Жылыуу жанынгы эритир,
Эсгериу юйюнгю ачылыр кирити.

Жаз келир. Кырдыкла ёсерле шууулдай,
Сен алдарса мени, кесинги да алдай.

Жаз келир. Узунчач жауунла жауарла,
Ёчюлген сезимле жангыдан тууарла.

Жаз келир. Келгенича, кетер ызына,
Ол барыр, заманны чархында къызына.

Жаз кетсе, къалырла сюймеклик тузакъла,
О алдама мени, кесинги да сакъла !

Бир адам да тыймаз заманны чабыуун,
Къыш жабар таулагъа гуржаба жабыуун…

* * *

Жапханды къар жолубузну терен.
Боллукъ болду, терсни-тюзню излеме…
Озгъан кюнню къайтмазын тергеп,
Келлик кюнден умутуму юземе.

Тюнгюлме сен а, насыбынг – алда.
Жашау – насыпды, къалгъаны – алдау.

Узакъ болса да энди арабыз
(Билдим, къоркъгъанына тюбейди ким да),
Ма бюгюн да ачыйды жарабыз,
Заман озду, ол башына эркинди.

Унутма, жаным, мен да унутмам,
Алай а энди этме умутла…

Сейирди, тамашады дуния,
Заман да эмилик атлай чабады.
Сезимлерим, табалмайын уя,
Хауледиле…Къышны къары жабады

Чал чачынгы, керти сюймеклигим,
Жаннет нюрюм, отда кюймеклигим…

* * *
Алай керек болур…
Алгъынча болалмазбыз.
Алгъынча насыпдан
Биз энди толалмазбыз.

Алай керек болур…
Алгъынча тюбешмезбиз.
Эрикмей бир бирге
Къууанч да юлешмезбиз.

Алай керек болур…
Кёзлерибиз нюрсюздю.
Жашайбыз къум тюзде, –
Къум тюзюбюз кюнсюздю.

Алай керек болур…
(Алай кимге керекди?)
Аллах кёре болур, –
Жаным темир терекди.

Алай керек болур…
Сёзлерибиз жансызды.
Жолларыбыз – башха,
Жашаубуз сансызды…

* * *

Акъ алмалача къуюладыла
Кёкден жулдузланы сыныкълары.
Кёк къаяла да оюладыла,
Тауусулуп дуния жарыкълары.

Чууакъ кёкню жабып келедиле
Жангызлыкъны ауур булутлары.
Сени кёзлерингде ёледиле
Жалан жюрегими умутлары…

КЮЗ КЮЙЮЗ

Кюз жауун, кюз жауун…
Жилямукъ болуп агъады.
Ол терезенги къагъады,
Эшите эсенг дауун.

Кюз кюйюз, кюз кюйюз…
Шош атлай, кетип барама.
Энди кишиге сурама:
«Кимди терс? Кимди тюз?» …

* * *

Чалбаш къышны суукъ солууу,
Табийгъатны мудах болууу,
Сорулмайын къалгъан соруунг
Кёзлерингде жашайды…

Тау башлада къарны акълыгъы,
Жети да кёкню чууакълыгъы,
Къарамынгы жумушакълыгъы
Жюрегими ашайды…

* * *

Ай къанатын жерге тюшюрдю,
Сыйпады жилямугъун булут.
Насыбым, гоккача, юшюдю,
Акъ къарлада бузлады умут…

Бузчачакъ жаулугъу жылтырай,
Къыш сыйырды жайны саугъасын.
Сын бола, бирде уа къалтырай,
Эшитеме энтта ауазын…

* * *

Сен мени унутурса…
Мен а билмейме унута.
Кесинги булжутурса,
Жюрекни сууута.

Сен мени унутурса…
Мен а билмейме унута.
Сезимни къурутурса,
Жанымы улута.

Сен мени унутурса…
Сен кетгенсе кери.
Сен мени умутумса,
Сен жанымса мени.

БИЯГЪЫ

Биягъы келгенди къыш,
Биягъы къар жаугъанды.
Биягъы эски сагъыш
Жюрегимде туугъанды.

Биягъы урады жел,
Тереземи тюеди.
Эшигим ачыкъды, кел…
Жарам бир бек кюеди.

Алтын отну тюрсюню
Кёзлерингде ойнайды.
Ахтынырма, кючсюнюп,
Ангыларыкъ – Айды.

Биягъы кетерсе сен,
Барлыкъ жолунг – тюзгеди.
«Жаша, – дерме, – сау-эсен,
Болур мадар бизге да"

Биягъы ётер заман,
Ол багъалы саугъады.
Жюрекге жамау салмам,–
Жолум – бийик таугъады.

Биягъы келирми къыш?
Биягъы къар жауармы?
Биягъы эски сагъыш
Жюрегимде туурмы?

* * *

Жарсыуума жарсыу къошдунг,
жапсармадынг,
Жюрегими нюрюн алдынг, кюч салмадынг.

Къанат къагъып, къанатлыча, учалмадым,
Къадарымдан мадар табып, къачалмадым.

Гёбелекден башхалыгъым болмады,
Отда кюйдюм, муратларым толмады.

Мен болсам да отда кюйген гёбелек,
Мени ючюн этме Аллахдан тилек.

Тилек этме, къабыл болмаз тилегинг,
Сюймекликни отда бишген жилегин

Юзалмазса, сагъайт анга ангынгы!
Андан эсе сакъла жансыз жанынгы.

Жазыуубуз бир болуругъун сюймейме,
Сени отунгда жылынмайма, кюймейме.

Кюйдюреди башха отну къызыуу…
Хычыуунса, о жазыусуз жазыуум!

Кюйюп-бишип, жаратылсам жангыдан,
Кюч алырма жангы кюнню тангындан!

* * *

Тюшлериме сормай-ормай келесе.
Мен а сени аллынга чыгъалмайма.
Бошалгъанды жомагъыбыз, билесе, –
Ёлген гюлме, жангыдан чагъалмайма.

Озгъан кече келдинг мени тюшюме.
Угъай, сени алгъынча сакъламайма.
Къой жанымы акъ къарлада юшюме, –
Жюрегими акъ жырын жокъламайма.

Тюшлериме сормай-ормай келесе,
Мен а сенсиз болуп жашаялмайма.
Жюрегиме ауруу тапдым, кёресе, –
Гыржынымы сенсиз ашаялмайма.

Эсгериуле элтген жерде тюбешиу,
Баллы атлы, балдан татлы элимде
Ай жырлайды, жулдузла эте эжиу,
Ётген кюнле, кетген насып кёлюмде…

Жырлай билген жырлагъанын къоярмы,
Жарыкъ жыры узакъ жары кетгенлей?
Сюе билген сюймекликден тоярмы,
Сюйгенинден къадар къуру этгенлей?..

* * *
Жаным деме, жанымы
Мен сенден аямадым.
Тёкдюрдюнг кёз жашымы,
Жокъ кючюм, тыялмадым.

Жаным деме, ауазынг –
Алдауукъ, жылы, татлы.
Жашлыкъ – жашауну жазы,
Заман – ашыкъгъан атлы…

Жаным деме, жан дарман
Сюймекликге бармыды?
Жюрекде туугъан сезим
Эрип кетген къармыды?

Жаным деме, жарылсын
Мени жаным жашамай.
Сау болмады жарасы,
Бир кишиге ушамай.

Жаным деме, жан аурут,
Жюрегим кётюрмейди.
Сюймеклик – къыйын ауруу…
Болса да – ёлтюрмейди.

КЪАР ЖАУАДЫ ТАУЛАДА

Къар жауады таулада, агъарта тёгерекни.
Кёл эте, умут эте, жашадым бир бёлекни.
Энди жокъду мадарым, жашасанг да эсимде,
Жокъду, жаным, терслигинг, бар терслик да – кесимде…

Къар жауады таулада, хапула – жулдузчукъла.
Мен сакъларма эрттенни, сен а, жангызым, жукъла…

Тюшча, бары да кетди, тап салып эсибизге,
О, бир бек зарландыла адамла экибизге…

Къар жауады таулада, сагъышымча, чал чачы.
Сененг сау дунияда жашаууму къууанчы.
Ким хорлады къадарны ? – жазыуум жардан атды.
Ол кюн, кюнюм тутулуп, терен тенгизге батды.

Къар жауады таулада, тигиую – жибек, окъа.
Чегетде наратлагъа кюмюш чепкенле согъа !
Ай, ийип мутхуз нюрюн, тёгюлюр таугъа, тюзге, –
Тюбешиу буюрулур бир кюн бир экибизге…

* * *

Сени кёзлерингде излейме башханы,
Алай а табалмам аны ауанасын да.
Къайда болур наным, жолдан ажашханым,
Жюрегиме тюйреп дуния ауарасын да?..

Жибек жауунладан тикгенме гыранча,
Окъа чалыуладан салгъанма атынгы да.
Жалан жюрегими къайгъыларын чачар,
О, кетме туурамдан, унутма антынгы да!

Кюйген сезимлени сууумайды кюлю,
Арабызда – черек, баргъан жолу узакъды.
Кечеча къарангы сенсиз болгъан кюнюм,
Сенсиз болгъан тюнюм бир къарангы тузакъды.

Кёгет юзюп жангызлыкъны терегинден,
Чыкълы кырдыклада жалан аякъ барама.
Тансыкълыгъым жиляй мудах жюрегимде,
Сенсиз этген жазыуума соруу салама…

* * *

Тамычыда – уллу тенгизни тузу,
Къар хапуда – Минги чыранны бузу.

Будай башда – акъ гыржынны татыуу,
Чууакъ кёкде – жарыкъ тангны атыуу.

Тотур гокка – тау гюллени айбаты,
Дарман хансла – табийгъатны къыйматы.

Кюн таякъда – исси кюнню къызыуу,
Состар ташда – тик къаяны базыуу.

Жолоучуну аякъ ызы – жолунда,
Жёге таякъ, таянчагъы – къолунда.

Ахшы болсун жолгъа чыкъгъанны жолу,
Чомарт болсун юлюш этгенни къолу.

Ата сёзде – кертиликни тамыры,
Ана кёзде – дуниялыкъны сабыры.

Адам улу адамлыгъын атмасын,
Ата журтун бир заманда сатмасын!

Жангы тангла огъур кюнде атсынла,
Жазла, къышла ызларына къайтсынла.

Жашау чархы тохтамайын бурулсун,
Бар аманлыкъ жер сайындан къурусун!

* * *

Сени ючюн умутуму бырнак эте,
Айланч-буйланч тогъуз жолну, ах, арытып…
Жашау этдим, жулдузланы чыракъ эте,
Баллы сыртны кече сайын жап-жарытып.

Ма, кёр, кюйген жюрегиме дарман излей,
Жол тапмадым, къайдам… Хорлатмады антым.
Алай а барды – бар санга осуятым,
Мудах осуятым – алтынкъанат кюзлей…

Сени ючюн умутуму жерге сугъа,
Керексизге кюйдюм тогъуз отха кирип.
Жюрегиме такъдым тогъуз бугъоу кирит,
Ачхычларын атдым тогъуз баргъан суугъа…

Алма терегингден жаннет кёгет юзмем,
Мени ахшым…Уллу сёлеширге базмам.
Къадар сынау берсе, жашаубуз – базман.
Насыбыбыз кетди къула тюзге.

Сени ючюн макъам салып тогъуз жыргъа,
Тебиретдим сюймекликни бош бешигин…
Тебиретдим кюймекликни шош бешигин,
Эшмелерим бууакъ болуп тогъуз жылгъа…

ЖОЛУМ ЭЛТИР БАЛЛЫ СЫРТХА

Жибек чачын эрттен сайын
Таугъа-тюзге иеди кюн.
Салам берип, жерни сайын
Айбат эте, тёгеди гюл.

Тау этекле гюлден толуп:
Залыкъылды, оймакъ гокка…
Аякъ тюпде кийиз болуп, –
Тау гюлханий, науруз гокка…

Бийик Малкъар – кийик Малкъар,
Тепленмесин таза къарынг.
Чыран суула тюзге саркъа,
Жашнасынла беш да тарынг!

Аллах сюйген кюнлю жерим, –
Состар ташданды бешигим.
Аллах берген гюллю жерим –
Жаннет къыралны эшиги!

Жолум элтир Баллы сыртха
Жанкъоз къысымла жыяргъа.
Насыбымы Ата журтха,
Саугъа этип, жаяргъа.

Александр ***ПРЯЖНИКОВ***

БИРЛИК АНГЫЛАУДАН БАШЛАНАДЫ

Барыбыз да билгенден, Россей Федерацияны Президенти В. В. Путин 962-чи номерли Указгъа къол салып, 2026 жылны Россейде жашагъан битеу халкъланы бирикдирген жылгъа жоралагъанды. Ростов-на-Дону шахарда бу жангылыкълагъа бек сабыр, сейир этмей тюбегендиле, нек дегенде бу жерледе тюрлю-тюрлю халкъла бирлешгенли бек азындан беш жюз жылдан атлайды.

Арт заманда уа башха-башха маданиятланы бирикмеклиги, бир бирлерин байыкъландырыу эм да женгил къурала барады: шахарны орамларында миллет энчиликлерин кёргюзтген адамланы бирлери – ислам динде кереклисича, юсю-башы жабылып, буддагъа табыннганла уа эркин кийинип жюрюйдюле, Кюнчыгъышдан, Шаркъ жанындан келгенле уа кюн тюбюнде, самум желде кюйген бетлерин ачып айланадыла, адетледиринде омакъ, къолан кийимлерин кийип айланнган чыган тышырыуланы орамда айланнганларын кёрюрге боллукъду. Дон не заманда да кимге да жарыкъ тюбегенди, ким къайдан келсе да, мында алагъа не заманда да терс къарамагъандыла.

Къалай-алай болса да, ёмюрлени терининден келген адетлени сакълар ючюн, керти, тюз ишле керекдиле. Аны себепли Президентни бу Указында уллу магъана барды. Ол бизни барыбызгъа да, къыралыбыз не себепле бла, нени юсю бла къуралгъаны, бюгюннге дери не амалтын тутулгъанын да энтта да бир кере эсгертеди. Бек биринчи уа, муну сабийлени эслерине салыргъа керекди. Башындан келген буйрукъну окъуу юйле женгил алып, ишлерин къыстау бардыргъанлары да сейир тюйюлдю.

Сау Ростовну ичинде излесенг да, бир миллетни сабийлеринден къуралгъан жангыз бир класс табарыкъ тюйюлсе. Сёз ючюн, Будённовский проспектде орналгъан 43-чю номерли школну юсюнден айтсакъ, статьяны аллында айтылгъан оюмну суратлап кёргюзтеди дерге боллукъбуз. Бу мекям Россейни къыбыла жаныны айтхылыкъ эм да махтаулу жериди, аны юсюнден айтмай къояргъа жарамаз.

1877 жылда жашчыкълагъа деп гимназия ачылады, революциягъа дери аны къазакълыланы башчысыны жашы, бий тукъумдан чыкъгъан Александр Алексеевич Ханжонков да бошагъан эди. Сёз ючюн, ол Ата журтубузну кинематографиясыны тамалын салгъанладан бириди. Тарыхчыла билген «Песнь про купца Калашникова», «Ванька-ключник» кинофильмле да аны башчылыгъы бла алыннгандыла. Алай энчи уа эсигизни

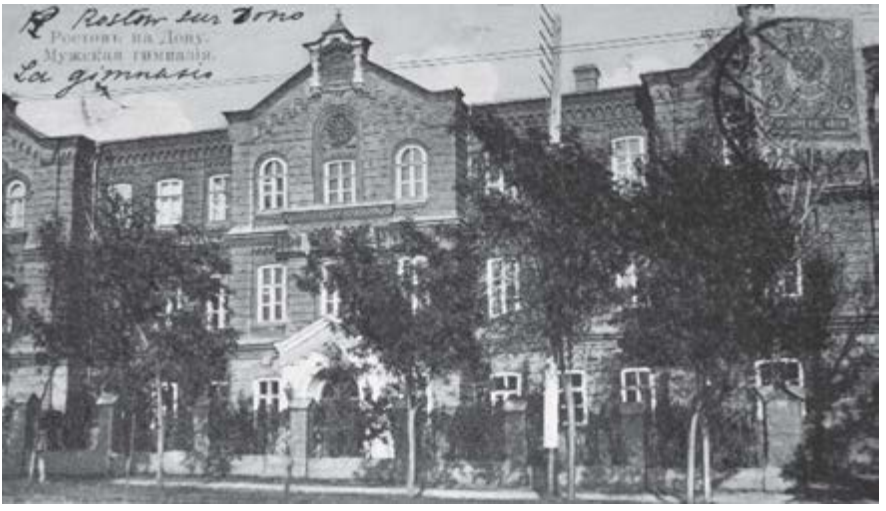

аны къошумчулугъу бла къуралгъан дунияда биринчи мультипликация халда хазырланнган «Прекрасная Люканида, или Война усачей с рогачами» киногъа бурургъа сюеме. Терен мурдорлу ишлери ючюн Александр Ханжонков Святой Станиславны атын жюрютген Патчах орденине тийишли болгъанды.

Ол гимназияны дагъыда бир сейирлик зоолог, краевед, немецли Владимир Вильгельмович Кегель бошагъанды. 1923 жылда эрттегили гимназияда (ол заманда аты Семен Михайлович Будённыйни атын жюрютген ишчи мекямгъа тюрлендирилген эди) ол сабийле табийгъатны теренирек билирча, тинтирча деп, СССР-де биринчи кружок ачады, Дон тийреледе анга дери болмагъан «Живой уголок» да къурайды. Кишини эсинде да къаллыкъ болмаз эдиле ол бола тургъан ишле, алай

бир талай замандан сора, ол «мюйюшчюкден» битеу дуниягъа айтылгъан Ростов зоопаркы къуралгъаны уа тарыхда къалгъанды. Бюгюнлюкде Ростовну эм сыйлы зоопаркы 43-чю номерли школну къабыргъаларында жаратылгъанды дерге боллукъду.

Уллу Ата журт урушну заманында гимназияны эски мекямын немецли аскерчиле топла бла чачхан эдиле, 1957 жылда уа жангыдан къалагъандыла. Къабыргъалары жангы болгъанлыкъгъа, хали, кючю, тылпыуу да ёмюрлени теренинде тургъаныча къалгъандыла. Башха-башха жыллада бу гимназияны миллетлери, динлери да бир бирлерине ушамагъан адамла тауусхандыла, ала дуниягъа айтылгъан алимле, врачла, архитекторла, къуллукъчула, аскерчиле, устазла болгъандыла. Аладан бирини юсюнден энчи чертип айтыргъа сюеме – насыбыма, мен аны кесин таныгъанма. Эдуард Фёдорович Холодный – белгили поэт, къол ызын да салып, манга саугъагъа берген китабы бюгюн да китапханамда сыйлы жерде тутама.

Бюгюнлюкде 43-чю номерли школ Игорь Петрович Пэнни атын жюрютеди. Ол адамны жашау жолуну юсюнден кёп сериялы кино тюшюрюрге боллукъду. Къытайлы ёксюз жашчыкъ Омскда туугъанды, ол, 1942 жылда жыл санына да эки жыл къошуп, Уллу Ата журт урушха къатышханды. Жаралы болуп, танклада жюрюрге юйретген школну да бошайды, урушда кёргюзтген батырлыгъы ючюн «Полный кавалер ордена Славы» атха тийишли болады. Алгъын заманлада Совет Союзну Жигити деген атха тенг эди ол ат. Уруш бошалгъандан сора, жигитибиз, ауур жараларына да къарамай, тарыхда къалгъан ишлеге да тири къатышады – Волжский, Каховский ГЭС-лени жангыдан сюелтирге, къыртиш жерлени жарашдырыргъа, Ташкентде жер тепгенден сора, тазалап, адамланы жашауларын къураргъа болушханды.

Алай жангыз адетле бла узакъгъа кетмезсе, мекямны таматаларыны итиниулюклери, тёзюмлюлюклери болмаса. Насыпха, бюгюнлюкде 43-чю номерли школгъа, жаш болгъанлыкъгъа, таукел, тири тыширыу Кузьменко Галина Игоревна башчылыкъ этеди. Аны спорт, окъуу-билим жаны бла да жетишимлери кимни да сейир этдиричадыла:

– Спорт гимнастиканы юниорлары бла жыйымдыкъ биринчилигинде Россейни чемпионкасы, 2001 ж.;

– Россейни спорт гимнатикасыны Мастер спортасы, 2002 ж.;

– «Учитель года города Ростова-на-Дону» эришиуню «Учитель здоровья» бёлюмюнде биринчи, 2021 ж.;

– «Учитель Дона» эришиуню «Учитель здоровья» бёлюмюнде хорлам, 2023 ж.;

– «Учитель здоровья России» битеуроссей эришиуню лауреаты, 2023 ж.

Жангы жылны аллында гимназияны битеу кабинетлерин Россейде жашагъан миллетлени адетлериндеча жасаргъа оноу этген да ол болгъанды. Ол уллу ишни тамамларгъа борч 5–11-чи класслагъа тюшгенди. Орус тил бла адабиятдан окъутхан устазлары, Ростов областьны Сыйлы къуллукъчусу Зерщикова Татьяна Валентиновнаны башчылыгъы бла 6-Б классны окъуучулары, бу ишге онг кёзлери бла къараргъа келишгендиле. Ёзденланы Алана бла Амира, туугъан жерлерине, къарачай-малкъар халкъларына атап, видеопрезентация хазырлагъандыла, кабинетлерин да ол халда жасагъандыла, къонакъгъа да мени чакъыргъандыла. Узун сёзню къысхасы – бир да аламат ачыкъ дерс ётдюргендиле.

Сёзсюз, дерсни баш темасы юйюр болгъанды, таулулада, битеу Кавказда да жашауну эм сыйлы, эм магъаналы шартларындан бири. Ёзденланы Рустамны эки къызы Алана бла Амира къаты хазырланнгандыла. Аталарыны аталары – Россейни сыйлы артисти, Къарачай-Черкес Республиканы халкъ поэти,

педагогика илмуланы кандидаты Ёзденланы Альберт туудукъчукъларыбла ёхтемленирчады.

Тюрк дуниягъа, тюрк тилни жюрютген халкъланы маданиятларына да энчи эс бёлюннгенди – Донда жашагъан къазакъла бла тюрк халкъланы байламлыкъ жюрютгенлери, бир бирлерини жашау турмушларына да къатышханлары ишексизди. Бизни жер-суу атларыбызны юсюнден да кёп айтылгъанды, тюрк тамырлары болгъаны да чертилгенди. Кёпле билмегенликге, он тогъузунчу ёмюрге дери къазакъла эки тилде сёлешгендиле – бири орус тил, бири алимле бюгюн да, даулашып, бир акъылгъа келмегенликге, тюрк тилледен жаратылгъаны уа шартды. Адабиятда алай ариу суратланнган къазакъ диалектни асламысы тюрк тилден алыннган сёзле болгъанын сагъынмай къояргъа ушамаз.

Сабийле эслерин берип тынгылай эдиле, кёбюсю уа туугъандан бери эшитген сёзле, къатларында жашагъан миллетлени хакъсыз саугъалары болгъанына юйренип, бек сейир этгендиле.

Алайды да, байрам байрамча барады, Жангы жылгъа тюбеу назы терексиз болмаз. Аны себепли Ёзденланы юйюрлери сабийлени арасында гитче эришиучюк къурагъандыла – Къарачай-Черкес Республиканы белгилери бла иллеу хазырларгъа. Эм ариулары уа саугъалагъа тийишли боллукъ эдиле. Бизни ачыкъ дерсибизни эм башында да конкурсну хыйсапларын эсеплерге, саугъаларгъа къалгъанды.

1 жер – Мирошниченко Кристина Даниловна,

2 жер – Полянский Владимир Игоревич,

3 жер – Антонова Ксения Валентиновна.

Алагъа саугъала берип, къалгъан сабийлени да къуру къол бла жибермей, Ёзденлары барысын да гитче саугъачыкъла бла къууандыргъандыла.

Бу эришиу да, дерс да бир-эки кюнню ичинде къуралгъанлыкъгъа, мени оюмума кёре, аланы терк-терк къайтара, жангыдан къурай турургъа керекди, башындан буйрукъланы сакълай, алагъа сыйына кюрешмей, жюрегингден келгенича этерге керекди. Быллай эришиуле, дерсле сабийлени битеу дунияны юсюнден билимлерин андан да терен, даражалы этедиле, акъылларын, не жаны бла да ёсдюрюп, байыкъдырадыла.

Сёзюмю бошай, ахырында айтырыгъым – бюгюнлюкде адамланы бир бирлеринден айыргъан, бир бирлерине къаршчы сюелтген бир бек кёп зат барды. Аны себепли ол халлени тюрлендир амалтын къуралгъан не гитче ишчик да бизге уллу магъаналы кёрюнеди. Къуру да ариу бла айта, ангылата, билдире келтирирге боллукъду аланы биз сюйген жарыкъ кюнлеге. Сабийлени эслери бек кючлюдю, жанлары уа бир бек назикди. Бегирек да аланы сансызлыкъ, суукъылукъ ачытады. Учунуп, ишин жюреги бла сюйген, ачыкъ адамлагъа тюбеселе уа, битеу жашауларына юлгю болуп, дунияны тюз ангылауларына да себеплик этип, эслеринде иги затла къалырларына ышаныу барды. Жашау жолуна энди чыкъгъан таза сабийчиклеге керти, ариу, ачыкъ сёзню берирге бизни къолубуздан келликди. Биз этмесек да, башхала этерле, алай, жарсыугъа, аланы кёллерини, ниетлерини кирсизлигин, тазалыгъын бир киши да биллик тюйюлдю.

Дерс бошалды. Битеу къатышханла ыразылыкъларын билдирдиле. Аз болсала да, эслеринде тутсунла: адамгъа эм керекли усталыкъларындан бири – къоншусун, къатындагъы инсанны ангылай билгениди, ангылашыныусуз а бирлик болмаз.

ХАВАШ НАКОСТОЕВ

Накостоев Хаваш Алиевич, литературоведенияны специалисти, кесаматчы, шайыр, тилманч, публицист, Ингушетия Республиканы Жазыучуларыны союзуну председатели (2022 жылдан бюгюнлюкге дери), Россейни Жазыучуларыны союзуну секретары, Россейни Журналистлерини союзуну, Россейни къыбыла жаныны лингвист-экспертлерини ассоциациясыны, Ингушетия Республиканы Маданият министерствосуну эксперт советини келечисиди. «Мысли об ингушской литературе» (бу китап ючюн «Белые журавли России» деген IV Халкъла аралы адабият эм музыка фестивальны премиясына тийишли болгъанды), «Ингушская лира», «Камни и скалы», «Горы и горный текст» китапланы авторуду. Созерко Мальсаговну битеу дуниягъа белгили «Адский остров. Советская тюрьма на дальнем севере» китабын ингуш тилге кёчюргенди. Шимал Кавказдан 18 тилден сора, орус тилден ингуш тилге кёчюрюлген чыгъармаладан къуралгъан «Лира Кавказа» атлы китапны жарашдыргъанды (бусагъатда Москвада басмадан чыгъа турады). «Х1анзара г1алг1ай литература» («Современная ингушская литература») монография тинтиуню авторуду.

Библияны кёчюрмесини институтунда къуллукъ эте, Сыйлы Библияны санына кирген ондан артыкъ китапны ингуш тилге кёчюргенди. Аланы ичинде: «Книга Бытия», «Притчи Соломона», «Книга Руфь», «Евангелие от Иоанна», «Евангелие от Матфея». Аны къыйын, даражалы ишине махтау бере,

Раиса Дидигова, Додуланы Аскер, Хаваш Накостоев

институтну таматасы Валерий Войнов ыразылыкъ къагъыт бла саугъалагъанды.

Хаваш Алиевич тёрт жюз китапха, сансыз бир статьягъа редакторлукъ этгенди.

Ингушетияны Чах Ахриев атлы илму-тинтиу институтунда ингуш адабиятны бёлюмюне таматалыкъ эте, Накостоев ингуш тил бла адабиятны соруулары юсюнден, литературоведение, религиоведение, этнография, культурология жаны бла жыйырма чакълы илму иш жазгъанды. Литературоведенияны юсюнден алты статьясы «Очерки ингушской литературы» экитомлукъ китапха киргендиле.

Хаваш Накостоевни тинтиу ишлери аны ниетлилигин, адеплилигин да аламат кёргюзтедиле. Сау дунияны къайсы жаны бла да ангылай, бары тюрлюлерин да аулай билгенин черте, анга, сёзсюз, битеу ингуш халкъны миллет хазнасыды дерге боллукъду.

Ингушетия Республиканы таматасындан, Халкъ жамауатдан, къыралны Правительствосуну атларындан да махтау къагъытла бла кёп кере саугъаланнганды. 2016 жылда уа «Ингушетия Республиканы сыйлы къуллукъчусу» деген атха да тийишли болгъанды.

«Ингушетиягъа 30 жыл», «Ингушетия Республика къуралгъанлы 100 жыл» майдалла бла республиканы башчысыны къолундан саугъаланнганды. Россейни Жазыучуларыны

союзундан «Пушкин» (2024 ж.) «Василий Шукшин» (2024 ж.) атлы майдалла, Миллетлени ишлери бла кюрешген федерал агентство бла «Белые журавли России» жарыкъландырыу проектни правлениясындан «Халкъланы шуёхлукъларыны ордени «Белые журавли России» (2021 ж.), М. Ю. Лермонтов атлы Битеуроссей комитетден Михаил Лермонтовну, Али Шогенцуковну, Къулийланы Кайсынны, Отарланы Керимни эм да Саид Чахкиевни атларын жюрютген майдалла бла саугъаланнганды.

Дагъыстан Республикада Имам Шамильни премиясын берген «Фонд Шамиля» Халкъла аралы комитетден «200 лет Шамилю», Кавказ Академиядан «100 лет со дня рождения Б. Гуртуева» (2015 ж.), Ингушетия Республиканы Халкъ палатасындан «За активную общественную деятельность» майдаллары да барды. «Город Сунжа» муниципал къуралыу а 2017 жылда Хаваш Накостоевну «Сунжа шахарны сыйлы инсаны» деген атха тийишли кёргенди.

Накостоев таматалыкъ этген кезиуде, Ингушетияны Жазыучуларыны союзуна 100 жыл толгъаны бла байламлы, саугъагъа Россейни Жазыучуларыны союзуну байрагъы берилгенди.

Накостоевни энчилигине, теренлигине, сезимини ачыкълыгъына, жюрегини тазалылыгъына баш ура, не къадар кёп айтсакъ да, аз болур. Хар сёзю, жазгъан харфы, бек биринчи, ариу жюрегини ичинден, адамлылыгъындан, миллетине кертичилигинден, дуниягъа игилик излегенинден келгенине ишексизме. Хаваш Алиевични дуниясы, жашаугъа къарамы, къыралына чексиз сюймеклиги, туугъан жерини тёрелерине, адетлерине бойсуна, алагъа сый бере, ингушлуланы тамырлары, тыпыры бла байламлылыгъыны даражасын кётюре, кёргюзте да билгенини кючюнден къуралады, чыгъармаларыны философия мурдору да анга таяннганы шартды.

ДИДИГОВА Раиса,
Ингушетия Республиканы
Жазыучуларыны союзуну сопредседатели

НАКОСТОЕВ Хаваш

КЪЫРАЛ КЪАЛАСЫ

Таурух

Бу иш бек эртте болгъанды. Сунжа суу ол заманда толу суу эди, кеси да тау тюпледен келгенди, бусагъатдача Экажеводан башланмай. Эки жанында да жюз мингден артыкъ адам жашагъан уллу шахар къуралгъан эди.

Бу шахарда адамла аламат жашагъандыла, бир зат бла да инжилмей, мюлклери, байлыкълары да сюйгенлерича эркин эди – Уллу Аллах тюз ниетлерин чертип, таматалагъа сый бере, гитчелеге жан аурута, эр кишини атын, тишырыуну сыйын жерге тюшюрмей жюрютгенлери ючюн, тюзлюк ючюн кюреширге, къорууларгъа итиннгенлери ючюн, алагъа ыразылыгъын билдире эди.

Ол шахарда жети къарындаш бла аланы жангыз эгечлери жашап болгъандыла. Жашла – къаялача кючлю, чыдамлыла, эгечлери уа ариулугъу бла чыгъып келген жарыкъ кюн бла эришгенди. Къызны аты да ариулугъуна келишген – Дегаг1оз «Жюрек къууанч» деген магъананы тутады.

Шахарны тюз арасында, Сунжаны онг жанында, тийрени къоруулай, бийик къала сюелгенди. Адамла анга «Мехка Г1ала» «Къырал Къаласы» дегендиле.

Ол шахарда бир юйюрню жангыз жашы жашап болгъанды. Аты да Мялхасаг «Кюн адамы». Кишилиги бла жети къарындашха тенг эди, намыслылыгъы бла уа патчахланы да озарыкъ эди.

Мялхасаг бла Дегаг1оз бир бирлерин бек сюйгендиле. Жаш да къолун тилей, къызны ыразылыгъын излегенди. Алай къыз жууап берирге ашыкъмагъанды. Къарындашларындан бири юйленсин деп сакълагъанды, жаш да анга къаршы келечилени жиберирге сюймегенди.

Бир заманда, кюн чыкъгъан жанындан шахаргъа къанлы жаулары жууукълашдыла. Аскерлери – тул-туман.

– Битеу дуния мени къолумдады, – деди ол ингушлулагъа. – Кючюм да сизни эсигизде болмагъанча бек уллуду. Аны себепли негиз бар эсе да – мюлкюгюз, тиширыуларыгъыз – битеу барын да манга берликсиз. Кесигиз да къулларым боллукъсуз. Мен а сизге патчахлыкъ этерикме.

Ингушлула да жууап бердиле:

– Ингушлуланы эр кишилери Уллу Аллахдан сора бир кишиге бойсунмайдыла, нени, къалай этерге да кеслери оноу

этедиле. Патчахларын да кеслери айырадыла. Тиширыулагъа жетсек а, ала да жашау жолларында ким бла барыргъа кеси акъыллары бла сайлайдыла.

– Бойсунмасагъыз, барыгъызны да тюп этерикбиз, – деди душман.

Юч жюз жетмиш юч кюн барды къанлы уруш. Учхан окъла кюнню жарыгъын жабып, кюндюзгю кюн тёгерекни къарангылыкъ басып, бир бирине тийген къамаланы жилтинлери учханда уа, кече окъуна кюндюзча жарыкъ бола эди.

Жети къарындашны жангыз эгечи, хар кюн сайын къалагъа минип, жашау бла ёлюмню арасында къалгъан ингушлуланы аяусуз сермешиулерине къарай эди. Ол ачы урушда къарындашлары бир бири ызындан жанларын бергенин да кёргенди. Алты къарындашы да Ата журтларын къоруулай алайда жоюлдула.

Кюнлени биринде, эки кёзюн айырмай къарагъан къыз, сюйген жашы уруш болгъан жерден ауур жаралы гитче къарындашын чыгъарып келгенин кёрюп, мычымай энишге тюшдю. Къаланы аллында майданда тюбедиле ючюсю да. Къарындаш, жиляуу тохтамагъан къызны жапсара:

– Дуниямы алышып, атам бла къарындашларымы жанына кетгинчи, бир ишни тамамларгъа керекме. Жюреклеригизде сакълагъан сюймеклигигизни эслегенме. Аны себепли, ахырат эшиклени кёргюнчю, сизге ыразылыгъымы береме. Жашауугъуз насыпдан, берекетден толсун, – деп, жетинчи къарындаш да экисини къолларында жанын берди.

Ачы къычырып жиляй тургъан сюйгенин да алайда къоюп, Мялхасаг сермешни ичине артха кирип кетеди. Тийишлисича, къарындашын ахыр жолгъа ашырып, биягъы къыз къалагъа минеди.

Ингушлула къандан тойгъан жерге бир-бир ауадыла. Ахырында Мялхасаг жангыз кеси къалады. Санларын нартюх къаураланы туурагъанча аямай туурайдыла. Балтаны жютюлюгюне чыдаялмай аугъан деменгили эмен терекча тюшдю Мялхасаг да. Эки кёзюн къарангылыкъ жапхынчы, Къырал Къаланы башында акъ жыйрыкъда сюйгенини ариу сыфатын кёрюп, аны атын айта, алайда ёледи.

Жаула тиширыуладан толу къаланы тёгерегин къуршаладыла. Къала башындан кетмей, акъ кийимлери желде тарала, кёзлерин сермешден алмай, хар кюн сайын сюелген къызны башчылары кесине алыргъа сюйгенин белгиледи.

Къабакъланы киши ачмагъандан сора, къаланы тёгерегине от тиргизгендиле. Киши чыкъмады. Агъач къабакъла отха чыдаялмай ачылгъандан сора, жанып бошарыгъын да сакъламай,

зулмучула къалагъа уруп киредиле. Алай анда хазна сау адам къалмагъан эди.

Къаланы башында уа биягъы къыз къара тютюнден акъ жыйрыгъы аз-маз кёрюне сюеледи.

Душман башчы къызны ызындан кеси минеди. Ариулугъуну тамашалыгъын адам тил ангылаталмазча бир къызны кёреди. Къызны къарамында жан аурутдурур хали жокъ, бетинде буз суукълукъ, жилямукъсуз кёзлеринде жангыз да батырлыкъ кёрюне эди – аны ол жигит сыфаты аманлыкъчыны сейир этдирди, жюрегинде уа къызгъа хурметлик окъуна орналгъан эди. Кёп заман бир бирлерине жютю къарап сюелдиле. Сора къыз сорду:

– Бизни къыралыбызгъа нек келгенсе? Не излейсе?

– Кесиме жангы къулла излей келгенме, атымы дуниягъа андан да белгили этерге сюеме!

– Сен мында къул да, ыспас да табарыкъ тюйюлсе!

– Мен андан эсе багъалы зат тапханма мында – сени! Битеу дунияны байлыгъын да алышырыкъ тюйюлме сени бир ышаргъанынга! Мени бла келсенг, битеу жарсыуларынгы унутдурурма! – деди мурдар.

– Охо, сени бла барыргъа ыразыма, – деп, аз кюлюмсюреди къыз.

Ышаргъанына алданып, къатына барып, къолун тутду. Къыз да, анга жанлап, мазаллы санын къаты къучакълады.

Битеу жау аскер тюбюнден къарап, башчылары къыз бла алай терк ангылашханына къууана, ыразы ышара эдиле. Алай бир такъыйкъадан барысы да къычырыкъгъа къалгъандыла – къаланы башындан экеулен къучакълашып кёкге учханча кёрюндюле, ызы бла къызны хорлам къычырыгъы да эшитилди:

– Эрим ючюн!

Алай бла зулмучула, мында къул да, къарауаш да тапмазлыкъларын ангылап, бу жерледен кери кетдиле.

Кетерлерини аллында уа, Къырал Къаланы чачып, ташларын да биргелерине алып кетгендиле – ингуш халкъдан бир ыз да къалмаз ючюн.

Алай, Аллахны ахшылыгъы бла, ингушлула сау къалгъандыла, тирилгендиле. Къыйынлыкъланы чексиз кёргендиле, кёп азап чекгендиле.

Къартла айтханнга кёре, Къырал Къаланы орунуна салмасала, ингуш халкъны жарсыулары бошаллыкъ тюйюлдюле. Аны къайтарыргъа тийишли тёлю ёсюп, амал табып, жангыдан къаласала – халкъыбыз насыпны къууанчлы жолуна чыгъарыкъды. Ма ол заманда жерлерибизде дуниягъа Сеска Солсы жаратылгъынчы болгъан зауукълукъ, ырахатлыкъ, низамлыкъ да къайтырыкъды миллетибизге.

ЖАУЛУКЪ БЛА ОЖАКЪ ОТ

Таурух

Эртте-эртте, алгъыннгы заманлада, бизни таулада бир ариу къыз жашап болгъанды. Къызны ариулугъу кёз къамата эди, тышына чыкъса, аны къатында кюн окъуна мутхуз кёрюннгенди. Кече чыкъса уа, ай булутла артына бугъуна эди.

Къалай-алай болгъан эсе да, къызны эки жаш сюедиле. Экиси да – бирча ариула, жигитле, экиси да – ёзденле. Бизни къызыбыз да аланы араларында къайсын сайларгъа билмей, кёп сагъыш этгенди. Бирин сайлап, экинчини жанын къыйнаргъа сюймегенди.

Жигитле да, сакълай кетип, бу ишни кеслери тындырыр акъылгъа кирдиле. Тюйюшедиле, ким хорласа да, къыз аныкъы болады. Жуукъ-тенг эшитип, хорлагъаннга дерт жетдирмесинле деп, кечени ортасында, киши жукъ кёрмезча, эшитмезча, элден иги да узакъ бир жерде тюберге оноулашадыла.

Толгъан айны жарыгъында, кечени къарангылыгъында, сёзсюз тюйюш башланады. Къамала бир бирлерине къагъыладыла, саууут-саба зынгырдагъан тауушу, къая сыртладан къайтып, битеу ёзеннге жайылады.

Элде тюйюшден кишини хапары болмагъанды, араларына кирип тохтатыр эселе да. Жангыз сюйген къызлары тынгысыз эди, нек къыйналгъанын кеси да таза ангыламай. Жукъусу кетип, терезеден тышына къарагъанлай, ай да аны кёрюп, мычымай булутчукълагъа бугъунады, тёгерек къарангылыкъгъа батады.

Эки жигитни сермеши уа аяусуз баргъаныча барады, къамаларындан чакъгъан жилтинлени жарыгъы алагъа жетеди.

Къыз узакъдан жилтинлени кёрюп, темир тауушну эшитгенлей, ишни болумун ангылайды – жюреги да тюзсе дейди. Сагъыш эте да турмай, къыз ожакъдан жана тургъан кесеу башны да сермеп алып, къолуна къаты тутуп, мыллыгын тюйюше тургъан жашла таба атады. Аллын да кёрмей, жолну да билмей, къыз, кеч къалыргъа къоркъа, узакъдан келген тауушха атланады. Тюйюшню тыяр амалтын, кесин бир да аямай чабады.

Ёзенни къыйырына жетгенлей, тюбюнде жашланы эследи. Къанлары сууча агъа, киши кишиге ал бермей, къарыуларын тауусуп аугъунчу, къамаларын тохтатмайдыла. Энди ким урур да, ким жыгъылыр, къайсыны къамасы теркирек болур – ангылашынмайды, алай бирини хорламына кёп къалмагъанды.

Аланы амалсыз халларын кёрген къыз жаулугъун жандырып, аны жарыкъ чыракъныча ёрге тутуп, кесин тюбюндегилеге белгили этди. Ызы бла тикден энишге таукел атлады.

Къолунда да жаннган жаулугъу бла, кёкню къара бетинде акъ чыпчыкълай кёрюнюп, эки жашны ортасына тюшдю къыз.

Жигитле, къамаларын да атып, эслерин кючден жыя, сюйгенлерини къызыл къаннга боялгъан санларына ийилдиле. Ол а, экисини да къолларын алып, бир бирлерине тутдуруп:

– Бизни миллетибизге сизнича жашла бек керекдиле, бир биригизге къаршчы сюелирге эркинлигигиз жокъду. Жашау берген отну аты бла тилейме: тюйюшмегиз, не къол, не саут кётюрмегиз бир биригизге. Ант этигиз ма бу от бла.

Жашла тилегин толтурдула. Экиси да, эки жанындан кётюрюп, аякъ юсюне салдыла, алай къыздан жашауу кетип бара эди. Жигитле андан айырылыргъа сюймей, экиси да Аллахгъа жалындыла.

Баям, сюймекликлерини кючлюлюгю, тилеклерини тазалыгъы Башыбыздагъын ийнандыргъан болур эди, ючюсю да ташлагъа айланып, дуниядан ахыргъа дери бирге къаладыла.

Бийик тауланы ичинде, ёзенлени биринде, гитче талачыкъда бюгюн да сюеледиле ол ташла: эки бийик таш, орталарында уа – аладан гитчерек. Ол талада жаз башында отча жаннган, къып-къызыл сейирлик гюлле ёседиле, ачдан ёле тургъан жыртхыч жаныуарла окъуна, ызындан жетип, талада букъгъан кийиклеге тиймей къоя эдиле.

Халкъда ол кюнден бери жюрюген сёзге кёре, тиширыу башындан жаулугъун тешип ортагъа атса, не да ожакъдан жаннган кесеуню алып ётсе – не тюрлю даулаш да, тюйюш да тохтайды. Адетге кёре, тиширыуну жаулугъуну багъалылыгъыны, отну сыйлылыгъыны аллында саутун энишге иймей, бойсунмай жангыз да къоркъакъ начас къалыр.

Раиса Дидигова 1956 жылны 9 февралында Къазахстанны къыбыла жанында орналгъан Тюлкюбас районну Ванновка элинде туугъанды.

1979 жылда Пятигорскда къырал институтуну тыш къыраллы тиллени тинтген бёлюмюн бошайды. Бир талай заманны Назраньда сабийлени немец тилге юйретгенди, школну таматасыны экинчиси болуп да ишлегенди, ызы бла Назрань районда Халкъ билим бериу бёлюмде инспекторлукъ, методика кабинетге башчылыкъ, биринчи номерли орта школгъа таматалыкъ этгенди. Назрань шахарны администрациясында социал, къуралыу, билим бериуге къарагъан бёлюмлеге тамата болгъанды, администрацияны таматасыны экинчиси, сора Назрань шахарны башчысыны администрациясыны экинчиси болуп ишлегенди. 2011 жылда Ингуш Республиканы Правительствосуну таматасыны экинчиси, 2012 жылда уа Протокол бёлюмюню таматасы болгъанды.

Фахмулу устаз, Россейни Жазыучуларыны союзуну (2002), «Россейни Адабият фондуну» (2003), Халкъла аралы адабият фондну (2007), Халкъла аралы жазыучу къошумчулукъну (2009), Кавказны жазыучуларыны клубуну (2009), Россейни Жазыучуларыны союзуну бийик чыгъармачылыкъ советини (2023) сыйлы къуллукъчусуду. Ингуш Республиканы Президентинде къуралгъан Халкъ советни башчысыны экинчисини къуллугъунда 2003–2007 жыллада ишлегенди. Ингуш Республиканы Жазыучуларыны союзуна 2014–2022 жыллада таматалыкъ этгенди, 2017 жылдан бу заманнга дери союзну правлениясында магъаналы ишин бардырады. Россейни Жазыучуларыны союзунда 2014-2022 жыллада секретарь болуп, 2017 жылда ётген XV съездде уа приёмный комиссиясына айырылып, ишлеп тургъанды.

Раиса Абукаровна ишин билген, ингуш адабиятны, маданиятны, билимни не жаны бла да ёсдюрюрге, байыкъдырыргъа итиннген, ана тилин жашатыргъа, жашнатыргъа не заманын, не къарыуун аямай кюрешген инсанды. Фахмулулугъу биринчи тизгинден билиннген, айыргъан ишине битеу жашауун салгъан адамны жетишимлерине, къууанчха, бийик сый берилгенди, кёп тюрлю саугъалагъа да тийишли болгъанды. Сёз ючюн:

«РФ-де халкъ жарыкъландырыуну отличниги» (1983);

«Ингушетия Республиканы маданиятыны сыйлы къуллукъчусу» (2006);

Ингушетияны халкъ поэти (2011);

«Назрань шахарны сыйлы гражданини» (2016);

«Россейни акъ къанкъазлары» адабият премия (2010);

Россейни Артий комитетини диплому, «Россейни халкъларыны арасында ётген алтынчы Артиаданы сыйлы лауреаты», «Алтын Пегас» сурат (2006);

Москва шахарны Правительствосуну атындан «За доблестный труд» майдал (2007);

Халкъла аралы чыгъармачылыкъ академияны «За высшие достижения в профессиональной деятельности и общественное признание» атлы алтын майдал (2010);

Россейни геральдика комитетини «За гражданское достоинство» атлы майдал (2011);

Россейни Лермонтов атлы комитетини Саид Чахкиев атлы майдал (2013);

«В память 200-летия со дня рождения М.Ю. Лермонтова» юбилейге аталгъан майдалы (2014).

Раиса Дидигованы назмулары битеу Россейде чыкъгъан газетледе, журналлада басмаланнгандыла – «Ингушетия», «Сердало», «Литературная газета», «Общеписательская литературная газета», «Московский литератор», «Литературный Кавказ», «Северный Кавказ», «Горянка», «Заман», «Хурзарин», «Дагестанская правда», «Вестник Чеченской республики», «Вестник» (Северная Осетия) газетледе, «Литературная Ингушетия», «Жизнь национальностей» (Москва), «Великоросс» (Москва), «Дон и Кубань» (Краснодар), «День и ночь» (Красноярск), «Минги-Тау» (Эльбрус), «Литературная Кабардино-Балкария», «Литературная Адыгея», «Вайнах», «Дагестан», «Нёман» (Белоруссия), «Azaerbaycan Dunyasi» (Мир Азербайджана) журналлада да.

Биринчи назму китабы «Прикосновение» басмадан 2002 жылда чыкъгъанды, 2008 жылда уа – «Духовная память» китабы. Кёп болмай, 2023 жылда «Печать пророков» деген аты бла назму халда жазылгъан романы да Дидигованы чыгъармачылыкъ ишине эс бёлгенлени къууандыргъанды. Романны мурдорунда XVI ёмюрде жашагъан белгили тюрклю алим, жарыкъландырыучу, жазыучу Фуратини «Кырк Сюаль» деген китабы болгъанын энчи чертирге керекди. Ол китапда Мухаммат файгъамбарыбызны (САС) ислам динни жайып башлагъанында, чюйютлю алимле хазырлап соргъан къыркъ соруу бла аны толу жууаплары бериледиле. Бу китап муслийманланы сыйлы китапларындан бириди, аны себепли Раисаны этген иши къыйын эм жууаплы болгъаны ангылашынады, алай, жазыучуну баш оюму – Мухаммат файгъамбарны (САС) сыфатын поэзия тил бла ачыкъларгъады, ангылатыргъады, кертисин айтсакъ, автор ол муратына жеталгъанды. Басмаланнган роман кёплени сейирге

къалдыргъанды, ёхтемлендиргенди, ислам динни ариулугъун жангыдан кёргюзте, жюреклерине жарыкълыкъ келтиргенди. Ишни магъаналылыгъын черте, 2024 жылда Шимал Кавказны муслийманларыны Координация арасыны башчысы муфтий Бердиланы Исмайылны башчылыгъы бла Раиса Дидигова «За заслуги перед уммой» орден бла саугъаланнганды.

Бусагъатда уа «В покоях памяти моей» бла «Избранное» деген назму жыйымдыкъла басмагъа чыгъаргъа хазырлана турадыла. «В покоях памяти» деген назму жыйымдыкъны энчилиги – Раиса Абукаровна жюрегини терениннден сюйген, аны учундуруучу адамларына атап жазгъан назмула киргендиле, ала уа талай заманны ичинде бек кёп жыйылгъандыла. Жазыучулагъа, санатчылагъа, къуллукъчулагъа, устазлагъа, аскерчилеге – атларын иги бла айтдыргъан, башхаланы ёхтемлендирген, бийик даражалы адамланы къууандырыр амалтын, ыразылыгъын билдире, аланы жетишимлерине, адамлыкъларына баш ура жазылгъан назмула аланы да, къаламны тутхан жазыучуну да тарыхда къоярыкъларына толу ийнаныбыз.

Раиса Абукаровнаны назмулары кесини республикасында, аны тышында жыйышдырылгъан бир талай антологиягъа, 23 жыйымдыкъгъа киргендиле, Шимал Кавказны, Калмыкияны, Якутияны халкъ тиллерине кёчюрюлгендиле, кёп чыгъармаларын а ингушлу, россейли композиторла макъамгъа салып, жырла къурагъандыла. Раиса Дидигова чыгъармачылыкъ ишинде эм уллу жерни ингуш халкъны тарыхына, маданиятына, сынагъан къыйынлыкъларына, табийгъатына жоралайды, сора адамланы жюреклерини теренлигине, сезимлерине, ариулукъну, тюзлюкню ангылауларына уллу эс бурады.

«Халкъым, миллетим, туугъан жерим» – деп жашагъан, инсанлыкъны, кертичиликни кесини баш кючюне санагъан, атын битеу къыралгъа иги бла айтдыргъан поэтибиз, «Минги-Тау» журналны ахшы шуёху Раиса Абукаровна Дидигованы 70 -жыллыкъ юбилейи бла алгъышлайбыз, Аллахдан саулукъ, эсенлик, чексиз насып тилейбиз.

ДОДУЛАНЫ Жамиля
кёчюргенди.

Во имя Аллаха Милостивого и Милосердного!
Уважаемые братья и сестры, дорогие единоверцы!

По милости Всевышнего Аллаха я имел возможность ознакомиться с поэтическим произведением «Печать Пророков», написанным нашей сестрой, дочерью ингушского народа Дидиговой Раисой, с творчеством которой, к сожалению, ранее не сталкивался. Но этого шедевра достаточно для того, чтобы сделать вывод о том, что (иншаллах) Раиса Абукаровна, безусловно, очень талантливый писатель и поэт современности.

Пожалуй, такой серьезной фундаментальной книги, посвященной Пророку (САС), в обозримом прошлом никто и не создавал. Произведение отличают легкий, захватывающий коранический сюжет и прекрасный слог. Оно читается на одном дыхании. Хочется вновь и вновь возвращаться к книге не потому, что чего-то не понял, а наоборот, для того чтобы еще раз погрузиться в нее и получить истинное удовольствие от каждой строки.

Отмечу, что религиозная тема – тема очень ответственная и сложная, требующая специальных познаний специфики предмета. На мой взгляд, Раиса Дидигова провела титаническую работу, которая, полагаю, заняла не один год кропотливого труда, изучения многих источников по исламу, в том числе произведения «Кырк Сюаль» известного турецкого просветителя, выдающегося ученого и писателя, достопочтенного Фурати, жившего в XVI веке.

Хочу подчеркнуть, что поэтический труд Раисы Абукаровны особенно актуален в нашу не спокойную эпоху, когда клевещут на Пророка (САС), создают унижающие и оскорбляющие Его честь и достоинство карикатуры, эта тема носит весьма злободневный характер.

Я прошу Всевышнего Аллаха возблагодарить нашу сестру Раису Дидигову самым достойным образом в обоих мирах за ее труды на пути к Создателю. Мне хочется выразить от всей мусульманской уммы Северного Кавказа и от себя лично слова признательности и пожелать творческих успехов уважаемой Раисе Абукаровне – достойной дочери ингушского народа. Пусть Аллах благословит ее на новые сочинения, которые принесут пользу всем здравомыслящим людям и наставят на путь истины заблудших! Пусть это произведение займет достойное место в библиотеках благодарных читателей! Лично я выражаю особую благодарность Раисе за то, что стал одним из первых читателей и обладателем книги.

Уважаемые братья и сестры, дорогие единоверцы, принято решение за великий труд «Печать Пророков» наградить народного поэта Республики Ингушетия Дидигову Раису Абукаровну высшей наградой Координационного центра мусульман Северного Кавказа орденом «За заслуги перед уммой».

С уважением, ***Исмаил Бердиев*** *–*
муфтий, председатель Координационного центра
мусульман Северного Кавказа
29.01.2024

Раиса ДИДИГОВА

ЖАШАУ ЖАРЫГЪЫ

Букъгъанында кюн кюндюзгю кюнде,
Тюшгенинде чарс, къучакълай мени,
Жарыкъ болду кёкде кюкюреуден,
Хауа жыртылгъандан халы жерни...

Къоркъуу тюшюп, тюрлендиле бетле,
Жюрюшлери – ушап ауанагъа...
Къарангылыкъ къайтып бери жете,
Жер гюренин тепмезча байларгъа;

Кёкде жарыкъ жолла – топпа-толу,
Алай а кюн жарытмайын турду...
Булут жыйын юзюк-юзюк болуп,
Жер мюйюшюн къарангыгъа бурду.

«Къалай боллукъбуз биз?» – къайгъы алды,
Кёкню бети къаралгъанда къайтып.
Сабийлени чакъырыргъа къалдым,
«Болсун жарыкъ!» – деп, Аллахха айтып.

Тюшде кибик, чыкъдым арбазыма...
Аякъ алалмай, жыгъылдым... Къопдум.
Жарамайды манга жыгъылыргъа,
Ачыгъанын сезалмайма жугъум.

Кюреш тюшюм – жарсыуладан толу,
Ол болмасын белги келлик кюннге...
О, адамла, уяныгъыз! Болду!
Жашагъыз, жюрекге жарыкъ ие!

Таркъаймай тургъанда ол бу жерде....

КЁЧГЮНЧЮЛЮКНЮ БАЛЛАДАСЫ

1.
Таула, титиремегиз сиз!
Уллу жарсыу! Уллу ачыу!
Къар тюзле, бушуу этмегиз сиз,
Ууалмагъыз, ташла, ачый!
Азаплыкъдабыз биз.

Сен сау къал, къалтырама, жерим!
Жиляу этме, орман эм кёгюм,
Кёп бизде къарыусуз, ауругъан...
Ма табады азап да андан.

Къайгъы этмегиз, адамла, сиз!
Ёлюмге жол ачыкъды, кемсиз.
Сюргюнлюк – жюрекле жаргъан зат,
Кёкюрек къоргъашин толу шарт.

Сюргюнлюк – къыш къаты заманда,
Къыркъ тёртю – ёлюмле сабанда,
Къагъанакъ сабийле мияла
Болдула анала бла анда...

Биз да билмей, болдукъ кёчгюнчю.
Айталлыкъ да къайда – не ючюн?
Бир чакъны ичинде къыралны
Сау миллет да болдукъ душманы.

2.
Билдириу а барды Москвагъа
Операциядан айтыргъа:
Вагонла толтурдукъ, деп, алай,
Миллетни биз сюрдюк, деп, маллай,

Барысын да алып акъылгъа...
Тынчды ол ибилис къуллагъа.
Хазырлайды Москва саугъала
«Жигитле», «ётгюрле» болгъаннга.

От-окъну, тёгюлген къанланы
Санаргъа – жокъ тергер аланы:
Аскерни эм флотну кюнюнде
Атланнганды халкъым сюргюннге.

Ётюрюк эм жалгъан алдаула,
Тоналгъан, малтаннган даулула,
«Халкъланы атасы» деп, анга
Ийнаннган бир сокъур адамла!

3.
Ынчхай тарлары, тюзлери,
Журтуму кесеклеп, юздюле.

Жиляула батдыла азапда,
Кюйсюзлюк хорламлы сагъатда.

Бардыра бедишлик ишлени
Жангыртып атларын эллени,
Тас эте адамлыкъ къылларын,
Ёсдюредиле ёз чынларын.

Дачный дейдиле бир элиме,
Ма ол Берия бир келгеннге,
Солургъа тохтагъанды анда,
Ол сейир суулада жуууна.

Алайда ол къабыр сынладан
Ауурлукъ, суукълукъ ургъандан,
Жюрегинг да къалады бузлап.
Ол башкес а турду, жол ызлап.

Тынгылайды сыйлы таш анда,
Къобарып алыннган къабырдан,
Бёленип къоркъуулу кюйлеге,
Ибилисге ишленнген юйледе.

4.
Ма ол Сталин азап бергенни –
Ол уудан ёлгенни, кетгенни,
Сибирьде къарлада жатханны,
Къабырын азапда тапханны,

Бузлагъан ёлюкле сакълагъан,
Аланы башында олтургъан
Ыннаны... – барысын да эсде
Сакълайыкъ бу жашау кюрешде.

Сакълайыкъ биз эсде аланы –
Ауушхан ингушлу къызланы...
Ол ачыкъ кёзледе уа соруу:
«Бу былай не ючюн деп болду?»

Сакълайыкъ биз эсде аланы –
Терсликсиз сюдледен талгъанны,
Жунчууда битлиле да болгъан,
Окъладан, башхадан жоюлгъан,

Ангыламай, кечалмай къалгъан,
Мураты, умуту оюлгъан...
Азапда ёчюлген жанланы.
Ассылыкъ жойдурду аланы.

5.
Тамырым – атала журтунда!
Жюрекле, сагъышла да – анда!
Ёчлеге салынмазча ала,
Чакъырадыла ёз къабырла!

Хар жерге чачылгъан ёхтемле,
Кёп бушуу, къыйынлыкъ кёргенле,
Терсликле жоругъу да къысхан,
Къаты халкъды ингуш халкъ алдан!

Жоюллукъ халкъладан да тюйюл,
Сынауда ниети да – кючлю!
Бирликге таяна, жангыра,
Жашасын, акъылгъа таяна!

Сюргюнле жоллары уа – акъла,
Сюекден агъаргъан талала.
Башында уа – жюрюй мёлекле,
Тюзлюкге чакъыргъанча кёкле,
Бир кюнде уятырча бетле.

Атала журтуму эт азат!
Тобагъа да къайтады жалдат...
Сюргюнню жиляуун халкълада
Ангыларча болса адамла.

1992 жыл, февраль

ТЮШГЕН ЧАПЫРАКЪ

Созулгъан къолларыма мени
Сап-сары чапыракъчыкъ тюшдю,
Титирей дауруна жерни,
Ёчюле бара эди кючю...

Къачхыла жели уа – бир сансыз,
Чапыракъ мудахлыгъы да – бош,

Ол тепсейди тангону антсыз,
Къурманы, чапырагъы да – шош.

Мен суукъ болама ол шартдан,
Кесиме къыса чапыракъны.
Аны бош кёреме жапсаргъан,
Ол ишиди амалсызлыкъны...

* * *

Сен къозгъама жарсыуну,
Жанымы тасха бети.
Мен, табалмай асылукъ,
Тынчлыкъны кери этдим...

Ненча кёз жаш тёгюлюр,
Ариулар ючюн сени?
Ненча зат бла бёлюнюр
Къадарым, ачый, мени?

Жанымы тасха бети
Мени алма тузакъгъа,
Жарыкълыкъды сюйгеним,
Башхадан а сен жакъла!

Бийикге бошла мени...
Мен толурма тынчлыкъдан,
Къайгъы-зат да кёргеним
Шош эрир... ариулукъдан.

Сен къозгъама жарсыуну,
Жанымы тасха бети...

ПОЭЗИЯ

Поэзия – кёкден келген макъам,
Тин байлыкъны жолунда ангылам...
Ол сейирлик назму аралада
Жюрюйме мен, башха болуп къала.

Анда – жанны-санны да дарманы,
Жара тапла эрийдиле бары...
Назмулада келеди кесамат:
Къуран кеси – сыйлы эм аламат.

Солуу ала, жашайды хар изми,
Къалкъады хур мёлекча тизгини,
Халаллыкъгъа элте, тазалыкъгъа,
Сюймекликни бере саугъалыкъгъа.

Тизгинледе сейир макъамлагъа
Эс бурмагъан да бар адамлада.
Жан аурутур кибикди халлары,
Аллах солууундан жанлап ары.

Арымагъан жашау турмушунда,
Ариулукъну мамыр турушунда
Бийик оюмланы тизип, алай
Турадыла, адам улун махтай.

ЖАРАТХАННГА ЫРАЗЫЛЫКЪ...

Жангыз Аллах, сау бол дейим Санга,
Ыразылыкъ – Сен жаратхан жанда,
Солугъаным, жашагъаным ючюн,
Сыйны Санга кертилигим ючюн,
Жюрегимде – Сени сыйлы кючюнг!

Тёзюмлюгюнг уллуду, санаусуз,
Санга тийишлиденди, алдаусуз!
Манга жарыкъ ийип тураса Сен,
Къарангыгъа бойсунма сен десенг,
Ма ол а, кесине тарта, келсе.

Жашайма мен Сени хатерингде,
Тюзлюксюзлюк оноу этгенинде.
Иги ишле этеме да, андан
Къорууланама мен ауанадан,
Тынчлыкъ юзген ассы азапладан.

Сагъышларым Сенде болуп, къарыу
Алама мен, ачыкъ бола, ариу.
Этесе Сен къадарымы таза,
Тилек этеме мен, Санга база,
Аллах, адам бла да сынай жаза.

Уллу Аллах, сен – кечиучю, халал,
Жюрекледе къоркъуу жашай алдан:

Ол жангылыч этгенимден болду,
Алай а тобагъа къайтдым толу,
Тилек этеме Аллынгда Сени,
Таза болурча жюрегим мени,
Тилейме мен Сенден кечеринги.

Къадар мени этгинчи кюл-кёмюр,
Келлик сагъышлада, ишде, кёрюп,
Бер жарыкълыкъ, мени акъла, акъла,
Жууулургъа болурча гюняхла.

Ариу болурча кетгеним мени,
Ол Ёмюрлюк – Кертиликни жери,
Мени къоймазча Жаннетсиз анда,
Тилейме, Жаратхан, болуш манга,
Бар Сен сюйген таза жолгъа сала!

БИР МУРАТХА ТИЙИШДИРГЕН

Бюгюн Россейни Жазыучуларыны союзуну жууаплы секретарыны экинчиси, поэтесса эм жазыучу Нина Викторовна Попованы Ата журтуна сюймекликден толу назмулары бла шагъырей этерге сюебиз.

Нина Попованы назмулары, хар тынчыгъышны, жашырын кёз жашны, къарангылыкъны тюбюнден чыкъгъан ышаныуну сезе, адамланы жюреклерин тепдиредиле.

Нина Попова сёзле бла ойнамайды – ол жюрекни тюбюнден тюзлюкню, кертиликни эм кертичиликни баямлайды. Аны назмулары – къазауатда Ата журтубуз ючюн сермешген жигитликни суратларыдыла. Аскерчилени къыралыны хорламына къошхан юлюшю, ананы къайгъысын, къарангылыкъда да къутхарыучу жарыкъны табаргъа боллукъгъа ийнаныуну юсюндендиле.

Бу кюнледе уа Къабарты-Малкъар Республиканы маданиятыны сыйлы къуллукъчусу, поэтесса эм жазыучу Мусукаланы Сакинат малкъар тилге кёчюрюп, Нина Попованы «Солдат Россей» деген ат бла китабы басмадан чыкъгъанды.

Баям, Мусукаланы Сакинатха бу тюзлюкге шагъатлыкъ этген назмуланы малкъар тилде эшитдирирге уллу сый эм уллу жууаплылыкъ эди. Хар сёз бизни къарындашларыбызны жюреклеринде тарууш этеригине, Журтубузну сакълаугъа чыкъгъанла ючюн къууанчны эм ачыуну къозгъарыгъына ышанабыз.

«Солдат Россей» – бизни жигитлерибизге, энчи аскер операциягъа къатышханлагъа уллу хурметди. Бу назмула сюйген жюреклени арасында, эсде тутууда эм ышаныуда, бизни бирлешдирип, 2026 жыл – Россейде халкъланы бирлешдириую жылында – маданиятла, адабиятла арасында кёпюр болуругъуна ышанама.

Бу тизгинле жиляулу назмула угъай, бизни къыйын заманыбызны, багъаларыбызны эм дунияда мамырлыкъ ючюн кюрешибизге шагъатлыкъ этген магъаналы тарых къагъытды дерге окъуна боллукъбуз. Бу къыйынлыкъны кечген, алай жарыкъ келликге ышаныуун тас этмеген тёлюню ауазыды.

Бу назмула жоллары рухну кючюн, бирликни эм журтубузгъа сюймекликни эсге салсынла. Быллай терен магъаналы назмула халкъыбызгъа Уллу Ата журт урушда эм къыйын сынауланы хорлагъа болушхандыла.

Мен Нина Попованы назмулары окъуучуланы жюреклеринде къаллыгъына, огъурлу эсге тюшюндюрлюгюне, бир умутха бирлешдирлигине ышанама. «Солдат Россей» а бизни Россей къыралыбызгъа чексиз сюймекликни белгиси болсун.

БЕЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил,
КъМР-ни Жазыучуларыны союзуну Правленини председатели

Нина ПОПОВА

СОЛДАТНЫ АЛЛЫНА КЪАРАГЪАН

Жау чыракъча – акъсыл юйчюкле,
Аязла къапханда, кюйюклей.
Жоллада жингирик арагъа
Сюйгенле чыкъдыла къараргъа.

Кёзлерин узакъгъа бургъанлай,
Ётюрюк деген болмай, алай:
Мудахлыкъ эм жылла ортада,
Юйреннгендиле шош сакъларгъа.

Къанладан къызаргъан танглада
От-окъдан къаралып сабанла.
Илячин жыйыны – ёхтемле! –
Къазауат къучакъгъа кетдиле.

Сермешиу – мамырлыкъ ючюннге,
Ийнанып балала кючюне,
Ашырады солдат къыралы –
Россейим урушха жашларын.

Тохтарыкъ болмазла урушла,
Юйреннгенбиз Россей турмушха,
Тилекле да эте Хорламгъа,
Солдатны къарайыкъ аллына.

СОЛДАТЛАНЫ АНАЛАРЫ

Кёзкёрген жаууннга батылып,
Къызылсуу танглары да атып.
Оруслу солдатла – окопда,
Анала жиляуу – ушкокла.

Къоркъууну къачыра къайгъырыу,
Тилекле жарсыуну тайдырып,
Кёз жашны букъдура, жашыра,
Къатылыкъ бердиле жашлагъа.

Камуфляж ауланы да эше,
Жарала багъаргъа кюреше,
Ашыгъа Хорламны кюнюне,
Ма алай ёмюрден ёмюрге...

Баланы, ананы бир бирге
Байлагъан къарыу барды жерде:
Къурманы, сюймеклик бла къоруу
Ананы къанындады толу.

ФРОНТХА КЪАГЪЫТЛА

Алам базманында, ауур тарта,
Уллу ташлай, уруш жатханында,
Сен букъмадынг, сен къачмадынг
артха,
Сайлау этдинг – алгъа!

Къысха эс-эм-эс а не ананга,
Алай а ыразыма, ажайып!
Ушагъыусузду да тарыгъыргъа,
Алай этсем – айып!

Болса да мен тапханма бир амал,
Тансыкълыкъдан бла бу
кюйюклюкден –
Къагъыт жазама, жылыуу тамам
Санга сюймекликден!

Кесим жазама жууапны анга –
Сёзле чабып барадыла гюрен...
Алай бла ма манга кече ара
Болады шош нёгер.

Башха акъыл керек тюйюл манга,
Сюйген жаным биле барын толу,
Жазама мен къагъыт, къоруй анда
Юйге къайтыр жолну!

УРУШХА ТЫНГЫЛАЙ

Мен бёлмей тынгылайма солдатха...
Камуфляжын да аркъама атып,
Чаба, бугъа, киреме блиндажгъа,
Уруш хапарлагъа кетип, батып.

Кесим да мен ол тизгиннге турдум,
Жюрек жарсый, эшитеме къычырыкъ:
«Алгъа... Алгъа! – артда шошчукъ: –
Болду...»
Кёкде аяз ариу нюр къачырып.

Желле жетип, бёрю улугъанлай,
Чал тюзледе минеме дуппургъа,
Ма артымдан а, жанымы марай,
Къарайды душманым,
ушкок бура.

Кетгенлени залпла бла эсгере,
Барабыз туманда, батмакъ ызда,
Душман къоргъашинден къала кери,
Чач-тюк болгъан взводум
жерни къаза.

Бередиле буйрукъ, хырха бола...
Жылыу кире палатагъа анда
Арып-талып тургъан солдатладан,
Турама мен кючден солуу ала,

Мен урушда тюйюл эдим анда,
Кесим эдим уруш, тура къанда,
Россей солдатлагъа эгеч, ана,
Хорлам да мен боллукъма ма артда!

ЖОЛУБУЗ

Хата келди, алай тургъанлай,
Къазауатха атлам къалгъанлай,
Къалгъанында жангыз такъыйкъа,
Тынчлыкъ тангын къыстай, уята.

Ийнанмадыкъ, кетер деп бирден
Дунияны насыбы деген,
Болса да бу жилян ауана
Эминалай этеди тойла.

Уруш къазауатны юсюнден
Билген жашла китап кючюнден
Олсагъатда уллу болдула,
Сюелдиле буйрукъ толтура.

Сабийлерибиздиле ала,
Тиреп бир бирине инбашла,
Сюелгенле, артыкъ игиле!
Урама баш, жерге ийиле!

Тукъумлары – иги, аламат,
Башха тюрлю къалай болур, айт:
Аскерчи эди да атасы,
Рейхстагны алгъанды аппасы.

Унутулгъан зат а бар жерде,
Биз ол шартны турабыз кёре,
Россей жерни жангызды жолу –
Ату журтну къоруулау толу!

ХОРЛАМНЫ ОЮУУ

Кюн кюнден къарыу ала, жыя,
Бийикден да бийикге чыгъа,
Донбассда жашау жангы майда
Башлады тюрлю-тюрлю чагъа.

Жарсыугъа къоратмай заманны,
Аллына чыгъарча Хорламны
Мудахлыкъ къоюп кетип жанын,
Къыз, алып къызыл халыларын,

Узакъда тузсуз хапарладан,
Жашаудан алып эм жазладан,
Жыйрыкъгъа тигеди оюула.
Башында – чууакъ кёк къыйыула.

...Байрамда чыгъыш жарыкълада
Салютла бара майданлада –
Биз сакълап тургъан такъыйкъала,
Ёлюмле, къоркъуу узакъ къала.

Тигиучю къыз атласын анда –
Къыралны сыйлы майданында,
Ол Хорлам жыйрыкъны кийгенлей,
Байрамны, жазны да белгилей.

СОЛДАТХА БАШ УР!

Солдатха баш ур жерге дери,
Жигитлик жолгъа тургъанына:
«Аты-баты!» – дейди тизгини,
Атлана жерни къулагъына.

Солдатха баш ур жерге дери,
Тургъанда Ата журтну малтай,

Ким берир душманнга керегин?
Солдатла, ёмюр келе алай!

Солдатха баш ур жерге дери,
Бар, кюреш болуш зат этерге –
Кюйдюрдю душман юйюн, элин,
Дуния къарангыгъа кете.

Солдатха баш ур жерге дери,
Ызындан учуп барсын тилек,
Тас этип Хорламны дерслерин,
Биз анга болалмадыкъ билек.

Солдатха баш ур жерге дери –
Олду халкъ деген атны элтген.
Махтауу да олду ёлгенни,
Къыралын, жерин жакълау эте.

Солдатха баш ур жерге дери,
Келликге да айт андан хапар,
Хар аны кюнюн, жигитлигин
Ол жюрегинде тутар, сакълар.

СЕРМЕШ

Къаргъала жыйылып ашлаугъа,
Махтаулу орус таурух жерде
Сюелебиз биз къайтып жаугъа,
Къара кюч бла энтта демлеше.

Къычыра, аман ишле эте,
Сыйсызлыкъ жете къабырлагъа,
Учузла болгъанда тилекле,
Сур жауун къуйду алайлада.

Сен кюрешме бош,
къаргъа жыйын,
Чёплерге жюрегин жигитни,
Ачыулу къанны ары жыйып,
Орунуна урады меники,

Толтура ол къан тизгиними,
Къурчлана анда жаннган отда,
Чыгъышда-батышда билинип,
Россейни къоруйбуз Донбассда.

СОЛДАТ

Огъурсуз душман чекге жетгенди,
Сызгъыра от-окъ да демлешде,
Къоруулай жерин, солдат киргенди,
Ата журт ючюн деп, сермешге,

Тынчлыкъда кечинирге болалмай,
Тизгиннге тургъандыла ала
Москвада, Хасавюртда, Коломна
Эм Къазан, Уфа... шахарлада.

Ызындан солдат жашны барады,
Отланы, алдауланы женгип,
Кёклеге къанат алып учады
Ол эрттен, алда этген тенглик.

Кёп бетли, жыртхыч душманланы уа
Россейге чапханды жыйыны –
Кенглигин журтну, махтауланы да
Жюрекге болалмай сыйынып.

Хорламгъа жетгинчиге, солдат да
Сермешир, къоруй юйюн жаудан,
Солдатны шинели аппаданды,
Афганлы кийими – атадан!..

НАЗМУЧУ

Баш урама Луганск, Херсоннга,
Мариуполь, санга баш урама,
Саламым, Запорожье, санга,
Ма санга да, Донецк, эс бурама.

Алада бир башхады заман,
Хорламлы болгъанданды, баям.
Алдаулу умутла да кетип,
Борчланы тюзлери да жетип,

Бу жангы жырлаучу жазлада
Ётюрюк къайтмазгъа ажаша,
Кётюре Хорламны байрагъын,
Халкъыгъыз этгенде сайлаун.

Жангыдан биз кюреш жоллада,
Жангыдан биз Россей къорууда –

Сёзлени тизерик солдатла,
Урушха кирликле бла, отха.

Хорламлы макъамдан кенгледе,
Саутла атылгъан жерледе,
Жыртхычлача, дронла учханда,
Ёлгенле да аслам болгъанда.

Бу жерни къучакълар назмучу,
Алай жокъду ёлюм сёзлеге –
Сибирьден, тауладан да болсун,
Жыр табар Хорламгъа тизерге!

СЁЗ

Къыралны къабадыла отла,
Жюрекни марайдыла жутла,
Артынгда – жанынгча нёгерле,
Рейхстагда байракъ да кёрюне.

Жоллагъа чыгъадыла эрле –
Хакъды ол, турабыз биз кёре.
Къанатлы жыйын кибик, сёзле
Кюн таба учадыла ёрге...

Жанынга тюшген эсе жара,
Сёз анга жула болуп къала,
Эриген къарлай – жазыкъсыныу,
Тёреде фронтда жюз грамм къуюу.

Хорламла, къыйын да палахла –
Сосланда уюп къалгъан ала.
Осуят къалгъанды къартладан –
Журтунга къылыч,
къалкъан болгъан.

Ёмюрле ёте баргъанында,
От-окъну эсде тургъанында,
Сёз айтады ёмюрлюк жырны,
Баргъанны къыйын уруш ызны.

СЫЙ

Къазауат барады эрттеден,
Жаханим кёчюп келген кюнден,
Орналдым деп ёмюрге дери,
Ма алай, кирип келип бери...

Кюч-къарыу тилейме Аллахдан,
Жигитге берсин жарыгъындан,
Сёз бла, иш бла да бирге болуп,
Сюелебиз биз, журтну къоруп.

Сермешде къаты болсун къолум,
Жарада да – ёлюмсюз жолум.
Кёз жашла – суула кибик бара,
Алай къойма, Аллах, сууургъа.

Бийикде жюзеди тилегим
(Жокъ анга чырмау тюбегени),
Аз болсун ёлюм санаулары,
Кёп болсун, къууанч хорламлары.

Тынч тюйюлдю хорламгъа жетген,
Сюнгюле бла урушла этген,
Башында мёлек аскер къалкъа,
Ёлгенле – кетген солдат жанла.

Сорурла бизден къаты ала –
Алдаула, терслик узакъ къала! –
Журтунга болдунгму кертичи,
Атангы атын эте энчи?

Сен жигит болсанг, нюрден толуп,
Бийикде батмаз жулдуз болуп,
Жарытыр уруш сабанланы
Нюрлери ата-бабаланы.

КЕРИУАН

Бийикледе кёреме баргъанын
Булутланы мудах кериуаны,
Тилеклени, жырны жыяды ол,
Сала узакъ къыраллагъа да жол.

Ол, илинип къая жютюлеге,
Эсин буруп жерде кюйгенлеге,
Жаууп болуп, жауады аламгъа,
Ол тёречи тюйюлдю бир жаннга.

Къайгъы этип, кёреди бийикден
Кюнню таякълары ийген чекде
Кюйгенлерин кёпню умутлары,
Чакъгъанларын аман урлукълары.

Бу къыйынлыкъ жетген кезиуледе
Жашау, ёлюм да тенг сюймекликге
Дегенди ол, сыйлы нюрню кючюн,
Ачыуланы да тенг этер ючюн.

Кёкден келген садакъ окъдан
къоруй,
Ёмюр жауун зынгырдаудан солуй,
Ийнаннгандан адам къарыууна,
Салгъанды кюч жерни жакълауна.

КЪАЙЫН АЯЗЛАДА

Россей манга берген саугъа –
Намыс бла бетдиле алгъа,
Къоркъуу не буюгъуу угъай.
Биледи ол аны сыйлый:
Аны къайын аязлары
Айтхан сёзде – тюзлюк бары!

Сюйдюм мен Россейни къаты,
Жаугъа къоркъуу салгъан – аты,
Кесин атса да, душманы
Хорлаялмаз килисаны,
Аны керти тазалыгъын,
Аны нюрлю азатлыгъын.

Сатхычлагъа болмаз туура,
Алай сыйлы, къаты тура,
Къаты жакълайды Россейни
Аллахымы аскерлери.
Ала бла бирча атламлы
Барабыз сёз солдатлары.

* * *

Агъач башы ийилгенде,
Жарыкъ тюшюп къалды жерде:
Жулдуз, умут, ынчхау да жокъ
Тёгерекде бир зат да жокъ.

Жалан да кёк шумсуз болду,
Жарыкъ бла къарангы толу
Кюреш этедиле анда –
Ол биз табар жерде журтла.

Анда сыйлы тынгылауда
Бийик сёзле тууп алда,
Тилек тасха сёзюн биче,
Аны элтеди билгичге.

...Адам ынчхау, чыгъып кёкге,
Мудах хапар айта ёрде,
Шыйых суратланы анда
Къыйырларын ёртен ала.

* * *

Кёкде мутхуз булутла –
Къызыу тёшде урула,
Элияла атдыра,
Къылыч къурчун къатдыра;

Жолла айырылгъанда
Хайырсызла жокъ бола,
Талны жели, ургъанда,
Жетерча дуниягъа;

Кюнню жарыкъ къарамы
Жерде болгъан жараны
Этер ючюн сау барын,
Хыйла ауаналарын;

Ата салгъан журтлада
Болмазча жер къуртлагъа,
Ата жолу аманнга
Чыкъмазча бир заманда;

Аллах этсин соруула,
Ауур жаууна, элия... –
Барадыла урушха
Ма бизни солдат жашла!

Раиса Дидигованы, Нина Поповаиы да
МУСУКАЛАНЫ Сакинат
кёчюргенди.

ЭРОЛ КЕРЕФ (ГЕРГИН)

Тыш къыралда черкеслилени арасында белгили жазыучу, блогер Кереф Эрол (Гергин) 1953 жылда эммигрантланы юйлеринден Эниясипинар элчикде тугъанды. Элини черкес тилде аты – «Жаныкъуей». Адыгла эрттеден бери Тюрк Республиканы Кайсери провинциясында жашагъан Узун-Ййла тийреледе орналгъан черкес бла абазин элледен бириди.

«Нана» новелла (тюркча «Nine») тюрк тилде жазылып «Хъыджэбз ХьэщIэхэр. Девушки-гостьи. Из житейских историй черкесов Узун-Ййлы» деген экинчи новелла жыйымдыкъ китабында Анкарада 2018 жылда басмаланнганды. Бир талай замандан, адамла тилеп, автор башха тиллеге кёчюрюп, кеси ауазы бла окъуп, китапларын Интернетде YouTube каналында чыгъарып башлайды.

Аллай атламла кёчюрме ишни тинтир, авторну ауазыны энчилигин сакълар ючюн угъай, орус тилде сёлешген къараучула бла байламлыкъ жюрютюр амалтын этилген эдиле. Каналында жазыучу окъуучуларына жангы чыгъармаларын кёргюзте, аланы оюмларына тынгылай, сорууларына жууапла берир амал тапханды.

Автор кёчюрмечилик ишин да, жазыучулукъ ишинча, тынгылы бардыргъанды. Кёчюргенде да, болгъаныча бардырмай, хар бир сёзню теренлигин сюзе, орус окъуучула толу ангыларча, аланы къылыкъларына келишдирип, хапарланы оюмун тынч алыр мурат бла кюрешгенди. Авторну ауазы бла окъулгъан чыгъармала ол байламлыкъны андан да татлы этип, жюреклени жууукълата, суратланнган жигитлени сынауларын, къууанчларын, бушууларын да теренирек сезерге онг берилгенди.

Бу амал окъуучуланы бек къууандыргъанды, энди ала Эрол Керефни кёчюрмелерин окъугъандан сора, авторну ауазына тынгылай, аны баш жигитлерини къарамларына, оюмларына да шагъат болгъандыла, аны къарамы бла хапарлагъа

жангыдан къарагъандыла. Аны себепли каналгъа жюкленнген затлагъа къарагъанланы, жазылгъан адамланы саны кюнден кюннге ёсе барады. Аланы бирикдирген – авторну чыгъармачылыкъ ишине, адабиятха сюймекликлериди. Каналны юсюнден айтылгъан махтау сёзле уа автор окъуучуланы жюреклерине тюз жол тапханына толу ийнандырадыла.

«Нана» деген новелласында Эрол Кереф энчи эм да миллет эслиликни тинтирге кюрешеди, Кавказ урушну, аны ызындан черкеслилени тыш къыраллагъа зор бла кёчюрюлгенлерини себеби бир ненча тёлюню жашаулары къалай тюрленнгенлерин суратлайды. Баш жигити – диаспорада жашагъан къарт черкесли тиширыуну къадарын кёргюзте, автор дунияда бола тургъан ишлени ичинде миллетни тилин, адетлерин, маданиятын къалай сакъларагъа боллугъуну юсюнден сагъыш этеди.

Нананы сыфатында Ата журтун тас этип, халкъыны тарых байлыгъын сакълагъан адамны кёрюрге боллукъду. Аны ауздан ауузгъа айтыла барган эсгериулери, ётген ёмюрлени байлыгъын бюгюнлюгюбюзге, тамблабызгъа байлайдыла, жаш тёлюлени жюреклерин миллет энчиликлерине бурадыла, тарыхлары бла танышдырадыла. Кереф хапарларын аллай аламат амалла бла айтады, хар бир окъуучусу черкес диаспораны дуниясын кёрюрча, билирча, аны къайгъысын, ачысын, умутларын да ангыларча.

Новеллада энчи жер юйюрге, жамауатха бериледи – миллетни эсин сакъларыкъла аладыла деп чертиледи. Аланы ахшылыкълары бла биз да бюгюнлюкде сюргюнню, жангы жерледе сау къалыр ючюн къаллай къыйынлыкъладан ётгенлерини, къаллай азап чекдирилгенини юсюнден керти хапарланы ата-бабаларыбыздан эшитип билебиз. Тил а битеу дунияда жашагъан черкеслилени бирикдирген, миллет энчиликлерин сакълагъан себепледен эм багъалысыды. Бу хапарны илму, сынау жаны бла да магъанасы – кёчюрюлген халкъны тёлюлерини арасында тюрлениулени кёре тинте билгенибиздеди.

АБАЗОВ Алибек Чамирович,
филология илмуланы кандидаты

ЭРОЛ ГЕРГИН

АММА

Къарт ана бу кече бир бек тынчлыкъсызды, битеу жашауунда да къыйналгъан болмаз эди алай. Нек эсе да тынгысызлыгъы къоркъуу бояулуду. Бусагъатда уа уллу шахаргъа, туудукъларына къараргъа атлана турады. Жашы алай айтханды:

– Анам, бу жыл сабийле орта школгъа барадыла, элде уа жангыз биринчи классланы окъутадыла, кесинг да билесе. Менича элде къалмасынла, сабан сюре, къойлагъа, маллагъа къарай ётдюрмесинле битеу жашауларын. Окъусунла, бийик билим алсынла, адам болсунла. Окъусала, башларын кечиндирирле, ырахат жашарла. Ким биледи, сени да, мени да элни къара жашауундан къутхарырла, шахаргъа къатларына алырла. Сиз ала бла шахаргъа барыгъыз, мен битеу кереклигизни тапдырырма, келе-келе турурма. Къатын бла мен а амалсыздан мында къалайыкъ. Юйню ишлерине, маллагъа ким къарарыкъды?

Ана жашыны тилегине «угъай» демеди, кертисин айтсакъ, бола тургъан ишлени толу ангылагъан да этмегенди. «Охо, сен айтхан болсун», – деп къойгъанды. Алайсыз да, туудукъларындан айырылып жашаяллыкъ тюйюлдю. Къыйналса да, ала къайда болсала да, ол да ала бла бирге кечинирге кюреширикди.

Амма жашагъан элинде эм таматады, аны себепли битеу элчиле бек сыйлы кёргендиле, таза жюрекден сюйгендиле. Юйю не заманда да къонакъдан толу болгъанды: шахаргъа барып къайтханла, башха элледен келгенле, гитче саугъачыкъла хазырлап, кими кампет, кими кёгет, кими къол жаулукъ алып, амманы саулугъун сормай, кирмей кетмегендиле.

Юйюрю да – уллу, юйю, арбазы – эркин, ондан артыкъ – туудугъу. Алай битеу туудукъларындан бек тамата жашыны эки жашын – Хасан бла Хусейнни – айырып сюйгенди. Къарындашла бири биринден бир жылгъа тамата эдиле. Амма экисин да, энчи да тамата Хасанны, кеси сабийлеринча ёсдюргенди. Башха келинлери, ёпкелеп: «Бизни сабийлерибиз а сени туудукъларынг болмагъанча, къуру да аланы сюесе!» – деселе, амма да алагъа: «Мен барысын да бирча сюеме, алай не этейим, была мени биринчи къууанчымдыла», – деп къойгъанды.

Сау ыйыкъны жолгъа хазырланнгандыла – амма да, тамата келини Назире да. Шахаргъа барадыла, къалай-алай болса да. Анда уа хар не да ахчагъа сатылады. Ашарыкъларын элден элтселе, башха къоранчла – юй хакъ, кийимлери, суулары, токлары – азыракъ болур умут бла.

Ала тузлу жау эритгендиле, къакъ эт, ун, булгур, бир ненча тюрлю бишлакъ, гитче къошунчукъ бла хуппеги, гыржынла,

эки-юч кюннге жетерча бёрекле да хазырлагъандыла. Жатар жерлерин, жууургъанларын, сауутларын, жерге салып олтурурча талай жастыкъ алыргъа да унутмагъандыла.

Экинчи кюнню эрттенлигинде жолоучуланы алыргъа машина келгенлей, къабакъланы аллында жашлары, келинлери, туудукълары жыйылгъандыла, ала бла бирге уа битеу элчиле да келгендиле. Бирлери кеси къоллары бла амма бек сюйген гюттюле этгендиле, бирле уа саугъагъа жаулукъла, кийимле келтиргендиле.

Амманы ашырыргъа жыйылгъан элчилени кёзлери жилямукъдан толудула. Сейирмиди, туугъанларындан бери таныйдыла – аны жарыкъ бетинден жылы ышарыуу, ауузундан а жумушакъ сёзю бла ахшы тилеклери кетмегендиле. Ёмюрден ахыргъа дери амма къатларында туруп, жашаулары алай ётерик суна болур эдиле. «Ауруйма, къыйналама...» – десе, аммаы жарсыуларын чачабыз деп, ийнакълап, оюн халда: «Къойкъой, амма, сен энтта да бизни барыбызны да асырарса!» – дей эдиле. «Тоба дегиз! Сизге бир зат болгъандан эсе, Аллах мени жанымы алсын!» – деп ачыулана эди амма да. Энди уа сунмай тургъанлай аммачыкълары, аланы къоюп, шахаргъа кетип барады.

Амма юйюнден чыгъып, машина таба атлагъанда, битеу халкъ аллына чапхан эди, къуллукъчу келген сунар эдинг. Адамла барысы да, къучакълап: «Кечгинлик бер, жанынга тийип къыйнагъан эсек! Бизни унутма, амалынг болса, дууаларынгда сагъына тур!» – деп ашыра эдиле. Амма уа, къучакълаша, бир затла шыбырдап, эки эринин къымылдата эди. Не айтханларын таза эшитген, ангылагъан да этмегенди, асыры къазауатдан. «Хайт дегиз! Къууанч бла къалыгъыз!» – дегенни къайтарады жангыз. Бек тынгысызды – юйюнден, жеринден биринчи кере айырылып, ёмюрде кёрмеген, танымагъан шахаргъа кетип барады.

Эки артмакъларын машинагъа жюкледиле. Башха жолоучула, хапчукла да бар эдиле. Аммагъа да кузовда жер хазырлап тура эдиле. Алай элчиле анга ыразы болмай, аны кабинагъа жерлешдирирге кюрешгендиле. Бир жаш, кеси эс этмегенине кёре, баям, шахарда ёсюп, адет-намысны унутхан болур эди, адамла юйретип, кузовха кёчюрюп, кабинада жерине уа аммаы олтуртдула. Аммачыкъ да кузовда, бир ненча сагъатлыкъ жолну тюртюле, силкине барыр амалтын, тынч-ырахат барды.

Битеу жолну жашы Баудин, хар тохтагъанларындан келип, анасыны кереклиси болурму деп къайгъы этгенлей тургъанды. Амманы таныгъан башха жолоучула да, кесин къоймай, тёгерегине айланып, не бла болушургъа билмей, сорушдургъандыла. Хар келгеннге да аммачыкъ бир тюрлю хатасы болмагъанын

билдиргенди. Юч-тёрт сагъат баргъан жолну амма, тёгерегиндеги хапарладан жукъ ангыламай, ауузундан сёз чыгъармай, терезеден кёрюннген тереклеге, таулагъа, ташлагъа, эллеге къарагъанлай баргъанды. Шофер да сёлеширге алай бек сюе болмаз эди, бир кере черкесча: «Къалайса, амма?» – деп соргъанды, аны бла хапар бошалгъанды.

Ингирге шахаргъа жыйылгъандыла, юйлерине да жерлешгендиле. Тангны буруну бла Баудин сабийлени школгъа кийиндирирге базаргъа алып кетгенди. Жолну танысынла деп, окъууларына дери элтгенди. Кечеге бары да тепси артында жыйылып, азыкъларын тауусханлай, тамбла элге къайтырыгъын билдирди, тирликни жыяргъа да керек, ишлери да кёп. Аммагъа сабийлеге хар кюнден кереклерине аз-аз бере турургъа ачхачыкъ къоюп, бир зат болса, не да хапар билдирирге керек болса, шахаргъа быладан алгъаракъ кёчген элчи шуёху Юсуфну жашагъан жерин да жазып, кетерге хазырланнганды. Жатар заман жетгенлей, аммаларыны фатарына эки жашын да чакъырып, къаты сёлешгенди: «Биз бери сизни окъутур ючюн келгенибизни бек иги билесиз, битеу къыйынлыкъланы да сизни ючюн тёзерге кюрешебиз. Окъусагъыз, кесигизге – иги, не амал да табып, къолумдан келгенича хар жыл сайын юй алып, сизни шахарда тутарыкъма, окъумасагъыз а – элден башыгъызны чыгъартмам, ёмюрден ахыргъа къойла бла къозуланы кютгенлей турлукъсуз!»

Насийхатларын бошагъандан сора, дагъыда къошду: «Хы, бюгюнден ары, черкесча сёлешгенни да унутугъуз! Аммагъыз бла да, бек керек болмаса, ана тилигизде сёлешмейсиз! Не да тюркча акцент бла сёлешириксиз, ол а окъууугъузгъа, тамблагъы жетишимлеригизге чырмау боллукъду. Ангыладыгъызмы?» Сабийле да, Баудин да, аммалары да бир бирлери бла черкес тилде ахыр кере ол кече сёлешдиле.

Жашы кетгенлей, амма кесин юй ишлеге атды. Кёп жылланы юйде жукъ бла кюрешмегенди, азыкъ окъуна этмегенди. Хар нени тамата келини аллына хазырлай келтирип тургъанды. Энди уа жашауу тюрленнгенди. Эм азындан туудукъларына исси ашарыкъла этерге керекди. Саууот, быстыр жууаргъа, юйню жыяргъа. Къарыуу жетерми – кеси да билмей эди, алай бу эрттенликде ишин тири башлады, къалай-алай болса да, къолундан келмегенни туудукъчукъларыны этерле, болушурла...

Сабийле эрттенликде эртте аталары бла кетдиле: ала – окъууларына, аталары – элге. Хасан бла Хусейн бек къазауат кюреше эдиле, аталары бла жашауларында биринчи кере тюрк тилде сёлешгендиле. Бир ненча кере тюркча башлап, сёзлерин черкесча бошагъандыла. Аталары алагъа хыны къарагъанлай, эслерин жыйып, хапарларын тюркча бардыргъандыла. Атала-

рындан айырылгъанлай, эки жаш, бир бирлерине къарындашлыкъ этгенден сора да, татлы шуёхла, яшхы кюлюп, черкесча: «Анасыны!» – деген аманланы да айтып, ызы бла уа: «Сора, энди биз кеси тилибизде чырт да сёлешаллыкъ тюйюлбюзмю?» – дедиле.

Окъуудан келе жашагъан жерлерин женгил тапдыла. Аммалары юйню ичин-тышын да жылтыратып, ала келирге азыкъ хазырлап тура эди. Жашчыкъла аммалырыны аллында былай амалсыз халда биринчи къалгъандыла. Аталары: «Черкесча сёлешмегиз, не бир биригиз бла, не да аммагъыз бла!» – дегенликге, анга ачыугъа жолда аямай кеси тиллеринде жаншап келгендиле. Алай аммалары бла сёлешселе, аталарына тил этер деп къоркъгъандыла.

Тамата туудукъ Хасан, ойнап: «Ингиригиз ахшы болсун амма, къалайсыз? Юйню жаратдыгъызмы?» – деп, тюркча соргъанды. Амма жукъ да ангыламагъанлыкъгъа, жашчыкъны бетинден чам этгенин а билгенди. «Гяуур! Начас!» – деди, кюлекюле. Къарындашла бир бирлерине къарап кюлдюле.

Ючюсю да бирге тепсини жасадыла. Андан сора кюнле бирча ётгендиле. Жашла юйден чыкъгъанлай – черкес тилде, юйде бла окъууда уа тюркча сёлешип тургъандыла. Аммалары аталарына тарыгъыр деп, аны бла сёлешмей тургъандыла. Ол да ала бла билген тюрк сёзле бла къулланыргъа кюрешди, алай сабийле асыры къозутхандан, ол ишни къоюп, кеси тилинде сёлешип тургъанды. Жашы: «Бир биригиз бла тюркча сёлешигиз», – деп кетгенинде, баям, ол сёлешиу бир жанлы боллугъун эсге алгъан болмаз эди.

Таш орамла бек тар эдиле, машинала жюрюрге жарамазча тар. Битеу юйле да жер бетли жонулгъан ташдан къаланыпдыла. Эрменли устала ишлеген юйле орамгъа темир къабакъларыбла чыгъадыла. Бийик хуналадан тышында бир зат кёрюнмейди, арбаздан а жангыз кёкню кёрюрге боллукъду.

Хар арбазда юч-тёрт юйюр жашагъанды. Аякъ жол бла арбаз ортасындагъы къую бла битеу барасы да къулланадыла. Темир къабакъла кечени ортасында киритге жабыладыла, андан сора не чыгъар, не кирир амал болмагъанды.

Амма жашагъан арбазда юч юйюр жашагъанды: эки юйюр – биринчи къатда, аланы башларында уа – он беш-жыйырма тапка бла экинчи къатха минип, ючюнчю юйюр. Биринчи кюнледе жангы келгенле къоншуларын сейирге къалдыргъандыла. Къулакъ къыйырлары бла «черкес» халкъ болгъанын эшитген эдиле, алай кеси кёзлери бла уа биринчи кёргендиле.

Къоншу тиширыула, он эки-он юч жыллары толгъан Хасан бла Хусейнни кёрселе, бир жанына бурулуп, жаулукъларын тюзете, сёлешмей, узакъ туруп къалгъандыла. Къарт аммагъа

болушургъа кюрешгендиле, алай ангылашыулары бек къыйын эди. Не айтсала да, амма ышарып къойгъан болмаса, ауузундан а сёз чыгъармагъанды. Бир-бирде суу ташыгъандыла, ашазыкъ да келтиргендиле. Амма да кёп болмай юйреннген: «Сау болугъуз!» – дегенни айтып, ашырып тургъанды. «Аш келтирмегиз», – деп тилерге кюреше эди, алай тилни билмегени ючюн, тохтаталмагъанды. Келтирген ашлары асламысы кёгетден болгъаны ючюн, сабийле ашаргъа унамай, танымагъан ашларын танг атханлай жашыртын чёпге атханлай тургъандыла.

Ыйыкъла бир бирлерин алышадыла. Баудин энтта да келмегенди. Элчи жаш Юсуфну да табалмагъандыла. Жашчыкъла окъууларына, шахаргъа да ийлешгендиле. Кеси тиллерин чалдырмай, тюркча таза сёлешип башлагъандыла. Амма да ол заманнга жыйырма-жыйырма беш жангы сёзге юйреннгенди. Къоншулары, бир тилли болмагъанлыкъгъа, бу огъурлу къартчыкъны бек сюйгендиле. Хар кюнден кирип, саулугъун соргъандыла. Бир-бирде кеслерине чакъырып, чай-кофе, бёрек бла сыйлагъандыла. Хар не да тюзелип, аламат ахшы баргъанча кёрюнеди.

Кюнле да бара, туудукълары бла къоншулары аммачыкъны халинде бир жаратмагъан тюрлениуле эслейдиле. Жашчыкъла, тюрк тил бла черкес тилни къатышдыра, аммаларына къадалып, жюреги неге къыйналгъанын, хали нек тюрленнгенин соруп кюрешгенликге, ол да, жукъ билдирмей: «Хатам жокъду, игиме», – деп къойгъанды.

Алай эди не да амма алай суна болур эди. Бир жаны бла, кертиси бла да, не жарсыуу боллукъду? Туудукълары, сёзюнден чыкъмай, кеслерин ариу жюрютгендиле, окъууларында жетишимли окъугъандыла, юй жумушха, тизгиннге къарагъандыла, не бла да болушхандыла. Эки къоншу тиширыу да аны бек сюйгендиле, ариу кёргендиле. Неси да бар эди аммачыкъны. Сора ала барысы анга нек къадаладыла? Амма, сагъышха къалып, жууап а табалмайды.

Бир жол а баш къатдагъы къоншусуна кирип тургъанлай, кеси да сунмай тургъанлай тынгысызлыгъыны себебин ангылагъан эди. Хар замандача, эки къоншусуну араларында ашай-иче, хапар айта, кюле олтургъанды. Талай замандан юйге кетер умут бла къобуп, эшик таба атлагъанлай, къоншу арбазны къабакъларыны аллында эки тиширыу къучакълаша тургъанларын кёрюп: «Мохар Адиес! Была черкеслиледиле!» – деп къычыргъанды. Къоншулары, аны не айтханын ангыламай, соруп башладыла, алай амма, жууап бермей, саламлашып, кеси юйюне тюшюп кетгенди.

Юйюнде сагъыш эте, бираз ары-бери жюрюдю. Хау, къоншу юйде жашагъанла черкеслиледиле. Ала черкесли тиширыулача

саламлашхандыла. Бир бирлерин ючюшер кере, къучакъларын да ачмай, къулакъларына бир затла шыбырдай, къучакълай эдиле, амма жашагъан элде тиширыулача...

Бу тийреде жашагъанла алай саламлашып кёрмегенди, ишексиз, ала черкеслиледиле...

Ненча ай болду амма кеси тенгли адам бла сёлешмегенли? Кеси тилинде уа андан да кёп. Энди ангылагъанды, нени тансыкълагъанын, жюрегини къыйналгъаны себебин да. Халин тюзетир амал аллына кеси келгенди, ычхындырыргъа жарамаз.

Андан ары тёзалмай, юсюне къапталчыгъын атып, аякъ кийимин къаплап, арбаздан акъыртын чыкъды... Шахаргъа келгенли бери, тышына биринчи кере чыкъгъанды. Таш орамгъа аягъы басханлай, башы тёгерек айланып, къайры барлыгъын да унутханды. Бираз сюелип, солуу алып, жюрегини ургъаны тынчайгъандан сора, кесине келип, къоншу юйле таба тири атлады.

Не да болсун, ол юйню табар умут бла чыкъгъанды жолгъа. Ёрге къараса, бийик хунадан жукъ кёрюнмейди. Тёгерегине къарайды – орамда хунала бла темир къабакъладан сора жукъ жокъ. Барысы да – бирчала. Алай бла орамны ахырына жетеди, ахыры уа – битик. Не этерге билмей, артха айланады. Башха жанына бара, керек юйню излейди, алай, не медет, хуналадан сора бир зат кёрмейди. Орам бошалды, амма уа гитче орамчыкъла бла бирине кире-чыгъа жюрюйдю – къалайгъа тюртюлсе да, барысы да бир бирлерине ушайдыла. Бийик хунала, базыкъ темир къабакъла...

Амма ажашханын ангылайды. Танымагъан тийреде, ёмюрде кёрмеген, жюрюмеген жерде, учхара эслеген тиширыуланы излей, тас болгъанды. Энди уа жангыз бир мураты бар эди – юйюне къайтыргъа. Асыры къоркъгъандан, юйюнден чыкъмай, ёмюрде черкеслилеге тюбемей, черкесча да сёлешмей жашаргъа ант этерге хазыр эди.

Къоншу балкондан ол эки тиширыуну кёргенине нечик къууаннган эди, ол къысха заманчыкъны ичинде къаллай ариу умутла къурап чыкъгъан эди юйюнден. Сора, къайгъылы башын да алып, кесин орамгъа нечик атды. Кесини адамларына ичин тёгюп, бир иги хапар айтырыкъ эди, тюрклюле къаллай сейир адамла болгъанын да ангылатырыкъ эди. Ашлары да – бир тюрлю, сагъатла бла эшитгенини-кёргенини юсюнден сёлеширик эди. Андан сора уа алагъа терк-терк тюбей, кесини жашаууну юсюнден, туудукъларыны, келинлерини, элде къалгъан юйюрюню юсюнден да хапар айтыр мураты бар эди. Энди уа битеу муратлары бузулдула...

Асыры арыгъандан, аякъларын кючден ала, андан ары тёзалмай, бир юйню къатында уллу ташха чёкдю. Битеу билген

дууаланы окъуй, ауузундан а, къайтарып: «Я Аллахым, мени бу къыйынлыкъдан къутхар!» – дегени эшитиледи.

Къаты бла ётгенле жунчугъан къартчыкъгъа сейир этип къарайдыла. Бираздан тийрени сабийлери, юсюне басынып: «Амма, юйюнг жокъмуду? Амма, юйюнге элтейикми? Амма, бизге келемисе?» – деп, гузабагъа къалгъандыла. Амма уа, бир зат да жууапламай, шош ышарады. Бир заманда сабийле жыйылгъан юйюню къабакълары ачылып, арбаздан да тиширыу чыгъа келип, сабийлени къыстады. Къарт къатындан бир затла соругъа кюрешгенди, ангыламагъанын сезгенден сора, къолундан тутуп арбазына, ызы бла юйюне кийирип, суу бергенди. Ач болур деп, аллына бёрек бла исси чай стакан салгъанды.

Амма, бираз кесине келип, тёгерегине къарады, андан ары тёзалмай, ышаргъан бети ачыгъандан жыйырылды. Кесин тутаргъа кюрешгенликге, кёзлери жилямукъдан толуп, аямай жиляп башлады. Къонакъбай тиширыу ангыламагъан тилде: «Энди мен не этейим? Манга келлик кюн келди! Туудукъларымммы кёралмаймы къаллыкъма! Къалай ажашдым мен!» – деп, черкесча сарнайды.

Жилягъан тауушха башха юйледен тиширыула жыйылдыла. Къучакълап: «Къоркъма, биз жанынгдабыз, бир амал къурарбыз», – деп жапсарыргъа кюрешедиле. Бирле уа аммачыкъны кёз жашларына чыдаялмай, ангыламасын деп, бетлерин букъдуруп, жилямукъларын жаулукъ къанатлары бла жашыртын сюртедиле.

Тиширыула аммачыкъ черкесли болгъанын сезгенлей, аны бла сёлеширча адам излей кетип, арлакъда жашагъан черкес ананы бла къызын тапдыла. Ишни болумун ангылатып, болушлукъ тиледиле. Экиси да, къоншуларыны ызларындан чапханлай жетип, эшикден ашыгъышлы кирип, солууларын да алмай: «Амма, не болгъанды?» – деп соргъанлай, къарт къатынчыкъ, секирип ёрге туруп: «Тапдым сизни!» – деп къычырды. Мычымай кесин аланы юслерине атып, боюнларына тагъылып, анасын да, къызын да юч кере угъай, он кере окъуна къучакълап, тансыгъын алгъан эди...

Ол тиширыу а Узун-Яйлыдан бир талай жыл мындан алгъа Кайсериге эрге чыкъгъан къызын кёрюрге къонакъгъа келип тура эди. Амма уа аланы черкеслиле болгъанларын къучакълашхан адетлеринден ангылап, тансыкълап, сагъыш эте да турмай, башын палахха атханды.

Къалай-алай болса да, амма узакъдан кёрюп, жюрегини терининден тартынып, термилип излеген адамларын тапхан эди, аны себепли къыйналгъаны кёзюне да кёрюнмегенди...

Тюрк тилден ***Додуланы Жамиля*** *кёчюргенди.*

КЪАЙТАЛАНЫ Исмайыл

ТАУЛУ ТАСХАЧЫНЫ ХАПАРЫ

Роман

Кавдивизия. Жесирлик. Госпиталь.

Тасхачы школну бошагъандан сора, 1942 жылда мени 115-чи Кавдивизиягъа жиберген эдиле. Сентябрь айда бизни дивизиябызны Ростов шахардан узакъ болмагъан Сальск деген жерге тохташдырадыла. Биз да анда орналып бошагъанлай, немецли фельдмаршал Паулюсну танк аскерини бир къаууму бизни таба чабады. Терк окъуна, мычымай, атлы совет аскерчилеге, немец танкланы къырыргъа деп, буйрукъ келди. Не дерге къолунгдан келе эди ол заманда – атлагъа минебиз да, шашкаларыбызны кётюрюп, танклагъа чабабыз. Чалгъы кырдыкны къыргъанлай, танкла да пулемётлары бла бизни къырадыла. Бек кёпле ёледиле, кёпле, сермешге кирмей, этилген оноуну болумсузлугъун кёрюп, къачадыла. Ючюнчю къаууму жесирликге тюшеди, жаралы болгъан-болмагъан да.

Мен таматалыкъ этген эскадрондан жангыз мен, жаралы болуп, жесирге тюшеме. Къалгъанла батырча ёлгенлеге саналадыла.

«Жесирликге мен жаным саулай кесими бермем», – деп, не заманда да муратым алай эди жаш заманымда. Болса да, тасхачы школда берген буйрукъларына кёре, къалай да этип, кесими душманлагъа жарашдырыргъа керек эдим. Тюшген да жесирликге къалай этгенме: мен, эсим ауып, юч кюн тургъанма, жаралы болгъандан сора. Артда, ёлюклени ичинде къымылдап башлагъанымдан сора, немецлиле, кёрюп, мени кеслерини госпитальларына элтедиле. Эсими къайтаргъандан сора, мен да ала бла немецча сёлешип тебиредим. Ала бла сёлеше уа къайдан биле эдинг деп сорсанг – школда окъугъан заманымда, бизни тыш къыраллы тилледен немецча окъутуучу эдиле. Бирси класслада ингилизча, французча да окъуй эдиле, бизни класс а немец тилни окъуй эди. Ол заманда Совет Союз бла Германияны арасы бек иги эди. Башха класслада французча, ингилизча окъургъа сюймей, немецча окъургъа сюйгенле бизни классха келип, немец тилни окъуучу эдиле, экиден бири десек, ётюрюк болмаз. Не ючюн десенг, радио да, газетле да Германия бла Совет Союзну шуёхлугъун айтып, тауусмай эдиле. Адамла

уа анга ийнанып эдиле, жаш тёлю уа бютюн да бек, аны ючюн кёпле немец тилни билирге сюе эдиле. Мен а немец тилни иги билиучю эдим, кёбюсюнде устазыбыз, бир тюрлю сылтау бла анга кетерге тюшсе, мени кесини орунуна къоюучу эди. Артда тасхачы школда ол затха уллу эс бура эдиле. Аны айтханым, немец госпитальда, бир кесек игирек болгъанлай, следователь бла да немецча бек эркин хапарлашып тургъан эдим. Ала да, аланы тиллеринде сёлешгеним ючюн, мени ариу кёре эдиле. Бютюн да госпитальны хирургу Эльза, жыйырма алты жылы болгъан бир да ариу немецли къыз. Мени аякъ юсюме салгъынчы, къатымдан кетмегенча туруучу эди. Бир-бирледе уа, заманы саусузладан бош болса, мени ундуругъуму къатында бош ундурукъда эрттенблагъа дери къалыучу эди. Алай бла мен ол госпитальда жатхан эки ыйыкъгъа жюреклерибиз бир бирге алай сингдиле, бир бирибизни алай сюйдюк, тюз хыйны этгенча. Ол мени къатымдан кетсе, не кёп къалды, къачан келеди деп, аллына къарап туруучу эдим. Ол да, жарым сагъат да турмай, келип, мен бусагъатдан къайтайым деп, жаягъымдан уппа этип, бир амалы болгъанлай, терк окъуна къайтыучу эди.

Айтханымча, эки ыйыкъдан сора, ингир ала бир да болмагъанча мудах болуп, къатыма келип, ундуругъума олтурду.

– Не болгъанды? Нек мудахса? – деп соргъанымда, кесин тыялмай, жиляды. – Не болгъанды санга? Айт, мени мындан кёп жырсытма, – дегенимде, жюрексинип жилягъанын тыялмай:

– Сени тамбла къалып бирси кюн Берлиннге самолёт бла элтип, госпитальгъа салып, анда сау-саламат болгъунчу багъаргъа керекди деп, Канарисни энчи адамы алай айтханды, – деп, жилягъанын тохтаталмай, ишни болумун кючден бла бутдан ангылатханды.

Не жашырыу, экибиз да бек мудах болдукъ айырылыргъа тюшгенине. Башларыбызны да бир бирибизге къысып, къолларыбызны да бир бири инбашларыбызгъа салып, сагъышха кетип тургъанлай, палатаны эшигин ачып, фельдшер тиширыу:

– Жюйюсхан капитан, – бир ауругъанны атын да айтып, – ол ёле турады, солууу тыйылып, – дегенни айтып кетеди.

– Мен бусагъатдан къайтама, – деп, Эльза палатадан чыгъады.

Ол айтханыны юсюнден сагъышха кетип, ненча заман ётгенин да эслемедим Эльзаны къайтханына.

– Кел, эшикге да бир чыгъайыкъ, – дейме да, ол да угъай демейди.

Биз да алай госпитальны арбазында айлана тургъаныбызда, заман бизни айыра тургъаны, аны азлыгъы шургу этдирип, башыбызгъа бир оюм да келмей эди. Аны себепли сёлешалгъан

да этмей эдик, мудахлыкъ башыбызны алгъандан. Биз да алай тургъанлай, бир орта бойлу, чырайлы, юсюнде кийимлери да бир тап келишген (эшта да, бир уста тигиучю тикген болур эди ансы, хар кимге да бирча тигилген костюм аны юсюнде алай турлукъ тюйюл эди) адам, бизни къатыбызгъа келип, ышаргъан да этип:

– Жюйюсхан капитан, мени бу шуёхунг бла танышдырсанг эди, – деп тилейди.

Ол алай айтхандан сора, Эльза, манга айланып:

– Танышыгъыз, – деди.

Къолуму да узатып:

– Ахмат, – дедим, тукъумуму да айтдым.

Ол да:

– Полковник Вальтер Шиви, – деди, кёзюме къарап. Сора, ышара, сорду: – Ахмат, сиз капитан болгъаныгъызны уа нек айтмадыгъыз? Нек букъдурдугъуз?

– Да мен шёндю къаллай капитанма? – деп ойнагъан этгенча айтып къойдум.

– Алыкъа, ким биледи, бек уллу къуллукъгъа чыгъаргъа да болурсуз. Адам не даражагъа жетеригин Аллахдан сора киши да билмейди. Ол алайды. Сизни саулугъугъуз къалайды? – деп, ышаргъанын да кетерип, сорду.

– Энди игиме, – деп, мен да алай айтдым.

– Германия сизни саулугъугъузгъа уллу эс бурады. Къаршы кюнледе сизни Берлиннге иерге болурла, анда саулугъугъузну толу къайтарырча. Мында, кесигиз кёргенден, аллай амал жокъду. Капитан Эльза кюрешеди кёлю бла, биз аны кёрюп турабыз, алай аны мадары бу болумлада сизге азлыкъ этеди. Аны себепли сизни насыбыгъыз тутханды, мен сизни алгъышлайма, – деп айтхандан сора ол, мен да:

– Сау болугъуз, жюйюсхан полковник, – дедим.

Мен да аны айтып бошагъанлай, экибизге да бирча къарап:

– Мен алыкъа кеси ёмюрюмде эр бла къатын не да бир бирин сюйген жаш бла къыз быллай ариулукълары болуп кёрмегенме. Ма сизни, Ахмат, алып къарайыкъ, жюз бла сексен эки сантиметр бармыды бийиклигигиз?

– Тюппе-тюздю, жюйюсхан полковник, – дедим.

– Бюгюн ауурлугъугъуз жетмиш беш килограмм бармыды? – деп сорду.

– Тюнене базманда тартханымда, эки жюз грамм кем чыкъды, жюйюсхан полковник, – деп, мен айтып бошаргъа:

– Белигиз жетмиш сантиметр бармыды? – деп сорду.

– Алайды, жюйюсхан полковник, – дедим.

– Кёкюрегигиз токъсан жети сантиметр болурму? – деди дагъыда.

– Тюппе-тюзсюз, жюз сантиметрди, – дедим.

– Бу жол а кёпге жангылдым кёре эдим, – деди.

– Андан сора сизни чачыгъызны бир кесек толкъунлугъу сиз женгил акъыллы адам болмагъаныгъызны кёргюзтеди. Бир ишни башлагъынчы, аны толусунлай ойламай, башларыкъ тюйюлсюз. Сизни мангылайыгъызны бийиклиги терен ойлай билгенигизни айтып турады. Сизни жаякъларыгъыз, бурунугъуз, эринлеригиз, сакъалыгъыз... – деп, барысын да санай, айта кетип, – сёз ючюн, мен бусагъатда сизни юсюгюзде аман халларыгъызны кёрмейме. Бек ариу халлы адам болурсуз. Алай мен сизни аракъы ичген заманыгъызны кёрюрге бек сюерик эдим.

– Алыкъа кёрюрсюз. Ёмюрюбюз алдады, жюйюсхан полковник, – дегенимде, ол:

– Ким биледи, – деп, Эльзагъа айланып, анга да ол манга айтханча айтып, хазна жангылмай, ызы бла: – Экигизни ариу сыфатыгъыз бла ариу халларыгъыз сизни бир бирге тюбетген Аллахха мен сейир этеме. Кесигиз ойлагъыз, тышындан къарап кёрюгюз, танышларыгъызны да, жуукъларыгъызны да эсигизге тюшюрюгюз. Сизнича, быллай ариулукълары, быллай ариу халлары болгъан, экиси да терен акъыллы болгъанла, бир бирин алай сюйген, мен кёрюп турама, сизни кёзлеригиз аны айтып турадыла, эки адам кёргенмисиз? Не кёп жашасагъыз да, кёрлюк тюйюлсюз. Не ючюн десегиз, быллай зат жер башында бек аз болады. Сиз билемисиз, мен башха адамны насыбына къууана билген адамма. Ма бюгюн да мен сизге къууанып турама. Дагъыда мен сизге бир зат айтып къоягъа сюеме. Ол а не затды десенг, – Эльзагъа къарап, – сиз мени кечигиз, алай сиз ненча сабий тапсагъыз да, жашла боллукъдула. Къыз табарыкъ тюйюлсюз, тапханларыгъыз да эгизле боллукъдула. Биринчи кере тапханыгъыз тёрт жаш болургъа болур, экинчи табама десегиз а, юч жаш табарыкъсыз.

Ол алай айтханда, мен кюлюп къойгъан эдим.

Ол аны айта туруп, Эльза, уяларакъ да болуп, башын энишге жиберип, жерге къарап турду.

– Сиз мен айтханны кёп кере сагъына турурсуз. Билемисиз, мен неге сагъыш этеме? – деди полковник. – Мени хыйсабым бла, сизден туугъан жашла, ол а ишексизди, сизге ушап, бек ариула, субайла, сабырла, терен акъыллыла болурла. Демократия къыралда жашасала, сиз да аланы тийишлисича ёздюрсегиз, ала къырал таматасы болурла. Кесигиз сагъыш этигиз, битим зат иги ёсер ючюн не керекди? Юч зат керекди. Биринчиси – иги урлукъ. Экинчиси – иги жер. Ючюнчюсю – иги багъыу. Сизде урлукъ да, жер да барды, ючюнчюсю да боллукъду. Аны себепли айтханма мен, керти къыралда туусала, къырал

таматасына бек биринчи тийишли боллукъдула. Алайды да, сизни шёндю бир биригизден тоймагъан заманыгъызды. Мен сизни кёп заманыгъызны алдым, кечгинлик тилейме. Аны бла бирге айтып къояйым, мен сизни бек сюйюп къойдум. Сизни ким да сюер. Алай зарланнганла да чыгъарла. Сизни жашауугъузда сизни насыбыгъыз кюнден кюннге ёсе барыр. Не да болсун, жангылыч иш этмегиз. Этмезсиз деп, бек ышанама. Мени Берлиннге чакъырып, генерал чын берирге керекдиле кёп бармай. Сиз манга ийнаныгъыз, мен сизге кёзбау этип айтмайма, ол манга неге керекди? Мен сизни бек сюйюп къалдым. Билемисиз, Аллах адамны алай жаратханды – адам адамны (не къауум адамны) кёргенлей, сюйюп къояды. Бир-бирле уа, адамла тюбей, хапарлаша, бирге заманларын жылла бла ётдюре турсала да, бир бирине сюймекликлери болмайды. Алай жангыз да бир бири халларына юйренип. Сора бир къауум заманнга айырылыргъа тюшсе да, аланы сюймеклик, тансыкълыкъ тартмайды бир бирге. Ала жангыз да ол юйреннген халларын излейдиле. Сиз ол араны ангылаяламысыз? Дагъыда бир затчыкъны айтып кетерге сюе эдим, сюймеклик деген зат адамны юсюнде юч тюрлюге бёлюнеди. Биринчиси, эркегырыу бла тиширыу бир бирлерин сюймеклик. Экинчиси, ата-ана – баланы, бала – ата-ананы, къалгъан жуукъланы да. Ючюнчюсю уа, биринчиси, экинчиси да кирмеген башха сюймекликди. Сёз ючюн, ким да болсун, эркегырыумуду-тиширыумуду, бир адамны ариу халин кёрюп, не ариу сёзюн эшитип, не уа чырайы ючюн сюйдю. Ма мен да Аллах манга берген сюймеклик насыбым блама. Адамланы да сюеме, жаныуарланы да сюеме, табийгъатны да сюеме. Муну барысын да не ючюн айтама, мен да кесими жашым Гансны, ол да къазауатдады Ленинград жанында, сюйгенча, сизни да алай сюйдюм. Къолумдан келгенича, болушхан да этерме. Мени къолумдан келмесе, Генрих Гиммлер анамы къарындашыды, аны болушлугъун излерме, сизге керек болса. Сиз анга ишекли болмагъыз. Алай мени жюрегиме бир зат къоннганды да, аны сизге айтмай къойсам, тёзаллыкъ тюйюлме. Ол а не затды десегиз, бу эки ариу, субай акъыллыладан туугъан жашланы бир он беш-жыйырма жыллыкъларында бир кёрсем эди, андан сора мени Аллахха ыразылыгъымы айтып, берген жашауууна, берген насыбына, ёлсем да, къайгъырлыкъ тюйюл эдим. Кесигиз сагъыш этигиз, манга октябрьни жыйырмасында элли жыл боллукъду. Анга тежелеп, генерал атны андан бередиле, ансы полковникни бергенли эки жыл толмайды. Энди сиз айып этмегиз, мени бир ашыгъышлы ишим барды да, мен кетейим. Сизни бла уа Берлинде тюберге болурбуз, – деп, кёзюме къарап, къолуму да тутуп, алай кетди жюйюсхан полковник.

Къаллай мудахлыкъ къысып тура эди бизни жюреклерибизни, башыбызгъа зат кирмей, ауузубуздан сёз чыкъмай. Ол адамны ариу сёзлерин эшитгенден сора, экибизге да бир женгиллик, къууанч келди да, бир бири къарамыбыздан тоймаучу сезим къайтды. Бютюн да мени къолумдан келгенича болушурма дегени барысындан да ол эди мени жюрегими къуандыргъан. Алай аны алыкъа Эльзагъа айтмагъан эдим. Бир бирге къарасакъ, эринлерибиз бизни бир бирге тартып къоюучу эдиле. Ол анда тургъан бир ненча арт кюнлеримча насыпдан толгъан заманым мени жашауумда болмагъанды. Аны айтып, адам адамгъа ангылаталлыкъ тюйюлдю. Не уллу закий жазыучу болса да, мен сынагъан насыпны толу жазаллыкъ тюйюлдю.

Жюйюсхан полковник кетгенлей, экибиз да, энди не этейик, бизни айыра турадыла бир бирден, не болса да биз бир бирден айырылыргъа керек тюйюлбюз деген акъылгъа келишдик. Жёнгерим айтды:

– Кел, тамбла полковникге барайыкъ да айтайыкъ: «Сен бизге болушургъа сёз бердинг, биз бир бирден айырылмазча мадар эт», – деп. Мени муратым да ол эди. Алай мен аны билдирмедим алыкъа, Эльза кеси айтырмы деп.

Экинчи кюн, келишгенибизча, полковникге бардыкъ. Сёлеше кетгенде, ол а Канарисни экинчиси болгъанын билдик. Биз а алгъа ол бир бош полковник сунуп тургъанбыз.

– Мен биле эдим, сиз, бир бирден айырылмаз ючюн, амал излеригигизни. Менден сора сизге болушлукъ этерик адам болмагъанын да ангылай эдим. Аны себепли, сен, Ахмат, тамбла аэроплан бла Берлиннге кетерсе. Анда аэропортдан госпитальгъа машина элтир. Сен анда, докторланы айтханларына кёре, энтта да бир юч ыйыкъ жатарса. Мен а Берлинде беш кюнден боллукъма. Мен ары жетгенлей, Эльзаны къысха заманны ичинде Берлиннге ишге кёчюрюрме, – деп, бек толу ийнандырды.

Биз да бек къууанып къайтдыкъ госпитальгъа.

Экинчи кюн сагъат тогъузда бизни, он бир адамны, аэропланнга миндирип, ингир да болгъунчу, Берлиннге жетдиредиле. Полковник айтханча, бирсилени автобус бла алып кетдиле, мени уа гитче машина бла элтип, жангыз кесим жатхан палатагъа салдыла. Ол мени бла келген он бир адамдан мен жатхан госпитальда бирине да тюбемегенме, ненча жатхан эсем да. Андан чыкъгъандан сора да, бир заманда да тюбемегенме. Таныгъан а этерик эдим, къайда тюбесем да. Не ючюн десенг, эслеп къарагъан эдим барысына да: тасхачы школда окъугъанда эсибизни кючлендириу бла бек кюреше эдиле. Окъуубузда анга энчи эс бура эдиле.

Берлин. Тасха академия. Эки капитан

Мында, Берлинде, къаллай ариулукъ, байлыкъ бар эди! Орамлары кенг, таза, бир къагъытчыкъ атылып кёрмез эдинг. Орамланы кёбюсюню орталарында – уллу газонла, ариу гюллери бла. Уллу жолну жанында аякъ машинала бла жюрюген жоллары. Аны жанында – жаяу жюрюген жол. Хар юйню мюйюшюнде орамны аты, номери. Ол газонлада гюлле ортасында эсгертмеле. Кече уа, асыры жарыкъдан, иничке ийнеге халы сууурурча эди. Мени жатхан жерими аякъ жолу, ваннасы алай ариу кафель бла жасалгъан эди, тюбюнде да гитче кюйюзчюклери бла, ёмюрюмде да кёрмеген эдим мен аллайны. Да къайда кёрлюк эдим? Сёз ючюн, палатамда эки отоу бар эди. Бири – къонакъла олтургъан отоу. Анда уллу къызыл эмен агъачдан ишленнген, аякълары да накъышлы бурулуп, къысха айтханда, бек ариу стол бар эди. Алтын рамкалары бла Рембрантны тёрт уллу сураты къабыргъалада тагъылып эди. Бир къабыргъадан а алтын рамкада Гитлерни сюелип тургъан сураты къарай эди. Уллу, ол да къызыл эменден ишленнген, серванты, ичинде да «мадонна» сервизи бла. Аны къатында уллу ариу холодильниги. Акъ фортепьяно. Шинтиклери да – бир ариула, багъалыла, акъ гобелен бла жасалгъанла. Полу уа, ийнан деп айтама, кюзгюден эсе, бек жылтырай эди, аны паркети акъ эменден ишленип эди. Керти, ол отоуну ортасында – ариу уллу Иранда къол бла согъулгъан къызылдым кюйюз, ортасында да – уллу къызыл байрым гюл салынып, аны кёрген ол ма бусагъатчыкъда юзюлген сунар эди. Сервантны бла фортепьянону жанында – битеу да къабыргъаны узунлугъуна къызыл эменден ишленнген китап шкафы. Анда уа – битеу немец жазыучулары китаплары. Ол столну юсюнде жыйырма тюрлю кёгет болур эди. Уллу холодильникни ичинде – тюрлю-тюрлю ичгиле, пиво шешала, икрала, тауукъла, багъалы чабакъла... Къайсы бирин айтайым!

Жатхан отоумда да – къызыл эменден ишленнген уллу, кенг, ариу ундурукъ, къуш тёшеклери, къуш жууургъаны, жастыгъы бла, акъ атлесден жууургъан ичи бла. Полда – кюйюз. Тюз да ундурукъну къатында къабыргъада – къызыл кнопка, докторланы чакъырырча. Ма бу палатада жети кюн жатхандан сора, мен да къалкъый тургъанлай, Эльза бир уллу къызыл байрым гюлледен къысым алып келеди. Аланы ариу ийислери ол отоуну алып къойдула. Кёзлериме ийнанмай, жеримден туралмай, аны ол ариу формасы, башында да пилоткасы, ол таза да сурат эди ансы, адам тюйюл эди. Я Аллах, бизде бир къууанч бар эди! Айтханлыкъгъа, адам ангыларыкъ тюйюлдю сюймеклик насыпны кючюне. Да сюймей да не этгин, кесинг мени тюз

ангыла: сыфат десенг – сыфат, къарап, адам ариулугъундан тоймазча. чырай десенг – чырай, орус гинжича. Акъыл десенг – акъыл. Адамлыкъ десенг – бек уллу даражалы. Не заты да ким да сюерча эди сора уа. Бизде болгъан сюймеклик, ийнанылгъыз сиз манга, алай кючлю эди, не тюрлю хыйны да болдураллыкъ тюйюл эди аллай сюймекликни. Аллай саугъаны Аллах хар адамгъа да бермейди. Ол кимге да белгилиди. Узун сёзню къысхасы, Эльза бу госпитальгъа ишлерге келди, бир айны ичинде анга майор чын бердиле. Заманы уа жетмеген эди, эшта да, Фрицни тилеги бла, аскерден СС-ге Гиммлерни буйругъу бла кёчюрген болур эдиле, аны бла бирге чынын да кётюрюп, ансы башха адам болуп, ким этерик эди ол ишлени? Мени да ол сюймекликни къазанында къайнагъан къаным ауруулары-мы сау этди. Госпитальдан чыкъгъандан сора, мени генштабны тасхачы академиясына экижыллыкъ окъуугъа салдыла. Мени ары салгъан ол полковник Фриц Шиви эди, таматасы Канарис бла кенгешип, артда аскер тасхачлыкъда ишлерча. Алай заман ёте баргъанда, мени оюмума кёре, Канарисни даражасы кюнден кюннге тюше бара эди да, мени окъууда фахмуму кёргенден сора, муну кесибизге алыргъа керекди деп, СС алай ойлагъан болур эди, ансы мени сау этерге Берлиннге жиберип, анда да аллай госпитальгъа салып, андан сора аллай окъуугъа ким саллыкъ эди? Андан айта болур эди Фриц, сени жетишимлигинг узакъгъа барлыкъды деп. Алай кеси уа ол этген ишлерин манга бир заманда да айтмагъан эди. Битеу мени жетишимлерим бла мен Фрицге борчлума, Аллахдан сора. Не ючюн десенг, башындан ол болмаса, ким боллукъ эди манга кёз-къулакъ? Мен анда окъугъан заманда манга бир ненча кере, санап айтханда уа – алты кере, келген эдиле Совет аскерни тасхачылары. Тасхачылары уа бош тасхачыла тюйюл эдиле: бири – майор, экиси – полковникле. Алай мен аланы тутдуруп бара эдим. Аны ючюн манга темир жор берген эдиле. Тасхачылыкъ академияда окъуу манга тынч бериле эди. Мен анда окъугъанымда, бир «тёрт» алмагъанма, «беш» болмаса. Алай бла, биринчи курсну бошагъандан сора, мен академияны таматасына кирип, тиледим:

– Сиз манга эркинлик берсегиз, мен быйыл бошай тургъанла бла къырал экзамен берирге сюеме, – дегенимде, тамата манга:

– Мен билеме, сен къуру «бешлеге» окъугъанынгы. Алай сен ала бла бирча экзамен бералмазса, – деди.

Дагъыда тиледим:

– Мен сизни жерге къаратмам, жюйюсхан генерал, – деп.

– Ахшы сора, берейим эркинлик. Алай экзаменлеге кесим да барып, кёрлюкме, – деди ол.

– Бек аламат боллукъду. Мен сизни бу адамлыгъыгъызны бир заманда да унутурукъ тюйюлме. Ол мени ёмюрюмде эсим-

ден кетерик тюйюлдю, жюйюсхан генерал. Мен, ёлгенде да, сизге борчлу болуп кетерикме, – дедим.

Эки кюн къалып, ючюнчю кюн экзаменнге келеме. Анда уа – эки доцент, бир завкафедра, академияны таматасы, эки да генерал. Манга дери ол артда айтхан юч адам госэкзаменнге кирмеучю эдиле. Ол заманда комиссиягъа жангыз да кесини кафедрасыны адамлары бла бир генерал къошулуучу эди. Генерал а академияны таматасыны экинчиси эди. Биринчи соруу:

– Американы тасхачылыкъ ишин сен къалай кёресе, къалай бичесе? – деп сордула.

Аллай дерс бар эди – «Тасхачылыкъны тарыхы» деп. Мен айтдым:

– Американы ёмюрде да тасхачылыгъы болмагъанды тийишлисича. Анда тасхачылыкъны юч жыл бурун Аллен Даллес къурагъанды. Аны алыкъа бир жетишимлилиги жокъду. Ол таматалыкъ этген заманда боллукъ да тюйюлдю. Не ючюн десенг, аны ол затха фахмусу жокъду. Не усталыкъда да фахму болмаса, ол ишде жетишимлик болур амалы жокъду, – дедим.

– Аламат, аламат!

Экинчи соруу:

– Иранда, сени оюмунг бла, болгъанмыды белгили тасхачы? – деди эки генералдан бири.

– Иранда Риза Гъазиз Махмуд болгъанды. Алай аны жетишимлиги не заманда да дивизиядан озмагъанды, – дедим. – Иранны аллай бир уллу урушлары болмагъанды, аны иши не корпусха, бютюн да аскерге жетишимли болурча.

– Сау бол. Эки сорууубузгъа да бек толу жууап бердинг, – деди соруу берген генерал.

Академияны таматасы быллай соруу берди:

– Сени оюмунг бла, Советледе уа белгили тасхачы кимди?

– Советле кеслери кёплени да кётюрюрге кюрешедиле, алай Рихард Зоргеден сора, жетишимлери дивизиягъа жетгенлери, мен билип, болмагъанды. Ол а, кесигиз билгенликден, Аскерни Узакъ Востокдан Москвагъа жибертгенди. Болгъандыла аллай адамла – урушну да тохтатхандыла. Совет властьда аллай адам бу мен башында айтып кетгенди. Андан уллу, мен билип, жокъду, – дедим.

– Бек тюз айтдынг. Сени жууабынг «бешге» тийишлиди, – деди академияны таматасы.

Алай бла, алты экзаменни «бешлеге» береме. Жетинчисинде «Радио и радиопередачи» деген кафедраны таматасы полковник Гросман, келтирип, азбука Морзе бла бериучю передатчикни, винтлерине дери чачып:

– Ма, муну жый да, бу билдириуню бу код бла билдир, – деп, аллыма салды.

Мен терк окъуна аны жыяма да, столгъа салып, радиопередатчикни бир жанына тюртеме. Полковник:

– Энди ол къагъытда жазылгъанны, бир жанына салма да, бер, – дейди.

– Академияны хурметли таматасы, кесигиз кёрдюгюз, аппаратны бек терк жыйдым. Анга берилген он беш минутдан юч минутха терк болдум. Алай ол къагъытда бериуню бу берлик тюйюлдю. Не ючюн десегиз, кёремисиз, бу эки катодну ортасында эбонитден ишленнген тогъайчыкъ болургъа керекди. Тауш этмезча. Тауушну жутарча. Бусагъатда берип башласанг, тауушдан башха зат эшитиллик тюйюлдю. Ол аны манга зарланып, букъдуруп салмагъанды, – дегенден сора, таматаны кёзлерине къан чабып, бети къызарып, полковникге къарап:

– Сиз бюгюнден сора ючюгюз да мында ишлерге тийишли тюйюлсюз! Бюгюнден сора мен сизни ауанагъызны мында кёрмейим! – деп къутурду. – Санга уа «беш» салама, – дегенден сора, мен тиледим:

– Жюйюсхан генерал, мен тилейме сизден, мен да кечеме, сиз да кечигиз быланы. Немец халкъ кесини адамлыгъы бла да, жумушакълыгъы бла да битеу дуниягъа белгили болгъанды. Немец халкъны аллай фахмусу болгъанын былагъа кечгинлик бла кёргюзтейик. Мени хыйсабым бла, экинчи кере ючюсю да къанлы жауларына да бу манга этгенлерин къайтарып этерик тюйюлдюле, – дегенни айтып, таматаны кёзюне къарадым, бираз сагъыш этип.

– Къалгъан ёмюрюгюзде ма бу адамгъа баш уруп туругъуз. Муну адамлыгъы сизге юлгю болсун, – деп, халы бузулуп болса да, аны кёргюзтюрге сюймей, ол мени къолуму тутуп, алгъышлады.

– Эки кюнден келирсиз да, къагъытларыгъызны алырсыз. Чынынгы да, ишинги да билирсе, – деп, манга алай айтып, эки генералны да алып кетди.

Экинчи кюн таматаны къагъытчысы, телефон бла сёлешип:

– Тамбла он алты сагъатда дипломланы къолугъузгъа тутдурлукъдула. Сиз а он беш сагъатда келигиз. Сизге не чын бериллиги алыкъа тохташдырылмагъанды, – деди. – Он сегиз сагъатда уа, окъууну бошалгъанына аталып, бал боллукъду да, экеулен келирге тийишли кёребиз. Сорлугъугъуз бар эсе, соругъуз.

Мен да:

– Угъай, сорлугъум жокъду, сау болугъуз, – дегенлей:

– Сау къалыгъыз, – деп, чолпуну салды.

Ол айтхан заманнга Эльза да, мен да академиягъа бардыкъ. Келгеними комиссиягъа билдиргенден сора, мени ары чакъырдыла да, бир генерал алай айтды:

– Сиз билемисиз, биз мында сизге къаллай чын берирге тохташалмай турабыз. Бир къауумубуз – обер-лейтенант, бир къауумубуз а – гауптман (капитан) дейбиз.

Ол алай айтып бошагъандан сора, мен алай башладым:

– Хурметли комиссия, мен сизге капитан болуп келгенме. Мени ол чынымы энишге тюшюрюрге кимни не сылтауу барды? Хау, тюшюребиз десегиз, алай этерге къолугъуздан келликди. Алай аны уллу, ол, мен да, битеу дуния да сюйген Германия этерик тюйюлдю. Аны этерик бир жокку адамчыкъдыла ансы, фюрерни оюму башха боллукъду. Экинчиси, бизни академиябызгъа 92 жыл болду. Быллай академия дуния башында бир къыралда да болмагъанды, бюгюн да жокъду. Мындан ары боллугъу-болмазлыгъы да белгисизди. Не ючюн десегиз, бу академия бек терен билим береди. Да бир окъуучуну жети устаз юйретгени себепли, алай болмай да боллукъ тюйюлдю. Этилген къоранчны уа саны жокъду. Айтып кетгенимча, 92 жылны ичинде жангыз бир адам чыкъгъанмыды экижыллыкъ курсланы бир жылгъа бошап, экзаменлени къуру «бешге» берген? Аллай адам болмагъанын сиз да билесиз, мен да билеме. Жангыз бир жылгъа бу окъууну тауусханым бла мен ненча ахча аягъанма Германиягъа? Андан сора да хар адамны фахмусун да, къыйынын да тергерге керекди. Мени Германиягъа керти кёлюм бла, сюйюп берилгеними «Железный крест» бла саугъаланнганым айтып турады. Алтынчы совет тасхачыны немецлилеге бергенимде, саугъаланнган эдим, эсигизде эсе. Мени хыйсабым бла, ол заманда мени СС-де ишге тохтарыгъым белгили болгъан эди, манга штурмбаннфюрер СС – майор – деген чынны берсегиз, тийишлиди. Анга кимни ишеклиги бар эсе да, сиз ашыкъмагъыз, мен фюрерге, партайгеноссе Борманнга, рейхсфюрер Гиммлерге жазайым да, аланы оюмларын да бир кёрейик. Мен сагъыш этгенден, аланы оюмлары сизни оюмугъуздан башха болургъа болур, – деп тохтайма.

Комиссияда уллу адамла болгъанлыкъгъа, мен аладан не къоркъмай эдим, не буюкъмай эдим. Не ючюн десенг, тамбла аладан бири бла да тюбеширик тюйюл эдим ишимде. Тюзюн айтханда, мен ала бла алай сёлеширме деп, кесим да турмай эдим. Уллу Аллах эсиме салып, алай сёлешген эдим ансы. Артда кёп кере, ол эсиме тюшсе, кесим кесиме сейир этип тургъанма, мен аллай адам да тюйюл эдим, ол кюн къалай алай сёлешдим деп.

Мен тохтагъанлай, академияны таматасы, туруп:

– Хурметли комиссия, сиз билгенликден, жарсыугъа, бизни академиябызда бир кере болгъанды бир тапсыз иш, – алай айтып, ол комиссияны эсине ол госэкзаменде передатчикни юсю бла болгъан чырмауну тюшюрдю. – Энтта да, экинчи кере, биз аллай бизге тийишли болмагъан иш этсек, Германия бизге кеч-

мез. (Гитлерни заманында Германия мени кечмез, сени кечмез, ол затны кечмез деген айтыу халкъда бек жюрюй эди. Гитлер не да закон кечмез демей эдиле, Германия кечмез деп айтыучу эдиле.) Жаш адам болса да, кёремисиз, къыралыбызны даражасын ёрге кётюрюп тургъанын. Быллай адамны биз да кётюрюрге керекбиз. Мени хыйсабым бла, жюйюсхан ... – тукъумуму айтып, – штурмбаннфюрер СС (майор) тийишлиди, – деп олтурду.

Ол алай айтхандан сора, анга угъай деп ким айтырыкъ эди? Чычхан киштикден къоркъгъанлай, къоркъуучу эдиле андан сора. Академияны таматасыны къатында олтургъан генерал, анга не эсе да бир затла шыбырдап, ызы бла манга:

– Эркинсиз, – деди.

Эки майор

Мен ол отоудан чыкъгъанымда, Эльза эшик артында мени сакълап тура эди. Эшик бир кесек ачылып тургъаны себепли, битеу да айтылгъан затланы эшитип тургъан кёре эдим, аны себепли, айтханымча, чыкъгъанлай, мени алай сёлешгениме жюрегин къууанч алып, кесин тыялмай жиляды. Мен да:

– Нек этесе былай?! Тохта! – дей, теркирек эшикге чыгъардым.

Эшикде, бираздан кесине келгенден сора, Эльза, кюлюп:

– Къалай иги айтдынг алагъа! Алай айтмасанг, не обер-лейтенант, не да гауптман берип къоярыкъ эдиле.

Бир артыкъ чын бирле бла сёлешгенде, тюбегенде, уллу магъананы тута эди, аны уа юч-тёрт жыл сакъларгъа керек бола эди. Биз да, хапар айта, къалай жетгенибизни да билмей, юйге жетип къалдыкъ.

Тюзюн айтханда, ол генералланы алларында тюз алай сёлешген манга да тынч тюйюл эди, аны себепли Эльза:

– Сен угъай демей эсенг, кел бюгюн экибиз биринчи бу затны энчи жууайыкъ. Сен билемисе, сюйсек-сюймесек да, ол бизге шёндю бек керекди, – деп, терк окъуна стол жарашдырды.

Мен да къолларымы жууып келгенде, стол юсюнде ичгилени, ашарыкъланы кёргенде, ичимден: «Аллахым, сен мени кеч, бу харам ичгилени ичгеним ючюн, харам ашланы ашагъаным ючюн, Эльза бла да некяхсыз жашагъаным ючюн», – дедим. Мен алай кёп кюнде айтханма. Не ючюн десенг, мен динли юйюрде тууып, ёсгенме, аны себепли болур эди. Ростовну жанында Сальск деген жерде жаралы болдум ансы, мен къыйынлыкъ кёргенме деп билмейме. Атамы муслийманча уллу билими бар эди, кеси да Аллахха бек къулланыучу эди. Намаз, ораза деген фарызладан сора да Къуран окъуп, кёп зикир айтыучу эди. Мен хыйсап этгенден, аны дууаларыны къабыллыгъы мени

сакълап тура эди, насып да ала бере болур эдиле. Кесим да хар заманда да биле эдим гюнях ишле этгеними, башында айтып кетгенлерим да аллай гюняхлы ишле болгъанларын. Алай болса да, хар заманда да Аллахдан кечгинлик тилеучю эдим, былай айтып: «Аллахым, сен мени кеч. Амалым алайды да, не этейим мен?» – деп. Алай, ашарны аллында уа, терс эсе, тюз эсе да, ичимден: «Бисмилляхир-раахмаанииp-рахиим», – демей а къоймаучу эдим. Къалай-алай да болсун, насыбымы къуру да сынаучу эдим. Ма бюгюн да, кесигиз кёресиз, мен ала бла алай дау халда сёлеширме деп, кимни эсинде бар эди? Аллахым манга аллай оюм берип, уялып, тартынып къалмай, адепли, къаты сёлешдим.

Кёп кере сынагъанма, ийнаныгъыз манга, бир этерик затны аллында: «Аллахым, сен болуш манга», – деп тилесем, ол затда болушлукъ сынамай къалмагъанма. Кесим сагъыш этгенден, мени, жарсыугъа, уллу къулланнганым жокъ эди Аллахха, алай атамы хурметинден, Аллахым манга да жан аурутмакълыкъ бла къарай болур эди.

Биз да энди стол артына олтурайыкъ деп тургъанлай, эшик къагъылды. «Бу уа ким болур?» – деп, чыкъсам, ол а академияны къагъытчысы.

– Кечгинлик беригиз, академияны кийим тикген цехине келип, юсюгюзде тап турурча, тигиле тургъан костюмугъузну ёнчелерге, кийип кёрюрге, керексиз деп, мени сизге аны ючюн жибергендиле, – деп, ол кетип башлады.

Алай мен, аны столгъа чакъырып:

– Ма, муну тартайыкъ да, андан сора барырса, – деп, рюмканы къолуна тутдурдум.

Академияны къагъытчысы, бир-эки алгъыш да этип, рюмканы да бошатып, алай кетди.

Биз да, ашагъан-ичген да этип, барлыкъ жерибизде тюппетюз алты сагъатда болдукъ.

Андан чыкъгъандан сора, тамбла ингирде сагъат алтыда окъууну бошалгъанына аталгъан ингир боллугъу, анда дипломла бериллиги да айтылды.

Анда Гитлер ол «бешлеге» бошагъанланы дипломларын кеси къолу бла берлиги бизге белгили болгъан эди. Аны биргесине Борман, Геббельс, Кейтель да боллукълары баям эди. Аны себепли, тюкеннге къайтып, Эльзагъа да, манга да лак чурукъла, ариу акъ кёлекле, галстукла, алтын тюйреуючлери бла алтын запонкала да алдыкъ.

Экинчи кюн шабат кюн эди. Шабат кюнню уа мен бек сюйюучю эдим, манга жарашхан кюндю деп. Не ишими да, магъанасы болгъан тюбешиулени да, бир амалы болса, шабат кюннге къоюучу эдим. Алай бла экибиз да экинчи кюн чач къыркъгъан

салоннга барып, андан чыкъгъанлай, ол Сальск деген жерде бизге жолугъуп, хапар айтхан полковникге – Вальтерге, энди уа генералгъа, Канарисни аскер тасхачылыкъны таматасыны экинчисине тюбеп къалабыз, былай сакъламай тургъанлай тюбегенча. Мен бек ахшы билеме, аллай адамла сакъламай тургъанлай тюбешип къалмаучуларын. Мени аскер кийимими кёрюп:

– Мен бек къууандым, санга майор чынны бергенлерине. Манга ийнаныгъыз, таза кёлюм бла алгъышлайма сизни. Эсигизде эсе, мен сизге, анда тюбешгенибизде, айтхан эдим, сиз узакъгъа барлыкъсыз деп. Тюзюн айтханда, мен санга майорну берирле деп турмай эдим. Кёремисе, насып деген зат, адамны акъылында болмай тургъанлай, ахшы умутун къабыл этген затды, – деди. Сора, манга айланып: – Сен аны бла чеклениик тюйюлсе. Сен узакъгъа барлыкъса, кётюрюллюксе. Алыкъа манга сени кёп кере алгъышларгъа тюшер деп турама, – деп, ышаргъан да этип, – энди уа кечгинлик тилейме, тюбешиуге кеч болургъа жарамаз. Сизни эркинлигигиз бла, мен кетейим, – дегенни айтып, къолларыбызны да къысып тутду.

Мен да:

– Жюйюсхан генерал, биз экибиз да сизге бек ыразыбыз. Ачыкъ айтханда, экибиз да ол сиз бизге этген ахшылыкъны сизге не бла къайтарырбыз деп, бир бирибизге кёп кере айтыучубуз. Сиз бизге этген ахшылыкъны биз бир заманда да унутурукъ тюйюлбюз. Бизни ёмюрюбюз сизге борчлулай кетер деп, къоркъама, – дегенимде, ол, мени къучакълагъан да этип:

– Сау болугъуз. Мен билеме сиз ахшы адамла болгъаныгъызны. Къолумдан келсе, мындан арысында да не ахшылыкъ этерге да угъай дерик тюйюлме сизге. Мен сизни жашым Гансдан башха кёрмейме, сиз анга ийнаныгъыз, – деп, мен сёлешип бошагъынчы, къолуму къысып тутду.

Алай бла айырылдыкъ.

Бизни да кёлюбюз жарыкъ болуп, келдик академияны уллу залына экибиз да. Юсюбюзде – майор чынланы бла къара формабыз, акъ кёлеклерибиз. Къысхасы бла айтсакъ, ариула, омакъла болуп.

Ичине кирип, тёрт-беш атлам да этгинчи, аллыбызгъа «Радиоэлектроника» кафедраны таматасы полковник Арнольд Госман чыкъды.

– Ахмат, биринчиден, мен сизни таза кёлюм бла алгъышлайма, сиз манга ийнаныгъыз. Экинчиси уа, сизден да, Эльзадан да кечгинлик тилейме. Биз, бир бирни алдайбыз десек да, алдаяллыкъ тюйюлбюз. Мен сизге ачыкъдан айтама, мен ол затны сизни сынап этген эдим. Алай бюгюннге дери да билмейме нек этгеними. Сиз манга бир заманда да чюйре къарамагъансыз.

Сиз бир билсегиз эди мени кеси кесимден кёлюм къалай чыгъып тургъанын. Бир ненча кере кесиме къол кётюрюрге да болгъан эдим. Бу озгъан кечеден тынгысыз кече бир заманда да сынамагъанма. Тилейме сизден, сюе эсегиз, ма былайда, халкъ къарап тургъанлай, тобукъланып, тилейим кечгинлик. Мени юй бийчем Гертруда: «Кел, юйлерине барайыкъ да, экибиз да, тобукъланып, тилейик кечгинлик!» – деп да айтханды. Биз ахшы ангылайбыз, ол кюн сиз экзаменледе таматагъа: «Мен кечеме, сиз да кечигиз», – деп, аллай ариу сёзле айтмасагъыз, мени ишден къыстай тура эдиле. Сиз къойдурдугъуз мени ишимде. Сиз алай айтмасагъыз, мени жашауууму мутхузлугъуну теренлигин киши да ангылаяллыкъ тюйюл эди. Биз тамбла 14 сагъатда сизге къонакъгъа келликбиз, – деп, бир жанына турады. – Энди уа бирер рюмка кётюрмей жарарыкъ тюйюлдю, – дегенни айтып, алайда бизни да къоймай ичген жерге элтеди.

Биз да бирер рюмка ичгенлей, оркестр тепсеу макъамны ойнап башлады. Уллу залда офицерле, генералла, кимлери юй бийчелери бла, кимлери кеслери, тиширыу офицерле да кёп. Арлакъгъа, тёрге юч атлауч ётюп а – Гитлер, Геббельс, Борман, Кейтель, Гиммлер, мен танымагъан да тёрт адам, тепсегенлеге къарай, ушакъ да эте турадыла.

Тепсегенлеге къарасам, къайда топал кишиле арыкъ узун тиширыула бла тепсей, бир къаууму уа – бийик офицерле, генералла гитче семиз къатынчыкъла бла тепсей. Тепсеген эте эдиле, алай тепсеулеринде ариулукъ жокъ эди. Мен да алагъа къарап тургъанлай, Эльза тепсерге чакъырды. Биз чыгъып тепсегенде, кёпле, бир жанына туруп, бизге жер къоя эдиле. Алай бла, юч тепсеу тепседик. Ийнаныгъыз деп айтама, тепсей тургъанла окъуна, тепсегенлерин да къоюп, бир жанына туруп, бизге къарай эдиле. Дагъыда мен эслеп тура эдим, биз тепсегенде, Гитлер кесини тёгерегиндегиле бла, къаршыдан къаршы келип, къарагъынын.

Тёртюнчю тепсеуде ол уллу залда бизден сора бир тёрт-беш тепсеген къауум болмаса, къалгъанла, бир жанында туруп, бизге къарай эдиле. Тепсеу бошалгъанлай, ингирни бардыргъан уллу айтып билдирди:

– Келигиз, майор Ахматны бла майор Эльзаны энтта да тепсерге чакъырайыкъ! – деп, ол алай айтханда, адамла къарс къакъдыла.

Оркестр Гитлерни сюйген тепсеуюн ойнады. «Ева Браун бла Гитлерни башха тепсеуню тепсеп киши кёрмегенди», – деучю эдиле. Биз да залда адамланы къаты къарс уруулары бла ортагъа чыгъабыз. Чыкъгъанда да, къалай чыгъабыз – бийлени чакъырыуу бла. Ол а къалайды? Оркестр ойнап башлагъанлай, бир бири къатыбызда тургъанлай, мен эки атламгъа Эльзаны

аллына ётюп, башымы энишге жибереме. Ол тепсерге чыкъ деген магъананы тутады. Эльза, сол аягъын артха этип, онг аягъын бир кесек энишге ийип, сол къолун энишгерек тутуп, кёкюрек жанына келтирди, мен хазырма деген магъанада. Ол заманда мен сол къолум бла залгъа кёргюзтеме, ол да чыгъады. Бу адет Европаны бийлерини адетлери эди. Артда орус бийле да алгъан эдиле бу адетни. Тепсеуню аллында ол бек ариу кёрюнеди. Тепсеп бошагъандан сора уа, онг аягъын артха этип, сол аягъын бир кесек энишге этип, энишгерек туруп, онг къолу бла жюрекни кёргюзтгенча этеди. Ол сау бол деген магъананы тутады. Тепсегенде, аллай жерлери барды, тёгерегингде санга къарагъанлагъа ариу кёрюнюрге сюе эсенг, сюймеклигинги кёзлеринге салып, ол сени бла тепсегенни кёзлерине къараргъа керекди деп, бизни Москвада тасхачы школда алай юйретиучю эдиле.

Анда тепсеуге ючюнчю курсда уллу магъана бере эдиле. Уста тепсеген къызланы келтирип, анга кёп заман бёлюне эди. Тепсеуле бошалсала, къызланы да бизден алып кетиучю эдиле. Биз да Эльза бла тепсеп бошагъанлай, бек кёп къарс урулду, тохтагъан жерибизге къайтханлай, ызыбыздан бир полковник, къатыбызгъа келип: «Сизни фюрер чакъырады», – деп, бизни аны къатына элтди.

Экибизни да эки къучагъы бла къучакълап, Гитлер, экибизни да жаякъларыбыздан уппа этип, уллу ыразылыгъын билдирип:

– Сизнича ариула болуп, былай ариу тепсеген мен кёрмейме, – деди. Андан, манга айланып: – Сен Германиягъа кёп игилик этгенсе, – деп, халкъ кёре тургъанлай, кёкюрегиме кюмюш жорну такъды. Ызы бла ол биягъы полковникге: – Экисин да элт да, терк окъуна оберштурмбаннфюрерни чынларын тагъып къайтар, – деп буюрду.

Ол кийимле тикген цехде терк окъуна чынларыбызны алышындырдыла.

Эки полковник

Къайтып, Гитлерни къатына келгенибизде, ойнай тургъан музыканы тохтатып:

– Хурметли жюйюсханла! Уллу Германия анга этилген ахшылыкъланы бир заманда да унутмайды. Ма быладан юлгю алыгъыз! – деп, ариу-ариу сёлешип, къулагъыма: – Дивизияда бир кесек ишле да, артда кётюрюрме, – деп, экибизни да къолларыбызны тутуп, алай эркин этди кетерге.

Биз да тургъан жерибизге къайтханлай, ол кафедраны таматасы болуп ишлеген полковник биринчи алгъышлап башлады.

Андан сора да кёп эди танышларыбыз, ала да хар бири келип, къолларыбызны тутдула, алгъыш этип. Букъдурмай айтханда, кесибизни да бир кесек кёлюбюз кётюрюлюп эди да, мен къатыбыздагъылагъа:

– Келигиз, бирер рюмка кётюрейик, – дегенлей, ала уа, тюз аны сакълагъанча, къууанып, адамланы ичинде саханлагъа рюмкала бла тюрлю-тюрлю ичгиле салып жюрютген жашдан бирер рюмка алып, манга да сёз айтыргъа къоймай, бирем-бирем сёз айтып, ичдик.

Андан сора къатыбызда тургъанла бла хапар айта турдукъ. Тепсеуле бошалгъандан сора, дипломланы бериу башланды. Биринчи мени чакъырдыла. Алфавит бла мен биринчи тюйюл эдим, эшта да, ол экижыллыкъ окъууну бир жылгъа бошагъаным ючюнмю, огъесе фюрер манга алай къарап, кюмюш жорну бергени ючюнмю, билмедим. Кесим да сейир этдим мени биринчи чакъыргъанларына. Гитлер, къолуму да тутуп, къызыл дипломну бергенден сора, къучакълагъан да этип, алай жиберди. Мен да, бир кесек уялгъан кибик да этип, аны бла бирге ёхтемленнген да этдим, не ючюн десенг, энди мындан ары бир генерал не да бир фельдмаршал манга къыйсыкъ къараяллыкъ тюйюл эди. Ол а мындан ары мени жашауумда бек уллу магъананы тута эди.

Дипломланы бере туруп, барыбыз да къарап турдукъ, къызыл дипломгъа бошагъан менден сора да беш адам бар эди. Айтханымча, тутдургъан Гитлер эте эди, алай менден сора бир адамны къучакълап кёрмедим. Ызы бла биягъы тепсеуле башландыла. Бу ингирни эм сейир жери Гитлер бизге дипломланы тутдургъаны эди.

Андан сора адамла шош-шош кетип башладыла, биз да, жарым сагъат тенгли бир туруп, кетдик.

Ийнанамысыз, юйге келгенде да, къайгъыбыз кетмеген эди. Эльза эки рюмка ичди, мен а, уллу фужерге бир жюз бла жарым грамм къуюп, ичдим.

Эрттен бла, жукъудан да тоюп, Эльзаны атасына-анасына кетдик.

Атасыны аякъ кийим тикген уллу фабрикасы бар эди, минг бла эки жюз ишчи ишлеген, Герман аскерни заказларын толтургъан. Аскерден заказ алыр ючюн, уллу тутхуч керек бола эди, не ючюн десенг, заказлагъа тёленнген хакъ уллу эди.

Эльза юйюрде жангыз сабий болгъаны себепли, атасы да, анасы да аны бек сюйюучю эдиле. Хар ыйыкъдан Эльзагъа, къыйналмасын деп, эки минг марка бериучю эдиле. Ол а уллу ахча эди. Терге: бир иги аракъы шешаны багъасы беш марка эди, шампан шеша – алты марка, иги, сайланнган костюм – жюз бла жыйырма марка. Биз алгъан айлыкъла да бизге бек

эркин жете эдиле. Эльза Берлиннге къайтхандан сора, хирургия бёлюмню таматасыны къуллугъунда эди да, эки минг бла жарым марка алып турду. Мен да курсант заманымда эки минг марка ала эдим. Аны айтханым, ахча бизде эркин эди. Мен окъуугъа киргенлей алгъан эдик тюкенден «Опель адмирал» марка машинаны алты минг маркагъа. Ол заманда ол эм иги машинагъа санала эди.

Эльзаны атасы-анасы мени да бек сюйдюле, тюз къызларындан башха болмай десем, билген Аллахды, ётюрюк болмаз эди. Алагъа барсакъ, манга алай жарыкъ болуучу эдиле, тюз туугъан жашларынача. Бир кере алагъа баргъаныбызда, атасы бла экибиз хапар айта кетгенде, былай айтады:

– Бир немецли киши фабрикангы манга сат деп тилейди, – деди.

– Сен а не дединг? – дегенимде:

– Мен а унамадым, – деди.

– Ненча бере эди?

– Жюз бла жетмиш миллион марка.

Ол заманда:

– Мен сени атамча кёреме, сен да мени жашынгча кёргенинги кёрюп турама. Мен санга ачыкъ айтайым, Германия урушну къытдыргъанды. Бюгюн сен аны – фабрикангы – сатып, Швейцарияда мюлкле алмасанг, бир жылдан сора сени фабриканга киши да бир марка да берлик тюйюлдю. Германияны ахчасы да тюрленир. Жаула къыралыбызны алсала, банкда ахчанг да жокъ болуп къалыр. Кеч болгъунчу, алай эт, мен сени сюйюп айтама. Сен манга тыш адамы тюйюлсе. Бир кесекден туудугъунг да боллукъду. Сиз Эльза ючюн окъуна жашаргъа керексиз. Аны ойларгъа керекди, кеч болгъунчу, – дегенимде:

– Тюз айтаса. Тамбла барып, ол адамгъа жолугъайым да, айтайым, – деп, таукел болду.

Биз да хапарыбызны бошаргъа, Эльзаны анасы Гертруда:

– Къайдасыз? Келигиз! – деп къычырды.

Юйге кирсек, столда болмагъан аш-суу жокъ. Ашай-иче тургъанлай, Эльзаны атасы, юй бийчесине къарап:

– Сени сёзюнге тынгылап, мен жангылдым. Ахмат, терк окъуна фабрикангы сатып, Швейцарияда мюлкле ал дейди, – дегенлей, къызы:

– Атам, Ахмат тюз айтады, ол биледи ишни халын. Жаш болса да, ол акъыллыды. Алай эт, – деди.

– Да, алай эсе, тамбла бар да, айт ол адамгъа, – деп бойсунду Эльзаны анасы, даулашхан да этмей.

Аны оноуун этгенден сора, аталары, манга айланып:

– Сен былай жашлай полковник болгъан, санга алыкъа отуз жыл да бола болмаз, къалай насыплыса! Алай ол насып бир

къысха заманнга бериледи, артда артха кетер. Адам аны ангылап, билип турургъа керекди. Алайды да, айып этме, Ахмат, мен бир да сормагъанма санга ненча жыл болгъанын, – деди.

Мен айтхынчы, къызы:

– Эки айдан отуз жыл боллукъду, – деди.

Анасы, къызына къарап:

– Къызым, атанг бла мен бек къууанабыз сени насыбынга. Сени кёзлеринг аны айтып турадыла.

– Хау, анам. Мен да сизни саулугъугъузгъа бек къууанып турама. Ахматыма да алай. Сиз бир билги эдигиз, къаллай иги адамды Ахмат! Мен, энтта жыйырма жыл излесем да, быллай адам табарыкъ тюйюл эдим. Кёремисиз, муну хайырындан бери келдим, андан сора майор болдум, энди уа муну хайырындан полковник болдум, къуллугъум да кётюрюлдю. Дагъыда кётюрюлюр деп турама. Сора мен кесими насыплыгъа къалай санамайым?! – деп, ышарып, туруп, къатына барып, анасын къучакълады, жаягъындан уппа этди.

Кетерге керек болгъанын Эльзагъа кёзюм-къашым бла билдиргенден сора:

– Аначыгъым, атачыгъым, биз сизни бла олтургъандан бир заманда да эригирик тюйюлбюз, бизни сизге тансыкълыгъыбыз ёмюрде да тауусуллукъ тюйюлдю, алай энди кеч болду, тамбла ишге барыргъа керекбиз. Сиз эркинлик берсегиз, биз кете барыр эдик, – деп тиледи Эльза.

Хар замандача, бир бирни ийнакълай-кюле, келдик юйге.

Эрттен бла Эльза ишге кетди, мен а бу эки кюнде солуп, кесими тап халгъа келтирейим, ишге чакъырыргъа боллукъдула деп, дагъыда диванда таяндым.

Мен да, уянып, энди турайым дей тургъанлай, Эльза телефон бла сёлешди:

– Сюйюмчю берсенг, мен санга бир иги хапар айтырыкъма! – деди ол.

– Да, мен билмеген жангылыкъланы сен къайдан билликсе? – дедим мен.

– Сен билмеген жангылыкъланы айтсам, не аллыкъса? – деп тохтады.

Машинабыз бар эди, алай ол экибизге азлыкъ эте эди, аны себепли:

– Мен санга машина алырма, – дедим.

– Сора айтайым, бюгюн генералны – госпитальны тамата-сын – башха ишге кёчюрюп, аны орунуна мени салдыла!

Тюзюн айтханда, мен аны къуллугъунда кётюрюллюгюн биле эдим. Мени хыйсабым бла, генералны экинчиси этерле деп хыйсаплай эдим, туура тамата этерле деп а турмай эдим. Не ючюн десенг, генерал анда эрттеден бери ишлей эди, сора

госпиталь кеси да уллу эди – бир минг тёрт жюз ундурукълу. Анга жыйырма бла сегизжыллыкъ полковникни салырла деп турмай эдим. Ол да бизни жашауубузда магъаналы кюнледен бири эди. Кесигиз кёргенликден, Аллах насыпны юсюнге бир тёгюп башласа, аны эсирмей кётюрген да алай тынч тюйюлдю. Къуллугъу акъылындан артыкъ болса, ол адам кесини кемчиликлерин кёргюзтмей къояр амал жокъду – ол заманда ачыкъланады адамны адамлыгъы.

Биягъы шуёхла, танышла жыйылып олтурургъа, Эльзаны жангы къуллугъун жууаргъа тюшдю.

Экинчи кюн мени да, башында айтып кетгенимча, СС дивизияны тасхачылыгъына башчылыкъ этерге чакъырдыла. Анда ай бла юч кюн ишлегенлей, мени СС аскерни тасхасыны таматасыны – генералны къуллугъуна салдыла. Анда ишлеген бир полковник кеси кесин кероху бла атып ёлтюрген эди, аны аллында уа къагъыт жазып къойгъан эди, мени ажалымда бу терсди деп. Ма ол себепден аны, ишинден чыгъарып, полковник этип, мени орунума жибердиле. Мени уа, айтханымча, аны орунуна салдыла.

Эки генерал

СС-ни да, СД-ни да, гестапону да таматасы рейхсфюрер Гиммлер эди. Мен да жангы ишими къагъытлары бла, адамлары бла да танышып бошагъанымлай, рейхсфюрерге чакъырадыла. Приёмныйинде полковникге, тукъумуму да айтып:

– Рейхсфюрер Гиммлерни чакъырыуу бла келдим, – дегенимде, полковник:

– Мен бусагъат билдирейим, – деп кирди кабинетине.

Кёп да мычымай, чыгъып, эшикни эте турмай:

– Киригиз, – деди.

Мен ары киргенден сора, эшиклени алай этди.

Гиммлер менден бир юч сантиметр бийик болур эди. Узун боюнлу болгъанлыкъгъа, тири адам эди. Тирилиги бла бирге сабыр, адепли адам эди, тынгылай да билген, сёзюн да, экили айтмай, ангылата билген. Мен босагъадан атлагъанлай, аллыма келип, къолун узатып, саламлашды. Мен да аны къонакълары бла: Кальтенбруннер – къырал къоркъуусузлукъну таматасы, Мюллер – битеу гестапону да, Берлин шахарны гестапосуну да таматасы, ючюнчюсю уа – мен танымагъан бир генерал-лейтенант бла да саламлашып олтургъанлай:

– Энди сиз эркинсиз, – деди Гиммлер, алагъа къарап.

Ала да чыкъгъанлай, кесини жерине да олтурмай, мени къатыма олтуруп, алай башлады:

– Биз санга керти да тийишли къуллукъ бердик. Къатынынгы да кётюрдюк. – Эльза ишлеген госпиталь СС-ни госпиталы эди. – Энди сени къуллугъунг генералны къуллугъуду, аны себепли санга генерал чын берирге къагъытланы жарашдыргъанбыз. Сен былайда къол сал да, мен а ингирде фюрер бла тюберикме да, анга кёргюзтюп, къол салдырырча.

Ол да аны айтып бошагъанлай, мен анга:

– Сиз мени кечигиз, Эльзаны да къуллугъу, сиз билгенликден, генералны къуллугъуду. Манга генерал атны берип, анга уа бермесегиз, къалай болур? Фюрер ол ингирде экибизге да бирге полковник чын бергенди, бюгюн тюбегенде: «Быланы бир бирден нек айыраса?» – десе, уялыргъа тюшмезми. Мени психологиядан бир хапарым бар эсе, ол алай болургъа керекди, – дегенимде:

– Ийнан, сен тюз айтаса. Мен алайчыгъын ойлаялмагъанма. Бусагъатдан аны да къагъытларын жарашдыртайым. Сен а, заманынгы тас этмей, юй бийченги бери чакъыр, къол салыргъа.

Телефон бла сёлешип, Эльзаны чакъырыргъа тюшдю. Экибиз да Гиммлерге кирип, Эльза къол салып чыкъгъандан сора, жолда бара:

– Кел, къартлагъа къайта барайыкъ. Не болду фабрикабыз? Андан юйге келирбиз, – деди Эльза. – Жангылыкъларыбызны да айтып, къууандырайыкъ.

Биз алагъа келгенде, экисини да кёллери кётюрюлюп, алай жарыкъ болдула, бизни кёргенде, къайры олтуртургъа билмей. Анасы терк окъуна аш къайгъыгъа кирди, атасы уа:

– Айтыгъыз хапар, не жангылыгъыгъыз барды? – деп сорду.

Биз да, бир бирге къарап, сен айт, мен айт деп. Болса да Эльза башлады:

– Бизни бир ненча жангылыгъыбыз барды. Аладан биринчиси, мени госпитальны таматасы этдиле. Ахматны да къуллугъун бек кётюрдюле – дивизияны тасхачылыгъындан аскерни тасхасыны таматасы этдиле. Бусагъатда Гиммлер бла тюбеп келебиз, экибизни да генерал чыннга тийишли болгъаныбызгъа къагъытларыбызны жарашдырып, фюрерге элтейим деп къалды. Ма аллай иги жангылыкъла келтирдик биз сизге!

Андан атасы да, анасы да бизни къучакълап, уппа этип, алгъышладыла.

– Да бизде да барды сизни къууандырлыкъ жангылыкъ, – дегенни айтып башлады атасы, – ол фабриканы алама деген Фриц бла тюбедим. Сёлеше келгенде, бир жылгъа отуз миллион марка хайыр алама деп, ангылатдым. Ол сёзюме шагъатха бухгалтерни къагъытларын кёргюзтдюм, ишиме элтип. «Андан сора да къыркъ миллион марка багъасы сахтиян, олтан, нал, къалгъан затла да бардыла, жюз бла жетмиш миллионну эки

жюзге жетдире эсенг, аланы барысын да санга къояма. Къошмай эсенг а, аланы энчи сатарыкъма», – дедим. Бираз сагъыш этип: «Ахшы, эки жюзге келишдик», – деп, къол тутушдукъ. Энди ол ахчаны не этебиз, къайры салабыз? Аны оноуун этигиз, ол сизни ишигизди, – деп, тютюн ичип башлады.

Кертиси бла да, ол уллу иш эди. Аллай бир ахчаны, кесигиз сагъыш этигиз, алгъаракъда айтып кетгенме, эм иги костюм жюз бла жыйырма марка эди, аракъы шеша беш марка эди, эм иги машина ол заманда «Опель адмирал» эди, аны багъасы алты минг марка эди. Эки жюз миллион марка, мени хыйсабым бла, эки жюз миллион долларгъа келише болур эди деп, огъесе бир кесек азыракъмы эди? Манга бу хапарны айтхан заманда алайгъа келишдирген эдим. Ол аны айтып бошагъанлай, Эльза мени кёзюме къарады, сен не айтаса деп.

– Да мен шёндю не айтайым, сагъыш этерге керекди. Ойлайыкъ, – дегенни айтып, аш къангагъа олтурдукъ.

Бу ишни жууаплылыгъы мени юсюмде болгъаны себепли, ол манга бир ненча кюнню ичинде тынчлыкъ бермей тургъан эди. Кесинг терге, сени туугъан жашларыча кёрселе, сен бир жанына къалай кетерик эдинг?

Экинчи кюн ишге келсем: «Биягъы сени Гиммлер чакъырады кесине», – дедиле. Энди уа не болгъанды деп, барсам, ышаргъанын да тыялмай:

– Сен къалай тюз айтхан эдинг, тюнене фюрер, мен элтген къагъытлагъа къарап: «Къалай тюз этгенсе экисине да бирге генерал чынланы бергенинги, ол затны тийишли кёргенинги. Бирини къагъытларын келтирсенг, унарыкъ тюйюл эдим, экинчисине да келтир деп. Иги этгенсе, экисине да бирге берирге керекди бу генерал чынланы», – деп, ыразылыгъын билдиргенди. Дагъыда бир жангылыкъ айтайым мен санга. Фюрер манга сени орунунга адам табаргъа бир ай болжал бергенди. Ол сени кесине консультант этип алады. Ол уллу жетишимликди. Кабинетинг аны къатында боллукъду. Алайды да, мен сени таза жюрекден алгъышлайма, – дегенни айтып, къолуму тутду. – Бюгюн кийим тикген цехге барып, генерал форма кийип, ишге алай бар, – деп айтды, чынларымы кёргюзтюп.

Кертисин айтханда, мен да бек къууандым:

– Сау болугъуз, рейхсфюрер! – деп, чыкъдым кабинетинден.

Ол айтханча этип, эки полковник форманы генерал формалагъа алышып, жангы ишге келдим. Мен да кабинетими эшигин ача тургъанлай, коридорда аскерни таматасы Фридрих келе тургъанын кёрдюм. Ол, мени къатыма жетгенлей:

– Ахмат, сен мени энтта да къууандырдынг. Эшигинги эт да, мени бла келчи, – деп, кесини кабинетине кийирди.

Къагъытчысына буюруп, терк окъуна тёрт экинчиси чакъыртды. Ала, мени таматаны кабинетинде генерал формада кёргенде, бек сейир этдиле. Аскерни штабыны таматасы, акъ мыйыкъчыкълары бла, жылы келген адам, алай айтды:

– Мен алыкъа кеси ёмюрюмде кёрмегенме, эшитген да этмегенме, былай къарагъыз, ким биледи, сиз кёрген эсегиз не эшитген эсегиз, былай насыбы тутхан, быллай ариулугъу, быллай чырайы, мындан, кёп заты артыкъ тюйюл эсе, кем болмагъан къатыны! Тюзюн айтханда, тюненеги майор бюгюн – генерал, къатыны да – алай, экиси да бирча алай кётюрюлюп баргъанлары... Мени хыйсабым бла, тарыхда алыкъа аллай болмагъанды. Мен зарланып айтхан сунмагъыз, мен аллай адамны таныгъаныма, аны бла ишлегениме чексиз къууанама. Келигиз, бу затны жууаргъа керекди! – деп, къолумдан тутуп, кесини кабинетине элтирге башлады.

Аскерни таматасы уа:

– Тохта, тохта, менде зат болмагъанын а къайдан билесе?! Мен сизни тансыкълыкъдан чакъырмагъанма, мен да аны ючюн чакъыргъанма, – деп, къагъытчысын чакъырып, стол къура деп буйрукъ берди.

Фридрих штабны таматасына:

– Хельмут, сен юч жылгъа тамата болгъанлыкъгъа, айып этме, сёзню биринчи мен айтайым, – деди. – Багъалы Ахмат, биз сени бек сюйгенибизни сен кесинг да кёресе, сюймей, айтдырмай къоймай эсенг, амалыбыз да жокъду. Не ючюн десенг, мында мен эки сылтау кёреме. Биринчиси, фюрер сюйгенни биз къалай сюймейик? Не уа Гиммлер санга къаллай намыс бергенин биз кёрмегенбизми? Экинчиси, сени аллынга келген насыбынгы кёрюп, бек къууанабыз. Аны себепли бу насыбынг кёп жыллагъа созулсун, къуру да бизни быллай жангылыкъла бла къууандыра тур! – деп, дагъыда кёп ариу сёз айтып, кётюртдю рюмкаланы.

Алай бла, бешиси да алгъыш айтып, беш кере ичдик. Ол беш рюмка да, бирине он жети-жыйырма грамм къуюла болур эди, барысы да биргелей жюз грамм не болур эди, не болмаз эди. Андан сора мен да ишиме кетдим.

Ингирде юйге келсем, Эльза, жангы формамы кёргенлей:

– Бу санга къалай ушайды! Кел, тамбла мен да барып, жангы формамы алайым да, экибиз да генерал кийимлерибиз бла атама-анама барайыкъ, – деди. – Ала да къууанырла. Ол ахчагъа этген оноубузну да айтайыкъ.

Мен да:

– Хау, тамбладан кеч къалсакъ, жарарыкъ тюйюлдю. Не ючюн десенг, ол фабриканы алама деген адам, Германия уруш-

ну къытдыра тургъанын билсе, аны аллыкъ тюйюлдю. Аны юсюнден биз кёп сёлешгенбиз.

Сёзюбюз аны бла къалады.

Шпионланы тутуу не да фюрерге саугъа

Эрттен бла ишге барама. Биз жюрютген ишде тогъуз отоу бар эди. Биринде мен кесим олтуруучу эдим. Башхасында мени юч болушлукъчум олтуруучу эдиле, иги эркин отоуда. Къалгъанлада тёртюшер-бешишер адам олтуруучу эдиле. Беш адам олтургъанлыкъгъа, тарлыкъ этмей эдиле, ол уллу отоуланы бёлюрге боллукъ эди. Алай ол офицерлени аллай бир отоугъа жыйгъанларында да бир хыйсап болур эди. Мен биринчи кюнден окъуна болушлукъчукъларымы отоуларына кире туруучу эдим. Анда аллай адет бар эди – къуллугъу уллу болгъан къуллугъу гитче болгъаннга, не заманда сюйсе да, сормай, кирип къалыучу эди. Къуллугъу гитче уа таматасындан эркинлик алмай, аны кабинетине кирген тёре жокъ эди.

Болушлукъчулагъа биринчи кюн киргенимде, къалай эсе да Генрихни сол къолунда жюзюгю кёзюме илинди, былай печатка кибик, бир мюйюшюнде жашил бриллиант ташы бла.

Экинчи кюн киргенимде, тюппе-тюз аллай жюзюк, алай ташчыгъы уа акъ эди. Олсагъатдан окъуна ангыладым, ол бошдан алышхан болмаз деп. Алай этип, хар кюнде бир ненча кере алагъа бир сылтау бла кирип, ол адамны бармагъында жюзюгюне къарап турдум. Кюннге эки кере жюзюгюн алышындыргъанын эслемедим, алай хар кюнде алышындыргъаны уа манга баям болду. Мени болушлукъчум шпион болгъанына ишегим къалмады, алай аны къалай бла ачыкълайым деп, сагъыш этип башладым. Менде адам къытлыгъы ючюн, барып, Мюллерге айтып, аны адамлары кюрешсинле деп, бир эсиме да келди, артда аны ыспаслыгъын да мен анга нек береме деп, марап айланыучу бёлюмню таматасын кесиме чакъырып:

– Бёлюмюнгде адамланы анкеталарын манга келтир, – деп буюрдум. Алагъа къарай, тёрт адамны айырдым:

– Была къайдадыла шёндю? – деп сордум таматаларына.

– Хар бири бирер жердедиле, – деп, болгъан жерлерин, кюрешген ишлерин айтды.

– Къара да, быланы орунларына башхаларын сал. Была уа сагъат бешде ингирде «Берлин» ресторанда болсунла, – деп, аллай буйрукъ бердим. – Мени бу буйругъуму экибизден сора бир жан билирге керек тюйюлдю, – деп, бек къаты эсгертдим.

Мен, бешден бир минут озгъандан сора рестораннга келгенимде, тёртюсю да, олтуруп, кофе иче тура эдиле. Аланы ичинде майор жашны тамата этип:

– Бюгюнден ары къалгъанларыгъыз, ма бу не айтса, аны айтханындан чыкъмагъыз, – ол майоргъа къарап, – энтта да адам керек болур, бир кишиге айтма. Бюгюнден ары, бу операция бошалгъынчы, мени оноуумда боллукъсуз. Тамбла, бирси кюн этиллик ишге сиз тёртюгюз жетиширге болурсуз. Адамларынг жетишмей башласа, мени кесиме билдир. Мен айтханны барын да ангыладынгмы? – деп сордум.

– Хау, жюйюсхан генерал! – деп, ол жууап бергенден сора, айтдым:

– Мени болушлукъчум Генрихни, ишден чыкъгъанлай, ишге келгинчи да, хар атламын марагъыз, кимге тюбегенин, ол адамла кимле болгъанларын ачыкълагъыз. Бу затланы менден башха адамгъа билдирсегиз, таматагъыз да ичинде болуп, трибуналгъа барлыкъсыз. Уруш баргъан заманда трибунал а не оноу этеригин кесигиз да биле болурсуз.

«Мени болушлукъчум Генрих», – дегенлей, была, сейир этип, манга къарап къалдыла. Мен да алагъа:

– Хау, хау, Генрихге айтама, – деп, къайтаргъанымдан сора, кёзлерин менден алай айырдыла.

Таматаларына къарап:

– Бир зат сезсенг, манга билдирирсе, – дегенни айтып, кетдим.

Мен биле эдим тамбла майор мени излеригин, жангы зат айтырыгъын, не ючюн десенг, ол жюзюклени ол танымагъан адамларына кесин танытыргъа деп алышдыра турургъа керекди. Ол бу тюбеген адам тутулса уа, башха жюзюк, башха бетли ташчыгъы бла кийип къоярча, артда аны шагъатлыгъы бла файдаланырча: «Угъай, менде, мени жюзюгюмде аллай бетли таш ёмюрде да болмагъанды», – дерча.

Юйге келгенимде, Эльза, генерал формасын да кийип, мени сакълап тура эди.

– Мындамы ашайса огъесе къартладамы ауузланырбыз? – деп соргъанында:

– Мында бир-эки къабайым ансы, ары жеталлыкъ тюйюлме, – деп, таукъ этден бираз ашап, алай чыкъдыкъ жолгъа.

Жол узакъ да тюйюл эди, машина бла жыйырмаминутлукъ жол эди. Жолда бара, Эльза:

– Ол сюйюнчюге берлик машинанг къайдады? – деп айтды, ойнап.

– Да, энди сени энчи машинанг барды. Алай, керек эсе, алайым, ол иш тюйюлдю, – дедим.

Ол да:

– Угъай-угъай, ойнап айтама, энди, алып берсенг да, минерик тюйюлме. Не ючюн десенг, сен къайда кёргенсе, генерал

кеси жюрютюп? Экинчиси уа, энчи машинам къайры да элтирикди сора.

Биз да ойнай-безирей тургъунчу, жетерик жерибизге жетдик. Бизни келлигибизни билип, Эльзаны анасы Гертруда стол къурап тура эди. Муну окъугъанла да алай суна болурла, ол биреуню этинден да сюрте болур эдинг деп. Алай мен сизге кертисин айтама, бир амалы болуп, мен аны этин бир заманда да ашамагъанма. Не ючюн десенг, биринчиден, мен дин болгъан юйюрде туугъанма, ёсгенме, аны алгъаракъда айтып кетгенме. Экинчиден, ахча керекли бир заманда да болмагъанма. Кесигиз билгенликден, ахча болса, къаллай аш сюйсенг да, табылады. Ючюнчюден, мен таулу, муслийман болгъанымы бир жерде да букъдурмагъанма. Аны себепли, Эльза бла бирге жашап башлагъанлы, юйюбюзде ол хайырсызны этин бир заманда да тутмагъанды. Анасы да, къызындан ол затны билип, бир заманда да столгъа салмаучу эди, гюняхы кесини болсун. Мени Аллахым аны ючюн окъуна бере болур эди манга аллай бир насыпны.

Экибизни да генерал формаларыбыз бла кёргенде, экиси да абызырап къалгъан эдиле, алгъаракъда айтып билдиргенликге. Бир кесекден, кеслерине келгенде, Герхард, Эльзаны атасы:

– Эки кюн мындан алгъа полковникле болуп, бюгюн а генералла болуп! Къарачы сен былагъа!

– Атам, тюзюн айтсам, ма буду мени чынларымы да, къуллугъуму да кётюртюп айланнган! Мынга сау бол дегиз! – деп, мени боюнумдан къучакълады, ол ариу кёк, сюймекликден толгъан кёзлери бла манга къарап. Мен да энди быланы къатларында уппа этмеги эди деп турдум, алай сюймекликни кючю анда артыкъ эди уялмакълыкъдан.

Мен да, не айтыргъа билмей:

– Ол ойнап айтады, – деген кибик айтып къойдум.

– Угъай- угъай, бир да айтма, аны кесинг бек уста билесе, – деп ол да.

– Къой-къой аны, кел андан эсе, оюмубузну айтайыкъ, – дей тургъанлай, Эльзаны атасы:

– Угъай, Гертруда, айтчы бир-эки алгъыш сёз бизни генералларыбызгъа, – деп, рюмкасын кётюрюп, юй бийчесине къарады.

– Билемисиз, мен сизге не айтыргъа сюеме. (Гертруда гестапода партия организацияны таматасы болуп сегиз жыл ишлегенди.) Мени бюгюн сиз оноуун этерге келген ахча жюрегими жылытмайды. Мени бюгюн къууанчым сизсиз! Сизни бюгюн генерал погонларыгъыздан да бек мени къууандыргъан неди десегиз, экигизни бир бирге тюбегенигиз. Мен экигиз да бир биригизни чексиз сюйгенигизни кёрюп турама. Ма олду керти насып. Генералла болгъаныгъыз да игиди. Сизни жылларыгъызда

ол даражагъа, бютюн да тиширыу, адам улуну тарыхында бек азды. Алай ол да кёпгеми барыр? – деп, экибизни да кёзюбюзге къарады. Ючюбюзден бирибиз да кёзюбюзню къакъмадыкъ. Биз аны биле эдик. Ол да, къоркъгъан да этмей, ол заманда Сталинни заманындача эди, биз билгенни билип айта эди. – Аны себепли мен тилерик Аллахдан – сизни насыбыгъызны узакъ кюнлеге берсин! Къуру да бир биригизге къууана туругъуз. Энди Эльза бизге туудукъ саугъа этсе, бизни насыбыбыз толу боллукъду. Алайды да, сиз бизни саулугъубузгъа къууана турурча, биз да сизни насыбыгъызгъа къууана турурча болайыкъ, – деп, бизге да ичирди.

Ашап бошагъынчы, Эльзаны да, мени да оюмубузну айтдым:

– Бизни хыйсабыбыз бла, сиз Швейцариягъа кетип, анда банкга ахчаны ётдюрюп, бир завод сатып алыргъа къарай туругъуз. Биз а мында тура турайыкъ. Артда заман кеси кесин кёргюзтюр. Алай болмаса, ахча кюнден кюннге магъанасын тас эте барыр.

– Тюз айтады Ахмат, – деди Гертруда, эрине къарап. – Сен тамбла Берлиннге бар да, немец ахчаны АБШ-ны ахчаларына кёчюр, сора алгъа анда жашаргъа бир тап юй алайыкъ да, мында юйню сатып, ары кёчейик. Андан сора заводну къайгъысына алай кирирбиз.

Барыбыз да ол оюмда тохташдыкъ.

Биз бираз олтуруп, юйюбюзге кетебиз. Жолда келе, Эльза манга:

– Сен билемисе, бюгюн Мартин Борман, манга телефон бла сёлешип: «Тамбла сагъат бешде манга бир кел, мен сени генерал чынынг бла алгъышларгъа сюеме», – дегенди, – деди.

Эльза манга алгъын да айтхан эди, аны анасы жаш заманында Борманны иги таныгъанын. Аны бла шуёхлукъ окъуна жюрютюп тургъанды. Гестапогъа да ишлерге Эльзаны анасын аны буйругъу бла алгъан эдиле деп. Анда да майор чыны болгъанлыкъгъа, Эльзаны анасы полковник чыннга тийишли жерде ишлеп тургъанды. Не сейир-не аламат, ол сёзле мени эсиме тюшгендиле да, бир кетералмайма, не кюрешсем да. Бир кюн а Эльза ишде болгъанда, атасыны эски суратларын иш да чыгъарып къарагъанма. Анда да Эльзаны атасына ушатхан бир ышан тапмагъанма. Борманнга уа ушай эди. Кёп заты. Аны эни бар эди Эльзада. Ким биледи, жюрегине ата тартыныу ишми келген болур. Тамбла тюбешсе, Эльза аны ангылар деп сагъышым алай эди.

Эрттен бла, бирси кюнледеча, ишлерибизге кетебиз. Анда да былай айтырча, зат да болмайды. Ингир ала Эльза, Бормандан чыгъып, мени ишиме къайтды.

– Сени бери къалай жибергендиле?! – деп, мен сейир да этдим, не ючюн десенг, аскерни таматасына (канцеляриягъа) кирген тынч эди, мени ишлеген жериме киргенден эсе. Энди къайда да алайды аскерде. Тюбюнде эки жерде къалауурладан ётсенг, аскерни таматасына кирип къала эдинг. Бизге кирир ючюн а, дагъыда бир къалауурдан ётерге керек эдинг. Бизге эркин киргенле – аскерни таматасы, штабны таматасы, аны биринчи болушлукъчум. Къалгъан къуллукъчуланы, аскерни экинчилери да ичлеринде болуп, кирирге эркинликлери жокъ эди, нек десенг аланы бизни бла ишлери жокъ эди. Ишлери болмагъанлагъа уа эркинлик да жокъ эди. Бир адамгъа, бизни бир ишчибиз керек болса, къалауур аны къагъытларына къарап, кесини журналына тукъумун да, атын да, не заманда келгенин да жазып, ызы бла ишибизге телефон бла сёлешип, заманы болгъанына, болмагъанына кёре, жууап алып. Алай ол аны бла тауусулуп къалмай эди. Ол бизни ишчи бла тюбешген адамны бизни тасхачыларыбыз сурап-билип, ол адамгъа карточкада жазылып къалыргъа тийишли эди, къайда жашагъаны, къайда ишлегени, не бла кюрешгени, анга кёре къалгъан затлары да, шахар телефон бизни ишчилерибизде, менден сора, бир адамда да жокъ эди. Аны ючюн айтама, манга кирир ючюн да, ма бу затладан ётерге керек эди. Манга телефон бла сёлешмей кирирге, айтханымча, жангыз да юч адамны эркинлиги бар эди аскерде, башха жерледе ишлеген аз генералла жокъ эдиле, ала барысы да сюйген заманларында кирип турсала, ала бла хапарлашып турурча заман къайда? Мени ойнап, алай айтханыма Эльза да:

– Мен сенича генерал тюйюлмеми? Кесинги погонларынга, мени чынларыма да къарачы. Бир башхалыгъын кёремисе? Айып этме ансы, мен Борманнга да эркин киреме, сени кибик генералчыкъгъа угъай да! – деп, башчыгъын да эки жанына атып, кюлдю.

Тюзюн айтханда, мен да кюлдюм. Кюллюкчюгюн да тыялмай:

– Жюйюсхан генерал, сизни юйюгюз бар эсе, юйюгюзге барыр къайгъы этмеймисиз? Огъесе Германияны кеси къыйыныгъыз бламы байыкъландырыргъа сюесиз? Аны манга бир ангылатсагъыз эди, бек сюерик эдим, – деп, келип, боюнумдан къучакълады, жаягъымдан да уппа этип.

Ол да мени жибергенлей, къагъытларымы сейфге салып, сейфни киритине да пашот салып, чыкъдыкъ. Къалауургъа жетгенде, ышаргъан да этип, анга:

– Сен манга сормай, бу генералны къалай жиберип къойдунг? – деп сордум.

– Жюйюсхан генерал, мен сизни бир-эки кере да бирге кёргенме да, билеме бу бийче генерал сизни юй бийчегиз болгъанын. Мен адет-намыс жюрюген юйюрде ёсгенме да, анга къатылыкъ этерге намысым къабыл этмеди. Биз баронладанбыз. Кечгинлик тилейме сизден, башха генерал болса эди, мен инструкциягъа кёре этер эдим, – деп, сын къатды.

Ол алай айтхандан сора, Эльза, сумкасындан чыгъарып, анга шоколад берди, мен а сюйюп къалдым аны, ичимден да мен санга болушлукъ этмей къоймам деп, сёз бердим. Инструкциягъа келишмей эди. Болса да, жюрегим къалай эсе да жабышхан эди бу жашчыкъгъа.

– Тюз ойлайса. Этген да тюз этгенсе, – деп, къолун да тутуп, къучакъладым.

Тюзюн айтханда, къалгъанын къой да, къаны бизден болгъаны ючюн болур эди, алай, тюз туугъан къарындашчыгъымыча, сюйюп къойгъаныма бюгюн да кеси кесиме сейир этеме.

Энди бу затны башлагъан эсек, артда анга къайтыргъа заман болмаз, экинчи кюн ишге келгенлей, ол жашны досьесин алып окъугъанымда, кертиси бла да, атасы-анасы да баронладан болгъанларын билдим. Атасы полковник эди, былтыр Курский Дугада ёлген эди. Юйюрлеринде эки къарындаш бола эдиле: бу – Карл – таматалары эди, Курт а алыкъа школда окъуй эди. Аналары аталары ючюн пенсия ала эди – минг бла жети жюз марка. Карл да – беш жюз. Ючеуленнге ол кёп да тюйюл эди. Алай ач-жаланнгач а боллукъ тюйюл эдиле. Ол кюн окъуна жашны кесиме чакъырып:

– Сен угъай демесенг, мен сени кесиме шофер этип алайым. Жалнанг да юч жюз маркагъа кётюрюлюр. Артдаракъ дагъыда бир мадар этерме. Ишинг да къыйын болмаз. Сен не айтаса? – деп, кёзюне къарадым.

– Жюйюсхан генерал, мен не заманда да кесими сизни аллыгъызда борчлугъа санагъанлай турлукъма! Сиз манга этген игиликни мен да, мени юйюрюм да бир заманда да унутмакъ. Атабызны пенсиясы бла мени жалнам, анабыз ауруйду да, асламысы дарманнга кетеди, – деп, кёзлери мылы болдула.

– Къоркъма, барысы да тап болур, – деп, сейфимден чыгъарып, бир минг марка узатдым. Андан да кёп берлик эдим, алай ол неге ушарыкъ эди? Сёз ючюн, беш минг марка берсем, ол жокъ, бу жокъ, бир машина багъасын чыгъарып бергенди генерал деп, юйде айтса, юйдегилери да, эсирип тура болур эди деп къоярыкъ эдиле. Ансы мен андан аны аяп къоймагъанма. Садакъа берирге бек сюйюучюме. Садакъа кёп палахдан, хатадан сакълайды деп айтыучу эди атам.

Карл: – Угъай, угъай! Жюйюсхан генерал, мен сизден ахча тилеген сунмагъыз! Бизде болгъан ахча бизге жетеди, керек тюйюлдю, – деп тохтады.

Мен, аны къатына келип:

– Этме алай, биз адамбыз. Адамны хайыуандан башхалыгъы недеди? Кёп башхалыгъы барды. Аланы ичинде энчиси – бир бирге болушмакълыкъ. Киши билмейди, тамбла манга сени болушлугъунг керек болуп къаллыкъ эсе уа? Жашау дегенинг алайды, бюгюн байма не да къуллугъум уллуду деп, къууанма. Тамбла барысы да жокъ болуп къалыргъа боллукъдула. Жалан да адамлыкъ къаллыкъды. Алайды да, уялма сен, сал хуржунунга, – дегенни айтдым.

Алай айтханымдан сора:

– Бек сау болугъуз, жюйюсхан генерал. Сизни манга этген ахшылыгъыгъызны мен бир заманда да унутурукъ тюйюлме, – деп жууаплады.

Алай бла, айтханымча, Карл мени жюрютюп башлады. Мен ол ишден кетгинчи, аны унтер-офицер этдим, жалнасын да дагъыда юч жюз маркагъа кётюрдюм. Дагъыда кёп кере бергенме, Аллах къабыл этсин ансы, къайда бир минг, къайда эки минг марка. Андан сора садакъа берирге тийишли адам мен кёрмей эдим. Берирге уа керек эди тийишли жерге.

Биз, ишден чыгъып, шош-шош юйге бара, Эльза Борман бла тюбешгенини юсюнден, мудах да болмай, артыкъ бек да къууанмай, биз ойлагъанча, айтып башлады.

– Тюз киргенимлей, келип, къучакълады. Жилягъан этмеди ансы, эки кёзю да мылы эди. «Билемисе, Эльза, энди сен генерал болдунг. Сен нени да тюз ангыларгъа керексе. Сен Россейден бери къайтханда, мен санга кертисин айтайым деп, кёп кере болгъанма, алай тап тюшмей тура эди ансы. Ол бир жаны бла, экинчи жаны уа, сёз ючюн, бир-эки жыл алгъа айтсам, ким биледи, ангылаялырмы эдинг ол затны деп, кёп кере ойлагъанма. Энди, кесиме къаст этгенме да, бек базынып айтама, тюз ангыларыкъса деген хыйсап бла. Мен сен сени ёсдюрген атангы сюйме деп айтмайма, ненча да сюй, сенде аны къыйыны кёпдю. Аллах сакъласын аллай терс затны айтхандан. Мен ол терсликни айтсам да, сен аны этерге керек тюйюлсе. Мен да алыкъа аллай адамлыкъсызгъа жетмегенме, жетерик да тюйюлме, – деди. – Бусагъатда хапарыбызны экибизден сора адам билирге керек тюйюлдю. Сени ананг эсли тиширыуду. Сен туугъунчу, биз бирге жашап тургъанбыз. Сен бир билсенг эди, биз къалай насыплы эдик! Ол санга бу хапарны айтхан да болмаз, алай, сен манга ийнан, аллай кюн чыгъар, ол аны санга айтырча. Айтмай къоймазлыгъына бир ишегим жокъду. Не ючюн десенг, аллай зат ачыкъ болмай къалмайды, эртте-кеч болса да. Айтханымча, мен бюгюннгю ушагъыбызгъа бек уллу магъана береме. Мындан ары биз бир бирни билип турургъа керекбиз. Мен санга аталыкъ жаны бла къолумдан келгенни этерикме. Сен анга

ишекли болма. Не ючюн десенг, ол мени борчумду. Экинчиден а, сенден сора мени болушлугъум керекли адам жокъду. Сен биле да болмазса, мени юйдегим, сабийим жокъду. Алайды да, сен айып этме, фюрер бла беш минутдан тюберге керекбиз да, ары бармай амалым жокъду. Энтта да тюбербиз», – деп, къучакълап, жаягъымдан да уппа этип, ашырды.

Эльзаны хапары бошалыргъа, биз да юйге жетдик. Биз да бир зат къабайыкъ дей тургъанлай, Эльзаны анасы Гертруда, телефон бла сёлешип, заманыгъыз бар эсе, бери бир келигиз деп тиледи. Тап ушхуууур да ашамай, бир-эки къабып, машинагъа минип, жолгъа чыкъдыкъ.

Къайын атам жюз миллион маркагъа сагъат завод алгъанын, къалгъан ахчаны банкга салгъанын, бир эски танышыны юйюнде тохтагъанын айтды. Завод иги да уллу завод эди, бир тёрт жюз адам ишлеген. Аны алгъыннгы иеси да немецли эди, «Абверни» (Германияны аскер тасхачылыгъы) резиденти эди. Швейцарияда ол бир кесек ачыкъланнгандан сора, кёзге тюшгенден сора, бу заводун сатаргъа керекли болады, юйю бла бирге. Юйю да заводундан бир-эки жюз метр чакълы узакълыкъда болур эди. Уллу, бек омакъ, сегиз отоулу. Он сегиз сотка болур эди жери да. Юйюне бичген багъасы жюз минг марка эди. Заводну, юйню да анда багъаларын биз билмей эдик, аны себепли аланы оноуларын кесине къойдукъ. Болса да бизни ыразылыгъыбызны да билдирдик.

Биз да, чай ичип, кетейик дей тургъанлай, ол мени болушлукъчума къарап айланнган майор Курт, келип:

– Жюйюсхан генерал, мен сизге билдириу бла келгенме, бош эсегиз, бир минутха чыкъсагъыз эди, – деп тиледи.

Мен Куртха ол кюн ишде болмасам, не юйюмде, не да къайын анамда болургъа боллукъма деген эдим, адресин да берип, кече-кюн демей, бир зат билген бла терк окъуна манга билдирирча. Ол, мени юйде тапмай, бери да андан келген эди.

Не болгъанды деп, кёзюне къарагъанымда, сормасам да ангылагъан эдим мени бошдан излемегенин.

– Жюйюсхан генерал, ма кёрюгюз, – деп, мени болушлукъчум Геббельсни болушлукъчуларына жашыртын къагъыт бере тургъанын, бир бирге сёлешген да этмей, бири къагъытны берип, бири алып, алай айырылгъанларын суратха алдырып, аны узатды.

Куртну айтханына кёре, Геббельсни болушлукъчусу Гойман Рудольфну ызындан болду да, ол а ол къагъытны бир сагъатдан сора текстиль фабриканы къатында полковник Гольдберг Хаймгъа бергенин кёрдю. Барысы да ол затла суратлада бар эдиле.

– Энди дагъыда ала ким бла байламлы болгъанларын билирге керекди. Аны ючюн а манга алты адам керекди. Къаллай

бир терк болса, аллай бир игиди, дагъыда тёрт машина керек боллукъду, – деп къошду.

– Сен былай тур, – деп, юйге кирип, телефон бла Куртну таматасына буйрукъ береме, алты иги жашны башха жумушладан бош этип, тёрт машинаны да бу ингирде терк окъуна Куртну оноууна бер деп. Курт, буйрукъну эшитгенден сора, кетди. Биз да, бир кесек олтуруп, юйюбюзге тебиредик.

Эрттен бла ишимде бир этиллик жумушла бар эдиле да, аланы этип, Гиммлерге бардым. Приёмныйде тамата кесиндеми-ди деп соргъанымда, Геринг бла Геббельс киргендиле дедиле. Энди аланы кимле болгъанларын, не къуллукълары болгъанын да билмегенле болурла, аны себепли айта барайым: Геринг – люфтваффени, бизнича айтханда, аскер-хауа кючлени таматасы, Геббельс а – пропагандаы министри. Алай: «Рейхсфюрер: «Менде ким да болсун, ол келсе, кирмеге къой», – дегенди. Аны себепли кирирге эркинсиз», – деп, тыш эшикни ачды. Мен, ол уллу адамла анда эселе, кирмейим, бираз сакълайым деп да бир сагъыш этдим, артда уа, угъай, ала бла да бир хапарлашайым деп, ич эшикни ачып кирсем, Геринг бла Геббельс олтуруп, Гиммлер, ёре туруп: «Алайды, мени фюрерим!» – дей, сёлеше тура эди телефон бла. Мени кёргенлей, къолу бла чакъырып, олтур деп кёргюзтдю.

Мен ол эки тамата бла саламлашдым. Гиммлер да: «Сагъат тёртде сизде боллукъма», – деп, телефонну салды. Андан сора экисине да:

– Бизни шуёхубуз Ахмат анда-мында манга келе туруучуду, сиз да таныйсыз барыбыз да сюйген Ахматны, – деп, мени кёргюзтдю.

Геринг:

– Дипломланы фюрер къолларына тутдура туруп, биз да анда эдик, мени бюгюн да кёзюмю аллындады, ол ариу къаты-ны бла къалай ариу тепсегенлери, – деди.

Геббельс да:

– Сиз эслеймисиз, Ахматны юсюнден сёз болса, фюрерибиз жарыгъан этеди. Кертисин айтханда, къыралыбызны аллында Ахматны къыйыны кёпдю. Мени хыйсабым бла, аны бла чекленмез деп турама, – деп къошду.

Ызы бла Геринг:

– Да сизни бир уллу ишигиз болур. Чырмамайыкъ, – деп, туруп, кетерге башлагъанлай:

– Олтуругъуз. Мени мындан жашыргъан затым жокъду. Ахматны Германияда уллу къыйыны барды. Ол Германияны сюйгенча, барысы да алай сюйселе эди, биз большевиклени эртте хорларыкъ эдик. Тартынмай айтыгъыз оюмугъузну, – деди да рейхсфюрер, хапарларын андан ары бардырдыла.

Мен да, рейхсфюрерни кабинетини бир къабыргъасында уллу китап шкафы бар эди да, аны къатына барып, китаплагъа къарагъан кибик этип, аланы айтханларына тынгылап турдум.

Аланы сёлешгенлеринден бир он беш-он жети минутну ичинде мен кёп жангы затла билдим. Билмей а, не десенг да, Германиягъа оноу этгенле ол ючюсюнден сора Гитлер бла Борман эдиле. Ма бу бешиси эдиле къыралны оноучулары, таматалары Гитлер болуп.

Сёзсюздю, Гитлер оноуну кишиге да бермей эди, алай ол къалгъан тёртюсю да, аны кёллендирип тургъанлыкъгъа, кеслерини оюмларын айтып, анга эс бурдуруучу эдиле.

Ушакълары бошалгъанлай, экиси да мени къатыма келдиле.

– Сау къалыгъыз. Бек ыразы болдум бюгюн сизни бла тюбешгениме! – деди Геббельс, кесини гитче къолчугъу бла къолуму къысып, ышаргъан да этип. Ызы бла Геринг да тутду къолуму, ышаргъан кибик этип:

– Жангы тюбешиуге дери! – деп.

Ай, не десенг да, тамата сюйгенни уа къалгъанла да сюе кёреме, ансы аланы къатларында мен ким эдим? Сёз ючюн, Гитлер мени бюгюн кёргенча кёрмесе эди, мен, бу ючюсюне тюбейме деп барсам, ала мени бла тюберге сюерик тюйюл эдиле. Мени кибик генералла азмы эдиле Германияда? Ала уа хар бири да – Гитлерни бек къаршы адамлары. Бютюн да – Геринг, Гитлерни биринчи онг къолу. Геринг ол заманлада Гитлерни болушлукъчуларына санала эди. Сюерге керек болгъаны ючюн сюе кёреме. Иесин сюйсенг, итине сюек ат дегенча. Менича, Гиммлерге эркин, не заманда киреме десем да, кирген жокъ эди десем, ётюрюк болмаз. Ол а не ючюндю? Гитлер ариу кёрген эди да, ма аны ючюн эди.

Алай бла, ала кетгенден сора:

– Жюйюсхан рейхсфюрер! Мен бизни фюрерибизни туугъан кюнюне бир саугъа хазырлай турама! Сиз не айтасыз ансы?

Мен да тюз алай айтып бошаргъа, бир жылы ышарыу бла манга къарап, мен сёзюмю айтхынчы, сорду:

– Манга бек сейирди ол. Не саугъа болур?

– Багъалы бачама, бизни Британияда беш кере Черчилльни аудурургъа этген амалларыбыз хар жол сайын болмай къалгъанлары эсигиздеди да?

– Болмай а! Бек эсимдеди.

– Мени хыйсабым бла, мен ол ишни тюйюмчегин теше турама.

– Къалай бла? – Гиммлер сейирсинип къарады манга.

Аллын айтханымча, башындан башлап айтдым, ахырында уа ол тюнене Курт берген суратланы да кёргюзтдюм.

– Да, кертиси бла да, сен фюрерге уллу саугъа эте тураса. Энди биз былай этейик, – деп башлады. – Сен ишни башлагъанса, энтта да аланы марлатханны тохтатма. Сора быланы кимле бла байланнганларын билгенден сора, Гитлерге да айтырбыз, башхала да билирле. Бу ишни сен ачыкълатханынгы ыспасы, бюсюреую да сени боллукъду. Артда уа ишни андан ары гестапогъа Мюллерге ётдюрюрбюз. Сен а, бир кюн къалып, бир кюн келип, манга ишни къалай баргъанын билдире турсанг эди, бек ыразы этерик эдинг.

– Билдирмей а, хурметли рейхсфюрер! Бек сау болугъуз. Мен сизни тюз да туугъан къарындашымы сюйгенлей сюеме. Сизни манга халал жюрекден къарагъаныгъызны мен сезип турама. Энтта да сау болугъуз, – деп, туруп, къолун да къысып, алай чыкъдым.

Манга берилген буйрукъгъа кёре, ингир ала Гитлерге барыргъа керекме. Ары дери Курт бла тюбеп, сейир затла билдим. Гитлерни приёмныйини таматасы полковник Арнольд Шнайдер деп бар эди. Ол ишге салыннганлы тёрт ай да болмай эди. Ары дери ол резерв дивизияны штабыны таматасы эди. Шнайдерни шёндюгю къуллугъу кёп кере магъаналы эди алгъыннгыдан. Аны бери ким салдыргъанын мен ол сагъатда билалмай эдим. Не ючюн десенг, аны къагъытлары менде жокъ эдиле, сурашдырып айланыргъа уа жарамай эди. Ол, аны билсе, къоркъуп, киши бла да тюбемей, юйден ишге, ишден юйге жюрюп турлукъ эди не да къачып кетерик эди. Ол бек ахшы биле эди, гестапода ёлгенлени да сёлешдиргенлерин. Алай ол артда бек терк белгили болур, аны ары жибергеннге да кёп къайгъы туудурур. Элтип, шпионну Гитлерни тамагъына сугъаргъа себеп этгени ючюн. Билип этген эсе – башы кетди, юйдегиси немец халкъны жауу болду, сабийлери да алай. Билмей, себеплик этген эсе уа, къуллугъундан иги да тюшюрюрле.

Ма ол Арнольд Шнайдер тюнене ингирде паркны жанында мени болушлукъчуларымы келе тургъанын кёрюп, чёргелип тургъан къагъытны шинтик юсюне салып кетди. Экисини аралары жети-сегиз атлам болур эди, алайда ол сагъатда башха адам жокъ эди. Мени болушлукъчум, ол къагъытны алып, ашыкъмай, олтуруп, окъуп, хуржунуна салды. Ызы бла бир газетни чыгъарып, анга къарай тургъанлай, бир адам келип, къатына олтурду. Ол да алай олтургъанлай, ол бири хуржунуна салгъан къагъытны чыгъарып, анга берип кетди. Артда ол къагъытны алгъан адамны марлай кетгенде, ол а ким болуп чыкъды десенг, алтыайлыкъ курсланы бардыргъан аскер училищени таматасы полковник фон Шаубер.

Ма аллай хапар айтып:

– Манга энтта да сегиз адам керекди. Энтта да, ишни толу халда тинтир ючюн, алты машина керекди, – деп тиледи.

Мен да аны таматасына, Куртну тилегин толусунлай толтур деп, оноу бердим. Кесим а, Гиммлер аны аллында телефон бла сёлешип кесине чакъыргъан эди да, анга кетдим. Курт да ишине кетди.

Мен Гиммлерге киргенимде, кёлю кётюрюлюп, мени келгениме да бек ыразы болуп, олтуртуп, кофе келтиртди, кеси да мени къатымда олтуруп, кофе да иче, хапарны алай сорду. Мен да Куртдан эшитгеними къоратмай-къошмай айтдым. Айтып бошагъандан сора, суратланы да кёргюзтдюм.

Ол да, алагъа къарап бошагъанлай:

– Энди кел. Фюрер жыйылыуубузну аллында сени алып кел деп буюргъанды, – деди.

Андан чыгъып, фюрерге кирдик. Не сейир-не аламат, аны да халы бир жарыкъ. Мен да ичимден сагъыш этдим: «Не эсе да быланы бир къууанчлары барды, ансы экиси да былай жарыкъ болуп а ким кёргенди?» – деп. Биз аны къатына бара туруп, ол да бизни таба юч-тёрт атлам этип, тюбешгенде уа, мени къучакълап, ючюбюз да бирге олтурдукъ. Ол кесини уллу, жумушакъ шинтигине олтурмай, диванына олтурду, экибизни да эки жанына олтуртду. Манга къарап:

– Алгъа сен манга жашаунг къалай болгъанын айт. Бир зат кереклинг бар эсе, букъдурма, – деди.

Мен анга жууап этгинчи, къагъытчысы, кирип:

– Мени фюрерим, адамла жыйылгъандыла. Не айтайым алагъа? – деп сорду.

– Кирмеге къой, – деди да, ызы бла манга къарады.

Мен да:

– Мени фюрерим (алай айтыргъа Гитлерни кесини тохташыуу бар эди), бир зат кереклим да жокъду, – дедим.

Ол а ызы бла:

– Эльза къалайды? – деп сорду.

– Сау болугъуз. Ол да, мен да сизге бек ыразыбыз. Сиз экибизни да бек кётюргенсиз, – деп айтхандан сора, Гиммлерге бурулуп:

– Эльза ишине ыразымыды? Огъесе ыразы тюйюлмюдю? Аны кесинден соруп, манга жууабын берирсе, – деди.

Ол да:

– Мени фюрерим, тамбла мен сизге ол затладан толу хапар билдиримре, – деди.

– Сиз эшитемисиз, – деди Гитлер, ол келгенлеге айланып. – Германия ма бу адамны аллында борчлуду. Сиз алыкъа толусунлай билмейсиз. Алай къысха заманны ичинде билирсиз, – деп, манга айланып, жеринден туруп, биз да тургъандан сора,

инбашымдан къучакълады. – Биз, адам болсакъ, сени къол аязыбызда жюрютюрге керекбиз. Жюрютген да этерикбиз. Сени бир соруунг болса, – барысы да эшите тургъанлай, къагъытчысын чакъырып, айтды: – Ма бу адам манга келсе, менде ким да болсун, муну тыймай, манга жибере тур. Сен ангыладынгмы? – деп сорду къагъытчысына.

– Хау, мени фюрерим, – деп, ол башын энишге этди.

Фюрер эркинсе дегенден сора, чыкъды.

Ол манга аллай даража бергенин кёрген министрле, фельдмаршалла аны сёзлерин да бек аламат эшитип тургъандыла. Мен, чыгъа туруп, аланы къатлары бла ётерик эдим да, хар бири бла саламлашып, ала да, билген Аллахды, манга сукъланып, тамата алай болгъанына, ышарып, кёзлери бла ашырдыла. Мен да эшикге жетгенлей, бачама:

– Ахмат, бери къайт, – дегенни айтды.

Мен къатына келгенде:

– Олтур былай, артда кетерсе, – деп, къатында шинтикге олтуртду.

Ол жыйылыу бошалгъанлай, мени ортагъа салып, онг жанымда Гитлер, сол жанымда уа Гиммлер олтурдула.

– Энди сен ол башлагъан ишинги манга толусунлай бир айтчы, – деди, манга айланып. Былай сюйюп къарагъанын а эслеп тура эдим.

Эслемей а, сюйюп къарагъан бла, сюймей не да уллу кёллю болуп къарагъанны ким да билмеймиди? Мен болгъаныча, барысын да айтдым. Аланы барысын да тизип-тизип айтханым, эшта да, кёп заман алгъан болур эди.

– Сейир зат а сен айтдынг. Энди ол башлагъан ишинги бардыр, алыкъа аны юсюнден, биз ючюбюзден сора, киши билмесин. Болушлукъ керек болса, келип, манга айт. Ол биринчи. Экинчиси уа, хар кюн сайын келип, жангылыкъларынгы манга айтып тур. Мен билирге керекме мени тёгерегимде кимле болгъанларын. Энди уа ишибизни башлайыкъ, – деп, къырал оноугъа кирди.

Ол бошалгъандан сора, мен да кетдим.

Андан юйге келе, паркны ичи бла барайым деп, ары киргенимлей, былай санларым бир сейир женгил болдула, алгъын Кавказда школда окъугъан заманымдача. Бир да унутмайма, бизни юйден ёргерекде, бир кесек барсанг, биз къойла кютюучю жерде къаллай бир гюл болуучу эди! Аланы ариулукълары жаз башында алай сейир эди! Мен аллайны бир жерде да кёрмегенме. Адам ариу зат кёрсе, кёлю къалай кётюрюледи, бютюн да табийгъат – терекле, гюлле, кырдыкла – чакъгъан заманда. Бек сюе эдим мен бу парк ичинде айланыргъа, кёп кере Эльзаны да алып, хапар айта. Былайлада аллай бир кёп гюл бар эди,

айтханымча, бу алай ариу жер эди, туугъан жерими, тау элими эсиме салгъан.

Мен да, ол жаш заманымы эсгере, сагъыш эте, кесим да билмедим, юйюме къалай жетгеними.

– Къалай тап заманда келгенсе, жаным! – деп, Эльза, къучакълап, къолларымы жуудурду.

Ашап башлагъанлай, эсиме тюшдю: «Аллах, сен кеч, бу мен ашарыкъ эт туар этди, таукъ этди. Ол хайырсызны эти тюйюлдю. Туарны да, таукъланы да боюнларын «Бисмилляхи Аллаху Акбар», – деп кесмегенлерин да билеме, алай болса да, не этейим, амалым алайды. Болса да: «Бисмилляхи-рахмаани-ир-рахиим», – деп, ичимден айтмай а къоймаучу эдим.

Биз да ашап бошаргъа, Курт келди.

– Кел, кел, сен ач болурса, – деп, столгъа чакъырама.

– Сау болугъуз, – дейди ол, – жюйюсхан генерал, ач а ачма, алай заман жокъду. Бир тёрт сагъат алгъа сизни болушлукъчуларыгъыз бир адамдан, артда билдик генерал Талер болгъанын, ма сураты, къагъыт алгъанды. Генерал, алда бара, къагъытны жерге тюшюргенди, сизни болушлукъчугъуз ызындан бара, ол къагъытны алып, ич хуржунуна салып, башха жанына кетди. Ызы бла бардыкъ, алай ол, андан сора кишиге да тюбемей, юйюне кетгенди. Эрттенликге дери андан чыкъмады. Генерал Талер да, андан сора кишиге тюбемей, юйюне кетди. Ол да эрттенликге дери башха адамгъа тюбемеди. Жюйюсхан генерал, была бла кюреширге манга дагъыда он бир адам керекди, жети машина да.

Олсагъатдан Куртну таматасына телефон бла сёлешип, жашны кереклисин терк окъуна тапдырыргъа буюрама. Куртха уа тауукъ, туар этле, бишлакъ, ётмек, суула – не тапханыбыздан да сумкагъа салып, берип иеме, сизни заманыгъыз да болмаз аш-суу къайгъы этип айланыргъа деп.

– Сау болугъуз, жюйюсхан генерал, – деп кетди ол.

Сиз айып этмегиз, сыйыгъыз тёппемдеди, Эльзаны къарыусузлугъу болуп, заманы жете тургъанына да къарамай, госпитальны таматасына сала туруп, отпускасын алалмагъан эди да, бюгюн:

– Энди тамбла солуугъа чыгъайым да, больницагъа жатайым, ансы арыгъанма, – деген оюмну айтды.

Мен да:

– Хау, алай этерге керекди. Анса да ишге кесинги асыры бек бересе, жатаргъа керекди, – деп, алай этерге оноулашдыкъ.

Экинчи кюн Эльза, келишгенибизча, больницагъа жатды. Мен да ишде, хар не да тынч-ырахат, къайгъы-таурух жокъ, хар не да кесини жолу бла бара турду, бир ненча кере Курт да жангылыкъларын айта, аллынча болушлукъ излей, мен да

бир айтханын артха салмай, уллу кёллю болмай, тапдырып турдум. Бир кюн, болушлукъчуларыма кирип, ала бла хапар айта тургъанда, эследим – мени болушлукъчуму бармагъында жюзюгю жокъ болуп тура эди! Тюнене бар эди. Хар кюн сайын мен, алагъа кирип, анга эс буруп тургъанма. Ангыладым – бу ызындан марлау болгъанын билгенди, не десенг да, ол тасхачылыкъда жангы адам тюйюл эди. Ол менден жыйырма бла эки жыл тамата эди, аны тасхачылыкъда уллу сынауу бар эди. Алай бизге Москвада тасхачы школада да, Берлинде тасха академияда да, не да болсун, бир заманда да уллу кёллю болмагъыз, бир заманда да унутмагъыз сиз жауларыгъызны ичинде болгъаныгъызны деп юйрете эдиле. Кёпле аны унутуп, бютюн да иги къуллукъ алсала, уллу кёллю болуп, мени марлай болмазла, манга ким да не этерикди деп, тутулгъандыла.

Ма мени болушлукъчум да, уллу кёллю болуп, эшигин жапды. Тасхачылыкъда, муну аллында айтханымча, уллу сынауу болгъанлыкъгъа.

Бизни, мен ишлеген жерни, КПЗ-сы бар эди, аны таматасы капитан Каплерни кесиме чакъыртып, он алты камераны бошатып, хазыр эт деп буйрукъ береме. Кесим а, ингирде ол манга келгинчи да сакъламай, Куртну излей чыгъама.

Тюзюн айтханда, ичиме от тюшгенди, энди ол он алты адам, аланы марлап айланнганларын билселе, къачарыкъдыла деп. Радиосвязь бёлюмден бир капитанны алама, радиотелефон бла тынгылай, кёп бармай, ызларына тюшюп, айтама, мен быллай адамма, Куртха айтыгъыз да, манга бир сёлешсин деп.

Бир минут да ётмей, капитан радиотелефонну манга береди.

– Сен къайдаса? Не ишлейсе? – деп сорама Куртха.

– Мен, «Берлин» кинотеатрдан узакъ болмай, адамларымы объектлерин алышындыра турама. Не буйрукъ бересиз?

– Мычымай бери жет, – деп, тургъан жерими айтдым.

Курт харип терк окъуна келди.

– Хал къалайды? – деп сордум.

– Сизни болушлукъчуларыгъыз бизни бир адамыбызны эслеген сунама. Шёндю ол да, фюрерни приёмныйини таматасы полковник Шиви да аэропортдадыла. Ала ары келгенли он минут болады. Къалгъанла жерлериндедиле. Не буйрукъ бересиз? – деп, Курт кёзюме къарады.

– Ненча адамынг барды? – деп сордум.

– Къыркъ тогъуз, – деди.

– Ахшыды. Аэропортдагъыланы терк окъуна тутугъуз. Алай, барып, къолларын буруп, этиучюгюзча этмегиз. Уруп, экисини да эслерин аудуругъуз, ауузларында дарман болургъа боллукъду. Терк окъуна ауузларын ачып, дарманлары бар эсе, чыгъарырсыз. КПЗ-да хар бирине жерле хазырдыла. Аланы

ары олтуртханыгъызны киши кёрюрге керек тюйюлдю. Къалгъанланы уа, тутуп, элтип, КПЗ-гъа уругъуз, башха-башха этип, – деп кетдим.

Шофёрума бир къолай ресторанга элт деп буюрдум да, ары жетгенлей, шофёруму, капитанны да ауузланыргъа чакъырдым. Шофёрум:

– Манга сизни бла стол артына олтурургъа жарамайды, жюйюсхан генерал, – деп тартынды.

– Мени формам юсюмде тюйюлдю, ким биледи мен генералмамы огъесе солдатмамы? Кел, – деп, ючюбюз да кирип, ауузландыкъ.

Ишиме келгенден сора, сагъыш эте кетдим да, энди бу уллу ишди, не десенг да, он алты шпион къатышхан операция деп, Гиммлерге кетдим.

Приёмныйине киргенимде, алты-жети генерал-полковникле, генерал-лейтенантла олтуруп тура эдиле.

– Эркинмеми кирирге рейхс-фюрерге? – деп сордум къагъытчысына, дагъыда намыс берейим деп.

– Угъай. Аны шёндю башы ауруп турады. Ма была да анга келип турадыла, кёрмеймисиз?! – деп, манга къарады жангы къагъытчысы, аны башха жерден бери кёчюргенли бир ыйыкъ бола болур эди.

– Мен аны бусагъатдан сау этейим, – деп, ышарып, эшигине атлап башлагъанымлай, аллыма туруп:

– Сиз ангыламаймысыз, жарамайды деп айтмадыммы мен сизге? Олтуругъуз, кезиуюгюз жетсе, кирирсиз, – деп, кёзюме къарады.

Ол олтургъанладан уяла:

– Сизге рейхсфюрер: «Сен муну бир заманда да тыйма, менде ким болса да, жибере тур», – деп айтмагъанмы эди? – дегенимде:

– Олтуругъуз! – деп, кирирге къоймады.

Быллай овчарканы уа ким кёрген эди. Къоншу кабинетге кирип, телефон бла сёлешип, халны ангылатама. «Сен приёмныйге кирчи», – дейди Гиммлер. Мени да киргеним, аны да кабинетинден чыкъгъаны болду. Мени кёргенлей, къатыма келип, къучакълады.

– Мен санга айтмагъанмы эдим, муну бир заманда да тыя турма деп? Мени буйругъуму толтурмагъанлагъа мында жер жокъду! Бюгюнден ары мени кёзюме урунма! – деди.

Экибиз да кабинетине атланнганлай:

– Сизни эркинлигигиз жокъду мени къыстаргъа! – деди да къагъытчысы, Гиммлер, тохтап, приемныйде хар заманда да туруучу эки метр бийикликлери болгъан къалауурларына

къарагъаны бла, аладан бири туруп, ол тиширыуну коридоргъа алып кетди. Биз да кабинетге кирдик.

Ары киргенлей:

– Сен кеч, бир-бирледе ма бери да быллай эсде болмагъан адамла тюшюп къаладыла. Сен анга эс бурма. Къалайдыла сени ишлеринг? – деп сорду.

Болгъаныча, зат да букъдурмай, айтдым.

– Бек сейир зат айтдынг. Он алты шпион бизни ичибизде! Гестапо не ишлейди?! – деп, Мюллерге телефон бла сёлешип:

– Сени хакъ тёлеген ненча ишчинг барды Берлинде? – деп сорду.

Мен эшитип тургъанлай:

– Беш жюз жыйырма алты адам, – деди.

– Сен билемисе, сени беш жюз жыйырма алты адамынг жукълап тургъанда, Ахматны таныйса да, ма сиз барыгъыз да жукълап тургъанда, ол он алты шпионну тутханды.

– Ахматны таныйма, алай... Ойнап айта болурсуз, жюйюс-хан рейхс-фюрер? – дегенни эшитдим.

– Аны уа – ойнап айтханымы бла керти айтханымы – эм къысха заманны ичинде билирсе! – деп, Гиммлер телефонну чолпусун салды. Сора, манга айланып: – Кел, барып, фюрерни къууандырайыкъ жангы хапар бла. Айтханынгча, аны туугъан кюнюне, кертиси бла да, сен бек уллу саугъа этгенсе.

Алай бла фюрерге киребиз. Ол, биз киргенде, картагъа къарап сюеле эди. Бизни кёргенде, жарыды, мени къучакълады, Гиммлерге айланып:

– Ийнанамыса, Генрих, мен бу адамны кёрсем, кёлюм кётюрюлген этеди. Бу кеси уяла болур, сен а биргенге алып келе турмайса. Мени мудахлыгъымы кетере турсанг, не боллукъду? Хо, эндиге дери этген жангылычларынгы мындан ары тюзетирсе деп ийнанама. Унутхунчу айт, мен санга берген буйрукъну толтурдунгму?

– Хау, мени фюрерим. Ол сиз буюргъан кюн баргъан эдим, гюлле да алып. Мен баргъанда, больницада жатып эди. Герингге телефон бла сёлешеме да, фюрерибиз быллай-быллай буйрукъ бергенди, мени бла келемисе деп. Ол а: «Бармай а! Мен бусагъат келеме, тюбюне тюшюп тур», – дегенди да, алай бла бирге барып, кёрдюк. Саулугъу игиди. Жангы ишине да ыразыды. «Бизни фюрерибизге мени ыразылыгъымы айтыгъыз», – деп тилей эди. Мени фюрерим, доктору бла сёлешдим да, тёрт сабий сакълайбыз деди.

– Ненча дединг?

– Мени фюрерим, тёрт! – деп къайтырып айтды.

– Не аламат хапар айтдынг! Да, соргъанны айыбы жокъду, не саугъа хазырлагъанса?

– Да билмейме, ийнан...

– Сагъыш эт, сагъыш эт, – деп, экинчи да къайтарып айтды. Андан сора, манга айланып, сорду: – Сени ишинг къалайды? Ол тинтген ишинги къалай баргъанындан бир хапар айтчы, – деп, кеси да олтурду, мени да кесини къатына олтуртду.

Мен да болгъаныча айтдым. Бек кёлюн салып, тынгылап турду.

Андан туруп, кёзлерине къан чабып, Гиммлерге айланып:

– Генрих, сен кёремисе бу ишлени?! Шпионла бизни ичибизде турмайдыла, биз турабыз аланы ичлеринде! Сен къачан ишлеп башларыкъса?.. – деп, не айтмады ол анга.

Ол да турду аны аллында, суугъа тюшген чыпчыкъча, абызырап, не болгъанын ангыламай, Гитлер айтырыгъын айтып бошагъандан сора:

– Мени фюрерим, не болгъанын бир ангылатсагъыз эди, мен бек ыразы боллукъ эдим.

Генрих:

– Айт барысын да группен-фюрерге, – деп, кеси терезе жанына кетди.

Гиммлер башындан башлап, барысын да толусунлай айта туруп, Кальтенбруннер бир манга, бир сёлеше тургъаннга къарап турду.

– Сен ангылаймыса, он алты шпион! Ол къаллай кючдю! Сени гестапонг быйыл ненча шпион тутханды? Сен аны айталлыкъмыса? – деп соргъанда Гитлер:

– Да, мени фюрерим, бу 1944 жылны алыкъа юч айы ётгенди да, ол заманнга он тёрт шпион тутулгъанды, – деп, жууап берди.

– Ма, кёремисе, сени жюзле бла саналгъан аппаратынг он тёрт шпион тутханды. Ахмат а кеси тутханды он алтысын! Сора, сизни аппаратыгъызны кетерип, къуру Ахматны тутхан иги тюйюлмюдю? Мени приёмныйими таматасын ким тийишли кёрген эди? Аны ахырын тинтирге керекди, – деп, шошайып башлады.

Кальтенбруннер бла мени эндиге дери уллу танышлыгъым жокъ эди. Биринчи кёргеним а жюрегими къууандырмагъан эди. Бийик, уллу, арыкъ киши, узун арыкъ къоллары бла, эшта, кёплени буугъан болур эди ала бла. Былай бир ауур къарамы бла, кёзлери бери чыгъаракъ, бир жылыулары болмагъан, огъурсузлугъун болмаса, башханы айтмагъан, кенгауузу, ауур тёртгюлсакъал, эшта, кеси айтхандан таймагъан болур эди. Гитлерге келгинчи, Кайзерни заманында да Германияны тасхачылыгъында ишлеп келген хапары бар эди.

Анга къарагъанда, Гиммлер бла Борман, Герингни уа айтма да къой, ала уа – ариу санлыла, Геринг керти да бир кесек толу-

ракъ эди, алай ариу, юсюне жарашхан кийим сайлай билгени себепли, аны толулугъу да билинмей эди. Ол бек ариу кийиниучю эди.

Гитлер сабыр болгъандан сора, Кальтенбруннерге Мюллерни чакъыр бери деп буюрду. Мюллер келгенден сора:

– Сен алыкъа эшитген болмазса. Хапарны санга таматанг айтыр, – деп, Кальтенбруннерге къарады. – Ол он алты адамны кесинге ал да, ала бла ишле. Сен а, Генрих, – Гиммлерге къарап, – Ахматха не бла къайтарабыз аны этген ахшылыкъларын? Эки кюнден келип, ол затны юсюнден кесинги оюмунгу айтырса. Энди уа Ахматны бу жетишимлерин, бирер рюмка кётюрюп, белгилейик, – деп, буфетден чыгъарып, шампанскийден къуйду да, къысха сёз айтды: – Ахмат, сени саулугъунгду! Къуру да бизни къууандырыучу бола тур, алыкъа Германия сени аллынгда борчлуду, – деп, рюмкасын кётюрдю да, кёзюме къарап, ичди. Биз да аны ызындан ичдик.

Ызы бла:

– Энди сизни ишигиз болур. Генрих да сыйлар. Мен сизни тыймайма, – деп, бизни кабинетини эшигине дери ашырды. Алайда тохтап: – Ахмат, мен санга келе тур деген эдим да, унутупму къойгъанса? Нек эсе да кёрюнмейсе, – деди.

– Мени фюрерим, рейхсфюрерге келиучюме, сизге уа ийменнген этеме келирге, – дедим. – Не десенг да, жыл саныгъыз бла тамата болуп къалмай, къырал таматасысыз сиз.

– Уялма, уялма, келе тур. Нек уяласа? Тохта, бир кесекден уялмай келе турурча этерме, – деп, приёмныйге чыкъды.

Анда олтургъан эки къагъытчы тиширыу бла эки сакълаучу ёрге турдула. Ол, ол эки тиширыугъа къарап:

– Мен сизге Ахматны юсюнден къаллай буйрукъ берген эдим? – деп сорду.

Аладан бири:

– Мени фюрерим, сизде ким болса да, Ахматны сормай жибере туругъуз деген эдигиз. Биз аны унутмагъанбыз. Жалан да Ахмат келмейди да, ол себепден толтуралмайбыз буйругъугъузну, – деди.

Ол заманда Гитлер:

– Ма кёремисе, Ахмат, айып сендеди, – деп, къолуму да тутуп, инбашымдан къучакълап: – Энди эркинсиз, – дегенден сора, биз да чыкъдыкъ.

Андан чыкъгъанлай, рейхсфюрерни кабинетине кирдик. Олсагъат Гиммлер телефон бла Борманнга:

– Мартин, биз бусагъатда фюрерден чыкъгъанбыз. Аны бла бирер рюмка да кётюрюп. Сен угъай демесенг, заманынг бар эсе, биз сени бла да бирер рюмка ичерге сюебиз. Алайды да, сени сакълайбыз, – деп сёлешди.

Ол столчукъ жарашдырыргъа, Борман да келди. Бизни бла жылы саламлашып:

– Не эсе да бюгюн мен билмеген бир къууанч барды. Не зат ючюн ичебиз, айт, Генрих? – деп, Гиммлерге къарады.

– Айтханыбызча, биз бусагъатда фюрерден чыгъып келебиз. Фюрер кеси Ахматны саулугъу ючюн, аны насыбы ючюн деп тартханды. Биз да алай. Энди уа санга аны сылтаууп толу айтыргъа кюрешейим, – деп, башындан башлап, барысын да ол эки адам тургъанлай айтды.

Мюллер артыкъ ыразы болмагъанын мен эслеген эдим, не ючюн десенг, аперимликни манга берип, анга уа ишни артын тохташдыр демекликни магъанасы эди. Алай, ким биледи, тынгылы бардырылгъан сорууда ол он алты адамны ичинде дагъыда тутуллукъла болургъа болур.

Борман бла алгъаракълада бир-эки кере тюбеген эдик, ол бек уста биле эди мен аны киеую болгъанымы. Аны себепли болур эди, аны манга жылыулукъ бла къарагъаны. Аны барысын да къатыбызда олтургъанла биле эдиле, алай тышына уа чыгъармагъандыла.

Гиммлер, барыбызгъа да къуйгъандан сора, Борманнга айланып:

– Анда фюрер айтып ичирди, мында партайгеноссе айтып ичирсе, къалай кёресиз? – деп, бизге къарады.

Кальтенбруннер:

– Бек ыразы болуп ичерикбиз, – деп, тутхан рюмкасын ёргерек кётюрдю, мен хазырма дегенча.

– Да, алай эсе, сау болугъуз. Кертиси бла да, Ахмат уллу жетишимле этип барады, аны менден эсе, сиз иги билесиз. Фюрерибиз да анга уллу ыспас этгенин билдиргенди. Мен бу рюмканы, къуру да сени насыбынг сени алгъа тартып айланырча, биз да, сени жетишимлеринге къууана, ол къууанч бизге кёп кюнде быллай рюмкала кётюрте турсун деп, къуру да фюрерибизни къууандыра турайыкъ деп кётюреме, – деп, кеси да ичди, барыбызгъа да ичирди.

Ызы бла, кёп да мычымай, Гиммлер айтды. Ол бирси экиси айтып бошагъандан сора, сёзню манга бердиле.

– Барыгъыз да бек ариу сёзле айтдыгъыз, бек сау болугъуз. Сиз мени атам кибик кишилесиз. Сизни къатыгъызда турсам, мындан ары да къошулур манга сезим, акъыл да. Бизде, таулулада, сёз барды: «Иги итни къатында тургъан кючюк иги ит болур» деп. (Алай мен бир кесек тюрлендирип айтхан эдим: «Иги адамны къатында ёсген сабий иги адам болур» деп.) Аны себепли мен да сизни къатыгъызда турсам, нем да ахшы болур. Алайды да, угъай демей эсегиз, келигиз, бизни фюрерни саулугъу ючюн, бизни кибик, аны къатында керти адамлары бол-

сала, биргелей не уллу жаубузну да хорларбыз. Фюрерибиз ючюн! Хорлаубуз ючюн! – дегенимде, барысы да, ёре сюелип, ичдиле.

Аны бла биз да чачылдыкъ кёп да бармай, не ючюн десенг, хар бирибизни эл бла бир ишибиз бар эди.

Ингирде, ишден сора, юйге биягъы парк ичи бла келдим. Ол ариу гюллени кёрсем, биягъы Думала эсиме тюше эди. Апрель айда Думаланы тёгерегин гюл алып, былай бийикден, узакъдан къарасанг, аллай аламат ариулукъ кёрюне эди, аны бир кёрген ёмюрде унутмаз эди.

Не сейир-не аламат, мен, ол паркга кирип, Думаланы эсиме тюшюрмей къоймагъанма. Ма бюгюн айдан артыкъ болду, Думала да, башха эллерибиз да агъач жаныуарлагъа юй болуп тургъанлы. Мени атам-анам, эгешчигим Сафият, мени жарлы миллетим бусагъатлада не бола турадыла? Къарындашым Мухаммат урушда болгъанын биле эдим. Нек болду бу былай – бирлени кёчюрюп, бирлени къоюп? Ол хыйсапны ангыламай, кёп турдум. Бютюн да Эльза больницагъа жатханлы, кесим къалгъандан сора, мени бу затла кёп кере башыма келе эдиле. Мен мында, къыралым ючюн деп, хар минутда тутуламамы-жутуламамы деп тургъанда, мени миллетими элтип Орта Азиягъа къуйгъанлары ючюн, кёп кере болгъанма, ол мен билген Совет властьны шпионларын не ачыкълатайым, не да ёлтюртейим деп. Ол заманда мени къолумдан кёп зат келлик эди этерге.

Башында айтып кетгенме, манга келген совет тасхачыладан алтысын тутдуруп баргъанымы. Манга аллай буйрукъ берген эдиле, алтысын да тутдуруп къой, санга ышанмакълыкъ, ийнанмакълыкъ болурча деп. Аны тюз оноу этген эдиле. Ала да, тамата офицер составдан болгъанлыкъгъа, профессионал тасхачыла тюйюл эдиле, мени хыйсабым бла. Не ючюн десенг, къыралгъа, аскер офицерни окъутхандан эсе, тасхачыни хазырлагъан кёп кере багъа тюшеди. Ол бир жаны бла. Экинчи жаны бла уа, билим алгъан аскер офицерле кёп эдиле тасхачыладан. Ол хыйсапдан, къырал алты кадровый тамата офицер составны тасхачыларын алай бош жойдурлукъ тюйюлдю. Мен, бизни миллетибизни кёчюргенден сора, юч бек уллу магъанасы болгъан билдириу ийгенме Москвагъа.

Алгъаракъда айтып кетгенимча, ма бусагъатда да, юйге келип, таянып, сагъыш этгениме кёре, Берлинде да тамата къауум биле эди Германия урушну къытдыргъанын. Ол 1943 жылда Курский дугада сермешиуню хорлатханы бла, хорлау Сталинни жанына ауып башлагъаны сезилип эди. Бюгюн а 1944 жылны апрель айында аны баямлыгъы кюн сайын ёсе баргъанына ишек жокъду. Алай, мени оюмума кёре, ол Гитлер ышанныган Фау ракеталагъа ышанып тургъанла да кёп эдиле. Сёз жокъду, атом

бомбаны этебиз деп тура эдиле, алай эталмадыла. Ол ракеталаны да алай. Ол ракеталаны эталсала уа, хорлам Германияда боллукъ эди, кёп жерде хорлата баргъанлыкъгъа. Аны себепли кёп адам ышана эди, не атом бомба, не ракетала чыгъарадыла деп. Башха ышаныу а жокъ эди дерге боллукъду.

Миллетими Орта Азиягъа кёчюргенден сора, атам бир заманда да эсимден кетмегенди. Манга ачыу тийгени не затды десенг, – мен мында сюйгенимча ашап-ичип, мени атам-анам, эгешчигим да анда ачдан ёле болурла деген акъыл къоймай эди. Мен алагъа болушалмай тургъаным, кесими къарыусузлугъума амал тапмай эдим. Бир сюйген адамынг ёле тургъанлай, сени уа анга болушургъа амалынг болмагъанча, ма бусагъатда да алай болуп турама. Ма бу оюмла бла жатама, бу оюмла бла къобама.

Тёрт улан

Эрттен бла Эльзагъа бир къайта барайым дедим. Хар кюн сайын эрттенликде бла ингирде къайтыучу эдим. Келсем, он минут да болады Эльза къутулгъанлы, тёрт жашчыкъ тапханды деп тура эдиле. Больницаны таматасы, алагъа юслерине туруп къарарча, докторланы къайгъыларына кирип айлана эди. Анга киргенимде, мени СС генерал формада кёрюп, асыры къоркъгъандан, манга аралып къалды. Бютюн да кирип, къатына келип, кёзлерине къарап, бир беш-алты секунд тургъандан сора:

– Сабийлеге да, аналарына да тийишлисича къараймысыз, уллу кёллю болмай? – деп сордум.

– Къолдан келгенни барысын да этебиз, жюйюсхан генерал! Не да тап боллукъду, – деп, абызырагъаны да кетмей, алай айтхандан сора, мен да анга жукъ къошмадым.

Ишиме къайтып, андан Гиммлерге кетдим. Рейхсфюрер бла андан-мындан хапарлаша кетгенде, айтдым:

– Германиягъа бюгюн тёрт батыр туугъанды! – деп.

Мени андан ары зат айтыргъа къоймай, жеринден туруп келип, къучакълап:

– Хапар айта турмай, алгъадан окъуна аны айтсанг эди да, неге заманны соза тураса?! Ол больницада алагъа тийишлисича къарай болурламы? Саулукъ сакълауну министри ёлгенли, аны орунуна киши салынмагъанды. Алай аны ишин биринчи болушлукъчусу бардырады да, мен бусагъатдан анга сёлешейим, – деп, телефоннга узалды.

– Сизни бла рейхсфюрер СС Гиммлер сёлешеди, – деди. – Быллай больницада быллай тиширыу тёрт жаш тапханды. Сиз аны билемисиз?

– Угъай, эшитмегенме, – деди.

– Германияда аллай затла хар кюнденми боладыла, хар айданмы боладыла, сиз аллай затха уллу кёллю болурча? Бусагъатдан, бир минутну оздурмай, сиз алагъа бешине да Германияда эм иги докторланы элтип къаратыгъыз. Ала андан чыкъгъынчы, кесигиз да ол докторла бла анда туругъуз. Ала андан чыкъгъынчы, барыгъыз да юйлеригизни унутугъуз. Сиз мени айтханымы ангыладыгъызмы? – дегенде:

– Хау, рейхсфюрер, ангылагъанма, – деди телефону ол жанындагъы, мен да эшитип тургъанлай.

– Манга къайтарып айтчыгъыз къалай ангылагъаныгъызны? – деп буюрду Гимлер.

Ол къайтарып айтхандан сора:

– Бир сагъатны ичинде барыгъыз да анда болугъуз! – деп, буйрукъ берди, сора: – Бу гитче ишчикни этдик. Энди барып фюрерге айтыргъа керекбиз, – деди.

– Жюйюсхан рейхсфюрер, билемисиз, мен нени юсюнден сагъыш этеме? Былагъа не ат берейик? – дегенимде:

– Кел, аны оноуун фюрерге берейик, – деди.

– Ол: «Сиз а къалай ойлайсыз?» – деп сорса уа, не айтырыкъбыз? – деп сордум.

– Аны сен тюз сезгенсе. Ол алай сорургъа болур. Ийнан, мен аны юсюнден сагъыш этмегенме. Хазыр тюйюлме бир зат айтыргъа. Сен кесинг бир оюм этген болурса, бек сюйюп тынгыларыкъ эдим, аны айтсанг эди, – деп, кёзюме къарады.

– Да билмейме, сиз къалай къарарыкъсыз ансы, бир оюм а этгенме.

– Айтчы-айтчы, мен бир эшитейим! – деп талпынды.

– Таматагъа – алгъа туугъаннга – Адольф, аны ызындан туугъаннга – Генрих, ючюнчюге – Герман, артда туугъаннга уа Иозеф десек, къалай къарайсыз? – дедим.

– Бек сейир айтдынг. Билемисе, ол бек аламатды, алай, мени хыйсабым бла, Геббельс иги жашды, ол фюрерге толусунлай берилген адамды, анга кишини ишеги болмаз, алай андан эсе, Мартин дерми эдинг? – дегенде, мен да:

– Угъайым жокъду, – дедим.

Андан:

– Бюгюн, фюрерни туугъан кюнюнде, банкетде тюбербиз да, анда айтырбыз, кёлю кётюрюлюп болса. Мени оюмума кёре, ол бек жаратырыкъды, – деди Гиммлер.

Биз да ол затланы сёлешип бошай туруп, чакъырылгъан адамла келип башладыла. Мен да, туруп:

– Кетейим. Мюллерге да къайтып, ол адамладан хапар биле барайым ишиме, – деп тебиредим.

– Угъай, угъай, олтур. Сен бизге чырмау болмайса! – деп да кюрешди ол, алай къалмадым.

Ингирде тюбеширбиз деп, алай келишдик.

Мюллерге келгенимде, къагъытчысы:

– Шёндю тамата кесиди, алай кишини да къоймайды кесине, – деп, манга уллу эс бурмай, къагъытларына къарап башлады, мен санга айтырыгъымы айтдым, энди кет дегенча.

– Генерал Ахмат келгенди деп айт таматагъа, – дегенимден сора, жеринден бек эринип туруп, кирди.

Мен да олтуруп тургъанымлай, кабинетинден чыгъып, Мюллер, къолуму тутуп:

– Къалайсыз? – деп, дунияны ариуун айтды. – Сиз бизге заман табып да къалай келдигиз? Сизни биринчи келгенигизни белгилерге керекди, – деп, кабинетини эшигин да ачып: – Киригиз, киригиз, – деп, мени аллына жиберип, столуну тёр жанына олтуртуп, кеси да, кесини шинтигине олтурмай, мени аллыма олтуруп, кнопканы басып, къагъытчысын чакъырды.

– Терк окъуна бизге стол къура. Болушлукъчуларымы да чакъыр, – деп буюрду.

Ала да келип, рюмкаланы къолгъа алгъанлай:

– Мен сизни алгъышлайма! – деди.

Мен да, билмегенча этип:

– Не бла? – дедим.

Ол а:

– Сен къарт Мюллер билмеген сунма. Сиз билемисиз… ма кёремисиз, адам къарт болса, склероз болгъанын, мен сизни танышдырыргъа унутуп къойгъанымы, – деп, болушлукъчулары бла танышдыргъандан сора, – Ахматха бюгюн тёрт жаш туугъанды. Таулула барысы да аллайладыла! Ала бирчик-экичик бла кюрешмейдиле! Этселе, тёрт-беш этип къоядыла. Ахматдан юлгю алыгъыз! – деп кюлдю да, тартдыкъ.

Андан сора мен да:

– Хау, жюйюсхан генерал, сиз тюз айтасыз, бизде къатыны бир тапса, бютюн да къыз, аны шуёхлары кеслерини араларындан къыстагъан этедиле. Эки тапса, масхара этип турадыла, сен къарыусуз затса деп. Юч тапса, санга алыкъа юйрене турургъа керекди деп айтыучудула, – деп кюлдюм.

– Ол алайды. Алай мен сизге бир керти зат айтайым. Германия таулулагъа бла къарачайлылагъа аман болгъанды деген ётюрюк айтырыкъды. Не ючюн десенг, 1942 жылда бизни аскерибиз анда болгъанда, таулуланы бла къарачайлыланы бир бирден айырып, Совет власть бирин Къабартыгъа, бирин а Черкесиягъа къошханды. Кеслери сюймей тургъанлай, зор бла. Германия уа, айтханымча, таулуланы бла къарачайлыланы бирге къошаргъа буйрукъ этгенди, ара шахарлары Нарсанада болуп. Ма аллай оноу туугъан эди мында, Берлинде. Жарсыугъа, ол оноуну жашаугъа келишдиргинчи, бизни аскер андан кетди.

– Хау, мен аны билеме. Мени да Германиягъа кертичилигим чексизди. Сиз аны билесиз, жюйюсхан генерал, фюрер да биледи, – дегенден сора, Мюллер да:

– Билмей а, билебиз, жюйюсхан генерал, – деди.

Хапар бир кесек шошайгъандан сора:

– Ол мен сизге берген адамланы ишлери къалайды деп билирге келген эдим, аны бир айтсагъыз эди, – деп, мен гестапону таматасыны кёзлерине къарадым.

– Тинтиу ишлери барадыла. Алыкъа артыкъ уллу къууандырырча хапар айталлыкъ тюйюлме. Болса да, ышанып турабыз, ала ызларындан дагъыда башхаланы созарла деп.

– Келчи, бир кёрейик аланы кесибиз да, – деп, ёрге турдум.

Ол да сюймей тургъанын ангыладым. Алай, сюйсе-сюймесе да, мен алай айтхандан сора, мени бла бармай амалы жокъ эди. Угъай десе уа, мен Гитлерге барып айтырыкъ эдим. Ол заманда кюнюн кёрюр эди. Ол аны бек уста биле эди.

Ары, подвалларына, тюшсек, камералары – таза, ундурукълары да, хар затлары да тап эди. Эшта, къуллукъчу болгъанларына, кеслери да соргъан соруулары тюз жууап бере болур эдиле да, андан болур эди аланы камералары былай тап. Кертиди, бир-бирлерини тюйюлген таплары бар эди.

Мен, аланы кёргенлей: «Ма мен бир жерде, бир затда жангылсам, мени да мында тутарыкъдыла», – деп, эсиме алай келди.

Кире келгенде, камераладан биринде болушлукъчуму кёрюп къойдум. Тургъан жерине иги къарадым да:

– Иги эди фюрерни жауларын курортдача тутханыгъыз. Ашатхан да рестораннга элтип ашата болурсуз?! – деп, башха зат айтмай, чыкъдыкъ.

Аладан бири да сёз айтмады. Айтып да не айтырыкъ эдиле, кеслери жангыз тургъан отоулары, поллары – къанга, къабыргъаларында – китаплары бла тапкалары, хар бирини – суу келген кранлары, керти къуру суукъ суу эди, аякъ жоллары, радиолары. Адам алагъа жарсырча тюйюл эди.

– Мени болушлукъчуларымы соруу протоколларына кесим къараргъа сюеме, – дедим.

Мюллер, сюймегенлей, болушлукъчуларына келтир деп буюрду. Соруда болушлукъчуму айтханы бирсиледен айырма, ачыкъ кертиге ушай эди. Бирсиледен айырма дегеним, кесин тюйдюрмей, следовательни хар соруууна тюз жууап берип дегенлигимди. Ол кеси немецли болгъанды, алай сегиз жылны ичинде уа Англиягъа ишлеп тургъанды. Протоколда жазылгъаннга кёре, Лондонда хар ай сайын он тёрт минг (аланы ахчаларына ышанмай) доллар счётуна барып тургъанды. Бир-бир билдириуле ючюн а элли минг не да сексен минг доллар алгъа-

ны да болгъанды, магъаналарына кёре. Ол ызындан кимни созгъаны да белгили болду.

Андан чыгъып, тюшде да ашамагъан эдим да, рестораннга кирип, ашап, юйге барып, аскер формамы кийип, алай тебиредим Гитлерни юбилейине. Ол а къайда эди десенг – Берлинде, кесини ставкасында.

Гитлерни сакълагъанла орта хыйсап бла минг адамдан артыкъ эдиле. 1939 жылда август айны 25-чи кюнюнде Эрвин Роммельге генерал чын берилгенди, ол Гитлерни сакълагъанланы таматалары болуп тургъанды. Ол уллу магъаналы къуллукъгъа саналгъанды, алай, барыбыз да билгенден, генералны, орта хыйсап бла, къуллугъу дивизияны таматасыды. Роммель да 1940 жылда февральдамы огъесе мартдамы, унутаракъ болуп турама, кеси Гитлерден тилеп, мени санга хайырым аслам боллукъду, мени аскерге жибер деп, ол да угъай демей, дивизияны таматасы этип жиберген эди. Аны айтханым, фюрерни сакълау жаны бла кючлю эди. Ма мен да генерал формам бла келгенде, чакъырыу къагъытым болгъанлыкъгъа, мен ичине киргинчи, къагъытларымы алты кере тинтгендиле. Аны сакълаучуларына чурум тапхан къыйын эди. Танымагъанларындан, уллу-гитче болсун, алгъа кечгинлик тилеп, артда къагъытларын алай сурай эдиле.

Алай, алгъа кирип айтайым, Сталинни сакълаучулары быладан да сакъ эдиле. Кесигиз ойлагъыз, сиз да, энди ким да билген затны айтайым, 1944 жылда 20 июльда Гитлерни ёлтюребиз деп, Восточный Пруссияда ставкасында уллу жыйылыу болгъан эди. Ары уа чакъырылмагъан полковник Клаус фон Штауффенберг ётюрюк къагъыты бла киргенди. Аны портфелинде сагъат механизми бла бомбасы болгъанды. Анда адамланы кимлери хапаргъа болуп, Гитлер бла бир къаууm адам а картагъа къапланып, ол полковникге киши эс бурмагъанды. Ол а, келип, Гитлерни къатында генерал бар эди, аны къатына олтуруп, портфелин стол тюбюне, генералны аякъларыны къатына шош салып, алай кетгенди. Келгенине киши эс бурмагъанча, аны кетгенине да киши эс бурмагъанды. Уллу къуллукълу адамла гитче къуллукъчулагъа уллу эс бурмаучудула. Ол генералны онг жанында Гитлер, айтханымча, картагъа къапланып тургъанлай, ол генералны сол жанында аякъ жанында портфельге аягъы тийип, ол да портфельни сол аягъы бла сол жанына тюртгенлей, бомба атылады. Тёртеулен олсагъатда окъуна ёледиле. Жети адам, аланы ичинде Гитлер да болуп, жаралы боладыла. Бир-бирле ол заговорда беш минг адам бар эди деп жазадыла. Беш минг адам ставканы ичине къалай сыйынырыкъ эдиле? Сора ол беш минг адам а кимле эдиле? Ала барысы да Гитлерге керекми эдиле? Аны да ойларгъа керекди. Ол айтханлары барып тохтагъан ётю-

рюкдю. Аны барысын да айтханым, Сталинни сакълаучулары аллай жангылыч этерик тюйюл эдиле. Башханы къояйым, кесигиз билген зат: 1943 жылда Тегеранда къалай сакъ эдиле аны сакълаучулары, не да Ялтада, не да Потсдамда, не да Москвада.

Сакълаучуладан ёте-ёте, ичине кирдим. Киргенлей окъуна, кёп танышла бла саламлаша, бир генерал бла хапар айта тургъанымлай, Гитлерни ординареци болуп тургъан генерал къатыбызгъа келип, манга:

– Жюйюсхан генерал, сизни фюрер сурайды, – деди.

Андан сора мен да аны бла кетдим. Адамланы ичинден чыгъып, арлакъгъа ётгенлей, Гитлер да, Гиммлер да, Борман да хапарлаша тургъанларын эледим. Къатларына барып, къолуму биринчи Гитлерге узатханлай, ол инбашымдан къучакълады.

– Андан бери къайдаса, кёрюнмейсе? – деп ышарды.

– Кечгинлик, мени фюрерим, алайда таныш генерал бла сёлеше тура эдим. Саулугъугъуз къалайды? – деп сордум.

Ол да:

– Игиди, игиди, – деди. – Ма кёремисиз, Востокну адамлары алгъа саулукъну сорадыла. Ол къаллай иги адетди, бютюн да тамата къауумгъа къалай хычыуунду, – деп, къучакълап бошагъандан сора, кёзюме сюйген кёзле бла къарагъанын сездим. – Ахмат, жюрегими терепинден алгъышлайма Германиягъа тёрт жигитни бергенинг ючюн! Ма жаш десенг, жаш! – деп, дагъыда айланып инбашларымдан къучакълады. – Не атадыгъыз жашлагъа? – деп сорду.

Мен да, кесими уялтаракъ этип, рейхсфюрер айтсын дегенлей, Геринг да келип къалды къатыбызгъа. Тийишлисича, алгъа Гитлер бла саламлашды. Гитлер бла мени арабызда адам жокъ эди да, экинчи мени бла. Гитлерни бирси жанындагъы Борман эди, аны къатында уа – Гиммлер. Аны себепли ючюнчю Борман бла, ызы бла Гиммлер бла саламлашды. Саламлашып бошагъанлай:

– Ма сени келгенинг иги болду, сен да бил, – деп, Герингге къарады. – Айт, Генрих, энди айт! – деп, Гитлер ашыкъдыргъандан сора:

– Алгъа туугъаннга Адольф деп, аны ызындан туугъаннга Генрих, аны ызындан туугъаннга Герман, артда туугъаннга уа Мартин деп, – дедим.

Гитлер бла мени арабызда адам жокъ эди да, къучакълаучусуча, инбашларымдан кесине тартып, дагъыда бир къучакълады.

– Да, бу этеригин этди, Германиягъа тёрт жигит берди! Биз не этерге керекбиз ансы? Мен санга айтхан эдим да, сагъыш эт деп. Не сагъыш этдинг?

– Мени фюрерим, мен кёп сагъыш этгенме, алай башыма бир зат келмейди.

– Сора былай этейик: мен былайда дачамы береме. Ол мени жюрютген машинаны да. Группен-фюрер (генерал-лейтенант) чынны тамбла алыр. Мени консультантым болсун кеси да. Эльзаны уа саулукъ сакълауну министри этейик, чынын да группен-фюрерге кётюрюп. Къачан сюйсе, ол заманда чыкъсын ишге. Къалай къарайсыз сиз мени айтханыма? – деп, къатындагъылагъа къарады.

Ала да, бирден бирге алып, бек аламатды деп, ыразылыкъларын билдирдиле.

Мен бир заманда да даража бла да, къуллукъ бла да быллай бир кётюрюлюрме деп турмай эдим. Адамны насыбы бир тутса, билмей-сакъламай тургъанлай, ахшылыкъла башындан къуюлгъанлай турадыла. Бир уллу адам бир орта адамны жаратса, ол адамны насыбы тутханнга сана да къой. Ма бизни да, Эльза бла мени, Гитлер жаратды да, биринчи уа бизни жаратхан Абверни полковниги Вальтер болду. Ол айтхан эди, сиз узакъгъа барлыкъсыз деп. Бюгюн да андан уллу сейирим жокъду, ол аны неден билген болур эди?

Кёп къырал таматалары этиучю эдиле былай. Сёз ючюн, Сталин Павел Рычаговну капитандан авиацияны таматасына дери кётюрген эди. Артда, ол аны ангыламагъанын билгенден сора, къоратхан эди. Аллай юлгюле кёпдюле.

Андан сора кюнден кюннге кётюрюлюп кетдик. Алай мени жюрегими бир тынгысызлыгъы бар эди. Мен эки кере сынагъан эдим, мени ызымдан къарап, марлап айланнганларын. Мен билмей а ненча кере болгъан болур алай?

Тасхачылыкъда нёгерлерим

1944 жылда Германия урушну къытдыргъаны кимге да баям эди. Аны себепли манга Эльзаны кесими жаныма бургъа къыйын тюйюл эди. Анасы да, гестапочу болгъанлыкъгъа, ангылаулу адам эди. Ол хыйсапдан, ол да манга ишлеп башлагъанды, бютюн да эри, фабрикасын сатып, Швейцариягъа кетгенли.

Мен бармаучу эдим, алай Эльзаны анасы, барып, айны биринчи баш кюнюнде Берлинни паркыны экинчи аллеясында жетинчи шинтикни тюбюне мен берген къагъытны жабышдырып кетиучю эди. Алай болгъанлыкъгъа, мен бек ахшы биле эдим, ол къагъытны алгъан адам тутулса, мени да тутарыкъ эдиле. Биз бир бирни ёмюрде кёрмегенликге, ол къыйын тюйюл эди. Ол кюн, къагъыт салыныр кюн, марлап турдула да, тутдула. Андан сора «Алхамны» окъу да къой. Аны себепли манга,

Москвада тасхачылыкъ школну бошагъандан сора, айтхан эдиле, биз санга артда башха мадарны билдиирбиз деп. Тюнене Москвадан манга билдиргенлери уа бу болду: «Энди сен эски чыгъыуну къой», – деп. Бирин къоюп, бирин айтайым, кесим да ол акъылгъа келип тура эдим, аланы аллай бирге акъыллары жетмей эсе, мени жетеди деп. Мен биле эдим, Борман, Биринчи Дуния урушда Прибалтикада уруш этгенде, большевиклеге жесирге тюшген эди. Эшта да, ол заманда ЧК аны кесине агент этген болур эди. Манга аллай буйрукъ келди: «Ма бу пароль бла аны бла хапарлаш», – деп. Манга аны бла хапарлашхан бютюн да тынч эди. Эки жаны бла да. Алгъаракъда айтып кетген эдим, Борман Эльзаны керти атасы болгъанын.

Борман бийик ёсюмлю, чырайлы, кёп сёлешмей, сёзюне магъана бере билген адам эди. Анга не акъылсыз, не кётенли дерге жарамай эди. Биз аны бла алыкъа олтуруп, хапар айтып тюбемегенликге, ол уста биле эди мен Эльзаны эри болгъанымы. Бир зат мени эсиме тюшюучюдю: бир кюн, мен жангы ишиме чыкъгъандан сора, кабинетим а Гитлерни отоууна къоншу эди, андан чыгъып башлагъанымлай, тюз да босагъа аллында Борман ётюп бара тура эди да, тохтап, саламлашды. Алайда мен:

– Партайгеноссе, мен сизни бла бир тюберге деп турама. Къачан заман табарсыз? – дегенимде, былай бир кесек сейирсиннгенча болду.

– Да, ахшы, тамбла 12 сагъатда тюбюнде, паркда, тюберbиз, – деп айырылдыкъ.

Экинчи кюн, унутуп, ишге формамы кийип кетдим. Бу жангы ишге чыкъгъандан сора, формамы киерге артыкъ сюймеучю эдим. Гитлерде ставканы аналитика бёлюмюню таматасы бла тюбеп къалабыз да, ол алай айтады:

– Сен бусагъатда формангы кийип айлан. Не десенг да, ол генерал-лейтенатды. Гитлер сени сюеди да, къалгъанла да, амал тапмай, сени сюйген халлерин кёргюзтюп айланадыла. Алай сени жюреклери бла бири да сюймегенин мен бек базынып айталлыкъма. Бу чынларынг былай терк кётюрюлюп баргъанлары ючюн, санга асыры зарланнгандан, мен сейир этерик тюйюлме, ортагъыз иги болгъанын кёрюп тургъанлыгъыма, Гиммлер сени ызынгдан марларгъа буйрукъ бергенди деселе. Былагъа ышаныу жокъду. Была, бу фюрерни тёгерегинде айланнган Геринг, Гиммлер, Борман, Геббельс, бир бирин кёрюп да болмайдыла, бир бирине чурум табаргъа хазыр болуп турадыла. Хар бири да менме сени керти адамынг дер ючюн фюрерге, ачыкъдан бир бирин сёгалмайдыла. Алай ичлеринден а бир бирине ариу ниет тутмайдыла. Аны себепли формангы кийип айлан. Мен кёрюп турама, сен кесинги, тийишлисича, ариу жюрютесе. Гитлер сени сюйгени ючюн угъай, ала сени ариу халинг ючюн сюерге

керекдиле. Бираздан алай да болур, – деп, бир ненча насийхат сёзле айтды. – Ол заманда келликди санга кесинги даражанг. Сени уллу жетишимлеринг барды, алай бюгюн санга къарамлары ол зат ючюн тюйюлдю. Фюрер ючюндю. Сен мени тюз ангыладынгмы? – деп, кёзюме къарады къарт немецли генерал.

– Сау болугъуз, манга тюз ниет бла быланы барын да айтханыгъыз ючюн. Мен бу затланы не заманда да эсимде тутарма, – деген эдим.

Кесим а къуру да аны сагъышын этиучю эдим, ол затланы ол къайдан билгенди, манга сени ызынгдан мараучула салсала да, сейир этерик тюйюлме дерча? Андан сора мен, аны тюзге санап, формамы кийип башладым. Кертиди, манга кёпле айтадыла: «Сен алайсыз да ариу адамса, анга сёз жокъду, алай форманг бла уа бир да ариуса», – деп.

Алай бла, сагъат он экиде Борман бла айтхан жерибизде тюбейбиз. Тереклени чакъгъан заманлары – адамны кёлю кётюрюлюп, халаллыгъы харамлыгъын озгъан заманы. Тюбегенибизде, биринчи Эльзаны, ызы бла сабийлени сорду. Мен тюбешиуюбюз аны бла башланырыгъын сезе эдим, сора, бираз тынгылагъандан сора, парольну айтдым. Абызырагъанын тыялмагъанлай:

– Ахшы. Сен керек болсанг, мен сени табарма, – деп, бурулуп кетди.

Мен да, энди ох этдим, бир кесек солурма, ол мени чакъыргъынчы дедим. Чакъырлыгъын а биле эдим.

Къайсы аскер, дивизиягъа дери, къалайда тургъанын билирге керек эди. Борман аны эталлыкъ тюйюл эди. Не ючюн десенг, аллай картала Гитлерде, Кейтельде, Герингде, Йодльде, андан сора билалмайма кимде болур эдиле. Мен а картагъа юч минут къарасам, ол картаны копиясын этип бераллыкъма. Аны андан хапары бармы-жокъму эди, билмейме. Алай ол соруну манга берлигин а биле эдим. Не ючюн десенг, башха сорлукъ заты жокъ эди аны. Москвагъа бизден бусагъатда кереклиси ол эди.

Баргъаны боллукъду.

ТЮРК ТЕПСЕУЛЕ ШАМАН СИЛКИНИУЛЕДЕН КЪАМАЛА БЛА АТДА ЖИГИТЛИКЛЕРИН КЁРГЮЗТЮУГЕ ДЕРИ

Ариу макъамла, ритм, тепсеуле – ала адамны кёлюн кётюрюуде, айхай да, уллу кючлери болгъан затладыла. Инсанны, акъылын бийлей, мудахлыкъдан зауукълукъгъа дери кёп тюрлю сезимни сынатадыла. Сёз ючюн, чеченли махмуд Эсамбаевни тепсеу хунерине, бютюн да уа «Земля Санникова» фильмде шаман камланиясында аны санларыны тынч бюгюлгенине адамла кёзлерин алалмай къарагъандыла, сейирге къалгъандыла. Тепсеуге къарагъанны халы тюрленеди, тепсегенни саулугъу кючлю болады, бек башы уа санатны бу тюрлюсю миллет маданиятны философия кесегин ачыкълайды, туура этеди.

Кёп миллетли тюрклюлени тепсеу санатларын алсакъ, тюрк шаманлыкъ бла тюрк дин – тейрилик, тепсеулерини мурдорларын салгъанларын кёребиз. Патчах Россейни кезиуюнде къыпчакъ тепсеулеге бла жырлагъа артыкъ бийик багъа бичилмегенди. «Керти да, къыргъыз тепсеулени кёрлюк тюйюлсюз, аланы орунуна молдаван джок болгъанчады: къыз бла жаш тёгерек айланадыла, бир жерде сюелип тургъанлай секиредиле, къарс урадыла. Жырлаулары да бир бирге ушаш болуп, бай тюйюлдю... Тынч, сабыр, таза ауаз бла жырланадыла...» («С Сыр-Дарьи», «Русский вестник», №3, 1866).

Жыргъа ушамай... тепсеу да, тутушуу да къымылдаугъа байдыла. «...Чувашлыланы эр киши тепсеулери тюз да татарлыланычадыла...» (Чувашская этнопедагогика», Г. Волков, Чебоксары, 2004, стр. 81).

Къаракъалпакълылада шаманчылыкъны мурдорун, башха тюрк миллетледеча, тотемизм бла магия ийнаныула къурайдыла. Къаракъыпчакълылада, багъыуну магъанасы аурунуу адамдан жаныуаргъа, юлгюге къазгъа не да къытайгъа, кёчюрюуде болгъанды. Ала бир-бир къанатлыланы къанат тюклери бла тырнакълары ауруунуу тыйгъан кючлери болгъанына ийнаннгандыла. Ат, къой, теке, бёрю дегенча жаныуарланы сюеклери, тишлери, терилери бла жюнлери уа кёп аман затдан сакълаяллыкъларына ышаннгандыла.

Бурзянлыла жыйырманчы ёмюрню аллында окъуна, тёрелерин сакълап, отну затланы бир бирге ышыу бла къабындыргъандыла. Аллай отну тейри кючю болгъанына ийнаннгандыла, атына «сыыр уты» деп атагъандыла, аны юй жаныуарланы къатында тютюн этдирирча жандыргъандыла. Аны ючюн ала юйлерини, мюлклерини тёгереги бла юч кере айланнгандыла...

Къудайланы Мухтар

Махмуд Эсамбаев

(«Танцы восточных башкир», Л. И. Нагаева, «Наука», Москва, 1981, с. 67-72). Он тогъузунчу ёмюрню ахырында Жайыкъны узакъ таулу жерлеринде адамла кёз тийгенни – «куз тигэннен», къоркъгъандан – «кот кою», хыйны дуудан – «телтеш курку», мал ёлюуден – «сыер уты» эм башха зарапладан бла ауруудан бакъгъан билгичлеге жюрюгендиле. Ала уа, бакъгъанларында, «саусузну» тёгереги бла юч кере айланнгандыла. Баям, билгичлени алай этгенлери бурун замандагъы тёгерек тепсеуле бла байламлыдыла. Алай ислам дин келгени бла Орта Азияда багъыуну быллай тюрлюлеринден тёгерек айланыула кетерилгендиле...

Иштяк тиширыу сабий табарны аллында ауруса да, билгичлени, башхача айтханда уа, шайтан-курязяланы излегендиле. Адамны ичинден шайтанны чыгъарыу кюндюз башланып, келир танг аласына дери баргъанды.

«Кот-коюну» бардыргъан билгич ишин толтургъанда, бир жанындан бирсине чайкъалгъанды, чархын бюге-тюзете, башын ёрге кётюре, энишге ие, тепсегенча этгенди. Жыр да жырлана, аны къымылдаулары, керти да, тепсеуге ушагъандыла.

Къазахлы, къыргъызлы шаманла да камланияда, башда айтылгъаныча, тепсеулени къайтаргъандыла. Баш тейриге алада Коркутну аппасы Куркут-баба саналгъанды. Кёп тюрк тилли миллетледе юч, жети, къыркъ тарихлеге тейри кюч берилгенди. Тёгерек айланыула да малны ёлюмден не да жанлыдан къоруулагъан амал болгъандыла.

Уйгъурлуланы татарлыланы тепсеулерине ушаш «айланбайлан» тепсеулерини юсюнден японлу авторла былай жазгъандыла: «Кайкоцу макъамны белгилери – «билмей тургъанлай терк-терк тёгерек айланыу» – Кайкоцу къыралны белгилерича-дыла. Кайкоцу дементили чабыуулда кючлю къырал болгъанды, Къытайгъа келгенде, аны адамлары ма аланыча миллет макъамларын ойнагъандыла» (Сэй-сенагон, «Записки у изголовья»; Кэнко-хоси, «Записки от скуки»; перевод со старояпонского, Москва, «Худ. литература, 1988, 412 б., японлу автор Кэнко-хоси).

Къытайны кунг-фу аскер санатыны багуа тюрлюсю да тёгерек айланыудан къуралгъаны да сейирди.

Тувин тюрклюле (аланы араларында шаманистле, буддистле да бардыла) миллет тутушууларын башлардан алгъа, тёреде бола келгенича, къушну тепсеуюн тепсейдиле. Шимал америкалы индеецлени бир-бир тайпаларында да къушну тепсеую тюбейди.

Къумукълу жазыучу Мурат Аджи 1993 жылны августунда Къарачайны Учкулан элинде кёрген тюрк байрамыны юсюнден билдиргенди. Ол айтханыча, байрамда башха-башха миллетледен – къумукълуладан, малкъарлыладан, къарачайлыладан эм башхаладан – тюрклю Аджиевле жыйылгъан эдиле. Гунладан жаратылгъанла, уллу от тиргизип, къой этни биширгендиле, аны кесин да бурун тюрклюледен келген жорукъла бла кесгендиле, эски тюрк жырланы жырлагъандыла, къумукълулада эм башха тюрк халкълада тюбеген тюз тепсеуню бла абезехни тепсегендиле. Таулула бла къарачайлыла бу эки тепсеуню тойлада бла байрамлада тепсеучюдюле.

Таулула бла къарачайлыла тейрилик бла шаманлыкъ кезиуледен кёп тюрлю тепсеулерин сакълагъандыла. Юлгюге, «аш-тотур» – бёрюлени тейрилерине аталгъан тепсеу, «Апсаты» – уучуланы тепсеулери, «Чоппа» – жаш адамланы аскерчи жигитлеге алырны аллында тепсеулери, кёк кюкюреп жауун жаугъанны тейрисини бла аскерчилени тейрилери Элиягъа аталгъан тепсеулери, «Агъаз» тепсеу, бу миллетле агъазгъа хата келтирирге жарамагъанына ийнаннгандыла. Умай-бийчеге эм къыйын, ариу да тепсеу «Бийче тепсеу» жорананнганды. От жагъаны сакълагъан тейриге тепсеуню юйню ишлеп бошагъандан сора, аны башында не да от жагъаны тёгерегинде тепсегендиле. Эл мюлк ишлени кезиуюнде урлукъ салгъанда, тирлик жыйгъанда да тепсеуле болгъандыла – «Алтын хардар», «Голлу», «Эрирей» эм башхала.

Къарачайлыланы бла малкъарлыланы тепсеулери жюзге жууукъдула, аладан жыйырмасындан асламысын айтхылыкъ хореограф Къудайланы Чукайны жашы Мухтар жангыртып,

сахнада салгъанды (журнал «Ас-алан», №1, 1998, Москва, «Мир дому твоему», с. 186-187).

Чувашлыланы жаш тёлюсю жаз башы-жай кезиуледе, анга «уяв» дегендиле, ингирледе талада жыйылгъандыла. Анда къызла къобуз сокъгъанланы эки жанына сюелгендиле, жангыз да кюнчюгъыш жаны ачыкълай къалгъанды, ортасыда уа жашла аякъ бюкгендиле, къызланы кезиу-кезиу тепсерге чыгъаргъандыла. Уявны заманында анатри-чувашлыла, от тиргизип, талай къауум болуп, тёгерек айланнгандыла. Уявгъа къоншуда элледен жаш адамла да келгендиле.

Тюрк миллетле тепсеулени сюйгендиле, чувашлыла «акатуй» байрамда тепсеген эселе, къазан татарлыла «сабантуйда» жыйылгъандыла. Тюрк миллетлени байрамлары угъай, тепсеу жорукъларыда ушайдыла. Урал-алтай миллетлени барысыны да жуукъулукъларыда тохташдырылгъанды: чувашлыла «серен» байрамда тепсейдиле, татарлыла – «сэрэнде», удмуртлула – «суренде», марийчиле – «сюремде». Алай бла алада бирчалыкъ байрамларыны магъаналарында, атларында да эсленеди.

Тюрк миллетлени тепсеулеринде къамала бла сермешиу, садакъдан атдырыу, уучу марагъан, къамичи бла ургъан, къанатлы учхан дегенча кёп тюрлю къымылдаула бардыла. Бурун заманлада татарлылада эр киши, тиширыу чурукъланы да тюплерине темир табанла урулгъандыла, тепсгенде, ала ат баргъанындача тауушла этдиргендиле.

Уфа татарлыланы жаш тёлюсю «беш къабакъ» – «биш капка» тепсеуню бла оюнну сюйгенди, сора жыйылгъанла экеу-экеу юлешинип, тёгерек айланып тепсегендиле. Жашла арада тургъандыла. Макъам эшитиле башлагъанлай, экеу-экеу къауумла акъыртын баргъандыла, ызы бла аякъ бюкгендиле, ахырында къызла, къолларын ёрге кётюрюп, тёгерек бурулгъандыла, сора къауумлада адамла алышыннгандыла. Тепсеу къыз алгъа тепсеген жашына къайтхынчыгъа дери баргъанды.

Башха-башха тюрк тайпала да тепсеулени бек сюйгендиле, аласыз той не байрам ётмегенди.

Айрат ГАЛИМЗЯНОВ,
Чувашияны илмуланы бла санатныны миллет академиясыны академиги

АСЛАНЛАНЫ Нурхан

БИЗНИ МИЛЛЕТГЕ КЕЛИШМЕГЕН ЗАТЛА

Жашауда бизни миллетге келишмеген, ушамагъан затла кёре бараса. Бусагъатда адет болуп къалгъан кёп зат эртте заманлада бедишге саналгъанды.

Мени ушакъ нёгерим, жашауу келген, намысы-сыйы жюрюген уллайгъан тиширыу, кёп жашагъан кёпню кёреди дегенлей, кёп билген тиширыу, былай айтып жарсыйды:

– Къаллай жашаугъа келгенбиз, бир бирге сый-намыс берген къала баргъан жашау, бизни заманыбызда быллай болумгъа къыяма айланнган дер эдиле. Да алай айтмай къалай болсун, келин къайын анасына бурулуп ауузуна ургъанлай этип, къоркъутуп жашаса, ыйыкъла бла, айла бла бир юйде, къайын анаы юйюнде жашап, кел чай ич деп айтмаса. Къайры сюйсе, ары барып, барама-къалама демесе, ананы къатында эрине ауузуна не келсе, аны айтып къойгъан болмаса, айыпды, эшитген къулакъгъа, кёрген кёзге да ол бек эриши кёрюнеди деп сагъыш этмесе, къайын къызла, жашла аллай келин болгъан жерге киралмай, аналарын кёре окъуна кеслери сюйген заманда келалмайдыла, «аты айтылмазлыкъ» юйдеди деп, ата юйлерине сюйген заманларында эшикни ачып киралмагъан заманды. Жарлы ана уа, жашыны къарыусузлугъун, болмачылыгъын билип, зат айтыргъа болмай, жашауу аманны кебинден кете барады. Бизни заманыбызда бу затланы, кёрген угъай эсенг, айтып да эшитмегенбиз, олду бедиш деген. Къызларынга, айран, сют, бишлакъ бересе, мен сора нек къараргъа керекме малгъа, сен алагъа юлеш депми? Керек тюйюлдю манга мал деп, эрини эки аягъын бир уюкъгъа сукъдуруп, жангыз ийнекни сатдырып, къарагъан а кеси этги эди, малгъа къарагъан да – кесим, жарлы кесим, къартлыгъымда сабийиме, туудугъума, къарагъан, бакъгъан малымы агъын берирге эркинлигим болмагъан жарлы къатын.

Не да жангыз къайыныны чурукъларын эшикге силдеп, бош къалсын чурукъларынг деген келинден не зат излейсе? – деп, къарт къатын, жилямукълары келе, кёз жашларын сюрте: – Сабийлеринге мени къаргъышларым жетгенлерин кёре барама, – деп кёл кенгдирген келинден не сурайса? – дейди.

– Ол айтханы уа неди? – деп сордум огъурлу, уллайгъан адамдан.

– Ол айтханы уа – уллу жаш, келинни этгенин, айтханын кётюралмай, инфаркт болгъанды, ёлдю-къалды деп, Аллах аны

тюзлюгю ючюн жан аурутхан болур эди, хар бирибизге да болуша, онг тапдыра тургъан жашыма кёзюме къарап къаргъагъанны затха санамайды. Не да къыз эринден айырылгъан эди, аны да бедиш этип, кёзюме къарап не айтмады, не къоймады. Бир къызны сабийи болмагъанды, бирсини бир сабийи барды. Аллах бергеннге не амал? Аланы уа манга сагъынып, къаргъышым жетгенди деп, кёл кенгдиргенлигиди.

– Аны эри уа, сизни жашыгъыз, акъылындан тюзмюдю? Нек жаншатады къатынын, нек къоюп къоймайды аны?

– Хыйна-жыйна деген къайда не эшитсе, ары жюрюйдю, эрини башын да хайран этгенди. Ол да асыры айтып тургъандан эрикгенди, энди къол булгъап къойгъанды. Юйюне ненча къыстагъанды жаш келинни санап саны да жокъду, аны ючюн а, биз да аны кетгенине къууаннгынчы, артха къайтып келип къалыучу эди. Къыстаялмай, кет деп кюрешгенде да кетерге унамай, атасына-анасына келигиз да къызыгъызны юйюгюзге жыйыгъыз, биз кюн сайын тюйюшюп-урушуп турургъа юйренмегенбиз деп, адамла окъуна жиберген эдик. Аны ючюн бир да, хоу, келмедиле, элтмедиле, ол жумуш бла ийген адамларыбыз артха къайтхынчы, анасы манга сёлешип телефон бла: «Мен санга сыйда салгъанларымы юсюнгден жырып-жырып алсынла», – деген эди. Ол сёзлени кётюралмай, аллай затланы эшите, аллай затлагъа тюбей турмасанг, ол сёзле адамны ёлтюрюп къояргъа боллукъдула. Къайтарып айтама, тели сёзюн къайтарып айтыр дегенлей: гитче къызны, бир жашындан сора сабийи болмагъанды, бир къыз да эрге барып, сабийи жокъ эди да, сабий алып ёсдюреди, эри да ёлгенди харип. Ма аны да кюн сайын манга бедиш этип: «Ы-ы-ы, мени къаргъышым жете келеди. Бир къызынг урлукъсуз къалып, кимни болса кимилдисин алып ёсдюреди, бир къызынг да жангызы бла къалды», – дегенлей, кюн сайын жюрегими къыйнайды. Барындан да бек сюйген тамата жашынг ауруулу болду, мени къаргъышым жетгенин кёзюм бла кёре барама дегенлей турады. Мен а анга тенг болуп къалай къаргъайым, не айтайым? Айтып да бир кёр, кёзюнгю чыгъарыр, мени туудукъларымы аналарыды ол, – деп, харх этип жиляды жарлы къатын. – Уллу жашым юйюрю бла къатымда узакъ болмай жашайды, аланы таба тебиресем да, ауузуна келген къаргъышны ызымдан айтады, алагъа да къоркъама барыргъа. Ол бизге келин болуп жангы келген заманында, бир къызым юйде эди, тышына чыкъмагъан эди, келинни халын кёргенибизлей, юйде къыз да, мен да уллу жашха кетип къалгъан эдик, тауушубуз чыкъмасын деп. Алада жашап тургъан эдик, уллу жаш бла аны юйдегиси къызны да эрге бердиле, тоюн да этдиле. Сора мен кеси къыйыныма ишлеген юйден

чыгъып къалай кетип къалайым деп, артха юйюме къайтхан эдим. Къайтырыкъ тюйюл эсем да, ол къатын бла жашаялмай, жаш бек аманына къалып, ичгиге берилип, кюн сайын къайда не табама, не ичеме деп, алай болгъан эди. Жашым ишлеген эте эди, ишден тышында уа, къайгъысын чачама, анамы, эгечими да ата юйден къыстады, искилтин этди, бирси эгечлерим бла жангыз къарындашым, аладан туугъанла, толу юйюр чачылды мени башсызлыгъымдан деп, бек ичип башлагъан эди. Сора башха амалым болмай, артха юйюме къайтхан эдим. Танг атып, чыгъып арбазда келинни кёреме деп, отоумдан чыкъмай аслам туруучума. Мени башымы кёргенлей, кеси аллына бир затла мурулдап, кеси аллына къаргъышла айтып, ол бир кепде тутады да бизни. Аман кирсин юйюнге дегенден уллу къаргъыш болмаз. Къартлыгъымда адам жан аурутурча жашайма.

– Да къызларынг, бирси жашынг не айтадыла сени бу кепде жашагъанынга, билемидиле сени былай къыйналгъанынгы? Тышындан келген бир быстырбашны ауузун къалай жабалмайдыла?

– Ой, Аллах, сен сакъла аллай бир адам юйюнге киргенден деп тур ансы, бир зат да эталмайса. Кюрешгендиле, бир да аямай кюрешгендиле, къамамайды. Ала да къарындашлары биягъы ичип башлайды деп, бек къоркъадыла, сора мен кесим да: «Къоюгъуз, мен ёмюрлюкмеми, жашагъанымча бирми жашарыкъма», – деп, къоймайма зат айтыргъа. Анасына-атасына да айтыр ючюн къоймагъанма, жарсыууму айтханма, кёз-къулакъ болмайдыла, этме алай, тыш юйде, тыш жерде деп къызларына айта билмеселе огъесе айтханлары чапыракъдан ётмезлигинми биледиле, билмейме. Бир Аллахды билген мындан ары жашау къалай барлыгъын. Аны юч сабийин а мен кесим ёсдюргенме, бек иги сабийледиле. «Няння, анабыз сатыугъа къачан кетеди, ол кетсе, аны къычырыгъын-тюйюшюн эшитмей, бир талай заман жашарбыз» – дейдиле. Къайсы сабий да аналары ары-бери кетсе, сюймейди, была уа гитчеликлеринден бери да анабыз къайры кетеди дегенлей турадыла.

– Келин, аурунг, кел былай этип турмайыкъ, адамла да не айта болурла, айып эте болурла, бу сабийле да ёсгендиле, алагъа да былай этип тургъаныбыз сый тюйюлдю, – дегенимде, кёзюме да къарап: «Таш-агъач къуруса да, сен ёлмезсе», – деп кетген эди.

Биягъы огъурлу къарт, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, кёз жашларын сюртдю:

– Кюн кюнюм да былайды. Жашауум жиляулуду, ёлмесенг да, къартмы болмазса дегенлей, къартлыкъларында ариу жашау кёргенлеге сукълана турама. Не ючюн берди бу къыйынлыкъны манга Аллах дейме. Уллу жаш айтады, кел манга

деп, кюрешеди бек. Ким ыспас этерикди, ёмюрюбюз аталары да, мен да, бу юйню ишлейбиз деп, колхозда ишледик, къырал ишледе ишледик, бир къара ишден артха турмадыкъ, ким биле эди къартлыгъым бу кюннге келир деп, аталары ёлгенли жыйырма жылдан атлагъанды, ол кетгенли уа жашауум бютюн да армауду. Бу жашаудан эсе, ол дунияны жашауна, ары кетгенлеге сукъланама. Кюнле бла къайдагъысын да билмей, къайры кетгенин да айтмай кетеди да, ач болсам да, жалан кесиме чай къайнатып ичсем да, келинни юйде болмагъанына къууанама. Жаш ишде, туудукъла да кими ишде, кими окъууда, сора асламында ашым болмай да турама. Уллу жаш, ала да бары да ишдедиле, аланы юйлеринден ачхыч менде да барды, ары барып, анда турама асламында, ала бек иги боладыла манга, юсюме-башыма, ашыма-сууума да. Юсюме кийген быстырларымы кёбюсюн уллу келин алгъанды, анга бек ыразыма, сабийлей келгенди мени къолума, къартыма-жашыма, сабийиме да къарады, ёлгеними жумушун этди, эрге баргъан, къатын алгъан болса да, уллу жаш бла уллу келин мени къыйнамай, хар затны кеслери этип къоядыла, бар ауурлукъну кеслерине алып къоядыла, алагъа бек ыразыма. Уллу келинни атасы-анасы да, намысха-сыйгъа къаты адамла, сабийлерине да аны юйретгендиле. Бу гитче келинни уа артдан эшитеме хапарларын, атасы бла анасы элде кеслери турадыла, бир талай келинлери аланы да барды, алай къартла бла жашагъан келин, жаш да, жокъдула. Къызгъанчдан а, ол манга келин болгъанлы, алыкъа, ма муну юсюнге кий деп, бир халат алгъанча, эки чарыкъ алгъанча болмагъанды. Не базаргъа барып, сабийлерини къарынлары тоярча аш-суу алып ашатмагъанды.Сора сабийине иги болмагъан манга аман болады деп, бошму кёлюме тие болур деп да айтама бирде. Не тийре бла, не жуукъ бла жарашалмагъан, быллай сейирге уа бир да тюбемеген эдим жашауумда.

Тынгылап турсанг, кёп айтыр заты къайнай эди ол тиширыуну ичинде, алай не бла болушайыкъ, не этеийк биз анга. Жарсыугъа, бир зат бла да угъай. Жалан да Аллах бизни аллайладан кери этсин деп, Аллахдан аны тилеийк. Малкъар миллетде аллай затны биз да эшитмеген эдик. Сый-намыс болмагъан жерде сыйы-намысы болгъан къарт къатын къалай инжилип жашайды. Ол ёсдюрген жашыны не жашауу барды, ол уялмай башын эшикге къалай къаратады? Ох, Аллах, аллай затланы сагъыш этген жаш ол болса, ол ана аллай бир инжилипми жашарыкъ эди? Жарсыугъа, аллай затла бу арт заманда тюбей турадыла. Аллахдан къоркъгъан адам болмай къалгъанды, жарсыугъа.

САБИЙЛИКДЕН КЕЛГЕН СЮЙМЕКЛИК

Эльмира Ибрагимовадан

Тимур бла биз бир юйде ёсгенбиз, беш къатлы юйде. Ол юй ишленнгенли иги кесек заман ётгенди, анда аны биринчи кюнюнден башлап жашагъанла да болгъандыла. Мени атам бла анам да, бу юйде жашагъан тамата тёлюлеча, школда да бирге окъуп, бир бирни мында танып, юйюр къурагъанладандыла.

Бу юй – бир гитче «шахарчыкъча», сормай бир бирге къонакъгъа баргъан, бирге ушхуууур ашагъан, игисин-аманын да бирге болуп, бир юйча оноулашып, табын этген. Бушууда да хар ким кесини жумушун билип тамамлагъан, сеники-меники дей турмай, жумушха сюелген, аллай жашау бар эди бу юйде, заманында.

Манга он юч жыл толгъанда, биз андан башха жангы юйге кёчгенбиз. Бюгюн да эсимдеди: кесим тенглилени, ол заманда къоншуда жашагъанланы, туугъан кюнлери. Анда тургъан заманыбызда ол арбаздагъы сабийле бир бирибизге айта, кимни туугъан кюню болса да, анга жыйылып кирип барыучубуз. Азыкъ бармыды-жокъмуду, амаллары къалайлыгъын сурай турмай, чай бла гыржын болса да, тамам болуп къалыучу эди. Алай бир бирге жылыулугъубуз а эл бла бир болуучу эди.

Эсимдеди бушуу болгъан юйге да къоншуда къаллай бир себеплик этиучюлери. Уллу-гитче демей, жыйлып къалыучубуз. Жангыз жашы бла бир къарт къатын жашаучу эди, аны жашы уа, анасын къоюп, къайры эсе да кетип къалады да, анасы аны излемеген-сурамагъан жери къалмагъан эди, тапмагъан эди. Артдан а къол жуууп, къайда айланса да, хатасыз болсун деп, тилеклеринде къуру алай айтып туруучусун эсимде тутама. Къоншула, жыл сайын жыйылып, аны фатарыны тозурагъан жерлерин жамай эдиле. Аны этген эр кишиле, тиширыула уа, сюртюп, бояп, юйюн жыйыучу эдиле. Биз, сабийле, тюкеннге барып, айтханын алып келиучюбюз, полларын, къанга поллары болуучу эди, бирибиз – аланы, бирлерибиз – сауутларын, быстырларын жуууучубуз эсимден кетмейди. Ол дуниясын алышханда да, ол юйню адамлары жыйылып, аны асырагъан эдиле.

Ол тар фатардан эркин тёрт фатарлы юйге кёчгенибизде, анамы-атамы, бизни, сабийлени да, къууаннганыбызны чеги жокъ эди. Тар эди, бек тар жашаучу эдик, алай анда жашагъан заманыбыздан зауукълу заманым мени болгъан болмаз эди.

Мени анда биринчи сюймеклигим Тимур къалгъаны ючюнмю болур эди...

Анам айтыучуду Тимурну анасы бла бек татлы болуучуларын. Сиз сабий заманыгъызда Тимурну сени бла бир коляскагъа

олтуртуп, экисинден къайсы бош болса, ол булжута айланыучуларын. Не да паркга барып, анда айланыучуларын. Тимурну анасы Найда бла мени анам бизни сабий заманыбызны юсюнден айтыргъа бек сюйюучю эдиле: бир биригизден иллеулени, эмизиклеригизни, сют ичген шешаланы сыйырып, чач-баш болуп, ызы бла уа тёгерекни къычырыкъдан алдырып, бирге жиляп башлаучу эдигиз деучюдю.

Ёсе баргъаныбыз сайын, яслиге, сабий садха, школгъа да биз Тимур бла бирге жюрюгенбиз. Бир бирибизден айырылмай жашагъанбыз. Биз жангы юйюбюзге кёчгенден сора, Тимурну бизге хар кюн сайын келиучю эди. Мени юйюмде аны бир къаршы адамныча кёрюучю эдиле. Бизни шуёхлугъубузгъа да угъай деген болмагъанды. Бир жол атам анама айтханын кесим эшитеме:

– Была жаш адамладыла, акъыллары жокъду. Бир бирге бу татлылыкъларын жаратмайма, хатамы-хайырмы...

Анам а: «Угъай, аланы араларында аман зат болур амалы жокъду, ала сабийликден да бир бирге игидиле, аланы ол татахлыкъларына мен бютюн бек къууанама», – деп жууап этген эди.

Ортада бир кюн къалмай эди, Тимур бла тюбешмей, олсагъат айырылгъанлай, телефон бла сёлешип башлай эдик, эртенликге дери телефондан айырылмагъан заманларыбыз да болуучу эди.

Школну бошагъандан сора, Тимурну аскерге аладыла. Эки жылны ичинде мен аны сакълап, къабыргъада тагъылынып тургъан рузламагъа хар кюн сайын жашны келиригине ненча кюн къалгъанын белги эте сакълагъанма. Бир бирибизге къагъытла да жаза тургъанбыз. Жангылыкъларыбызны да билдире, кюнлени оздура тургъанбыз. Бир къагъытында Тимур алай сорады: мен келирге сен манга къолунгу, жюрегинги да берликмисе деп. Мен а жууап берген эдим: жюрегим туугъанлы да сеникиди, къолуму уа атам бла анам оноу этерле деп. «Ол кюнюбюзню сакълайма, сени къолунгу тилерге келечиле иер кюнюмю», – деп жазады ол.

Келиригини ахыр эки айында Тимур манга аз жазып тебирейди. Мени башха жерге жибередиле, аны себепли сени къагъытларынг жолда тас болургъа боллукъдула, кесим жазарма деп. Иги кесек заманны мен андан къагъыт алмай турдум. Бир кюн а, Тимурну эгечи Лейла къарындашындан къагъыт алгъанын айтады, бир ыйыкъдан келлигин да билдиреди.

Мен акъылым бла ангылайма: мен да билмей тургъанлай келгени мени къууандырыргъа жашыргъанлыгъыды деп. Ол кюннге жангы жыйрыкъ да алама, чачымы-башымы да омакъ этеме.

Сора Тимурну жуукълары бла мен да аны къуандырыргъа вокзалгъа келебиз. Мени кёрсе, аны къууанырыгъын кёз аллыма келтиреме. Мени юйюмде да аны келиригине хазырланадыла. Аш-суу этедиле, юйлени жыядыла.

Поездни тауушу эшитилди, жюрегим чыгъыпмы кетеди дерча болады. Аны сакълагъан аз заман ёмюрлюкча кёрюнеди.

Мен бирсиледен арлакъда сюелип, он биринчи вагондан чыкъгъан хар бир адамгъа эслеп къарайма, сюйген Тимуруму бетин кёреме деп, ашыгъып. Кёзлериме ийнаналмай турама, Тимур, вагондан чыгъып, атасын-анасын, къарындашын-эгечлерин да къучакълады. Мен да, ашыгъып, аны таба чапдым. Ол кезиуде Тимур артха бурулду да, андан арлакъ сюелип тургъан тиширыугъа бурулуп:

– Бу Иннады, мени юйдегим... – деди.

Атасыны бла анасыны ол кезиуде халларын кёрюп, Тимур:

– Юйде хапар айтырбыз. Унамасагъыз, артха кетербиз, мен жашаууму муну бла байлагъанма, – деди.

Аллында сюелип, не айтырыгъымы билмей тургъан Тимур, мени эслеп:

– Камилка, сенда мындамыса? – деди. Андан башха зат айтыргъа тапхан болмаз эди, баям.

Инна манга къарап, сейир этип тургъанын эследим. Ол мени юсюмден Тимур айтып, толу хапар билгенин ангылагъан манга къыйын тюйюл эди. Энди мени не айтырыгъымы бла не этеригими сакълай болур эди. Мен а, кеси кесими къолгъа алып, алайдан бурулуп кетдим...

Билмейме, къалай бла келгеними, алай эртте Тимур бла зауукълу заманларыбыз ётген эски юйню арбазына келдим. Алайда хазна зат тюрленмегенди, хар зат тургъаныча турады. Мен эсгериулеге батдым: ма жашчыкъла бла бирге, аланы араларында Тимур да уллу балли терек башына минип, баллиле ашайбыз. Уллу, къара, иги бишген баллилени ол манга береди, кесинден аяп. Ма къоншугъа келин келгенди, келинни башына уа бир къадар жаулукъ атхандыла. Тимур, аны кёрюп, мени таба бурулуп: «Мен сени башынга аллай бир жаулукъ атдырлыкъ тюйюлме, ариу фата кийдирликме», – дейди. Бизге ол заманда он биришер жыл бола болур эди...

Мени юйюрюмдегиле мени къыйналгъанымы сезип, андан ары къыйнамайыкъ дегенден болур эдиле, зат сормайдыла-сурамайдыла. Сорлукъ эселе да, анам къоймайды. Алайсыз да къыйналып турады, амалсыз этмегиз деп. Заман керекди, хар зат да кеси жерине турур, жалан да заман керекди дейди...

Тимурну тоюн созар умутлары жокъду, Иннаны сабийи боллукъду. Меникиле кёп сагъыш этедиле, энди мындан ары къалай болсун Тимурну юйюрю бла байламлыгъыбыз деп. Мен

а аладан: «Тойгъа барыгъыз, адам ёлгени жокъ, киши кишини ёлтюргени жокъ. Аллах алай буйрукъ этгенди, жашауда алай бола туруучуду. Башхагъа тюбеди да башханы сюйдю, аны келин этип, алып келди, сора неди. Ол жашауду, аны себепли барсагъыз, мени да ыразы этериксиз. Кёпле тюбейдиле аллай затлагъа. Мен ёлмедим, саума...» – деп тилейме.

Тимур бир талай кере мени бла тюбеп сёлешир умут этгенди, алай мен аны бла хапаргъа хазыр тюйюл эдим, манга заман керек эди. Ол шуёхуна: «Бир заманда да насыплы болмам, Камилканы алай къыйнап, – деген хапарын эшитген эдим. – Мен Камилланы бек сюеме, алай а артдан ангылайма, мынча жылны ичинде бир бирге юйренип къалгъанбыз, мен аны бир керти адамымча, эгечимча сюеме», – деп.

Ол акъыл анга Иннагъа тюбегенден сора келгенди. Анасыны-атасыны жуукълары да унамазлыкъларын биле тургъанлай окъуна, ол тышындан башха миллетли тиширыуну алып келгени да аны айтады, ол аны сюйюп алып келгенди. Тимурда да жокъду терслик, ол жашаунда башха къызны сюйгенине аны не терслиги барды?! Инна эрге барып, айырылгъан эди, жашауу къуралмагъанына ол бек къыйналып тургъан кезиуюнде тюбегенди анга. Иннаны атасы Тимур аскер къуллугъун ётген жерде аны таматасы эди, аны себепли ол алагъа бара-келе кетип, танышхандыла. Инна Тимурну бек сюйюп къойгъанды... Бир кюнде уа ол Тимурну сабийин жюрек тюбюнде жюрютгенин айханда, Тимур аны юйюне алып келлигине ишексиз болады. Иннаны атасы-анасы да къаты болгъан эдиле: «Бар юйюнгде да билдир, угъай дерик эселе да, билмейсе, андан сора келирсе къызыбызны элтирге», – деген эдиле. Алай Тимур аны кесине кечалмазлыгъын айтып, аны биргесине алып келгенди.

Къоймай, бир кюн Тимур юйге келип, хапарын кеси айтхан эди. Кесинден эшитгенме къалай болгъанын. Да сора ол терсди деп къалай терслейим, биреуню жарлы этип, къалай жашарыкъ эди, бютюн да Иннаны биринчи эрге баргъаны да анга жарсыу салып тургъанлай, Тимур да алай этсе, ол адамсызлыкъ боллукъ тюйюлмю эди?!

Меникиле тойгъа тебиреп кетдиле. Мен кесиме жер тапмай, суудан тышына атылгъан чабакъ кибик къыйналама. Кесим да билмей тургъанлай, эсимде да болмай тургъанлай, тойгъа барама дедим. Керти да, къадарыбыз бир болмагъанына бирибиз да терс тюйюлбюз. Къадар алай буюрулгъанды.

Ичими сагъышла алып, не этеригими билмей турдум. Барама да – тоюн мудах этеме, бармайма да – анга кёлкъалды этеме...

Омакъ жыйрыкъ кийдим, ариу гюл къысым сатып алдым, мени анда киши сакъламагъанын да билеме, алай бармай да болмадым. Бардым...

Тойну къызыу бара тургъан кезиую. Мени баргъанымы эслерик-кёрлюк адам да жокъду. Жалан да стол артында мудах олтуруп тургъан анам, мени узакъдан эслеп, секирип къобар умут этди. Алай мен кёзюм-къашым бла хар зат да тапды деген белги бердим да, ол артха чёкдю. Ётюп бардым да, жангы юйюр къурагъанланы къатларына келе келгенлей, мени келгеними кёрюп, Тимур жеринден къууанып къобуп, мени къучакълады, жаягъымдан уппа этди... Инна да, олтуруп тургъан жеринден амалсыз болуп, ёрге къобуп, манга аралып турады. Мен да, аны аллына барып, гюл къысымымы узатып, къучакълап, жюрегимден къызыу алгъышладым.

Олсагъат не болгъанын билмедим, алай жюрегими къысылгъаны, къыйналгъаны селейди, кёлкъалдым тас болду.

Тимурну бетини жарыгъанын, къууанганын ары келгенле бары да эслеген болур эдиле. Биягъы мени къучакълап, ол: «Сау бол... мени сени адамлыгъынга бир заманда да ишеклигим жокъ эди, сен мени керти адамым болгъанынгы мен не заманда да билгенлей турама. Сен мени ангыларыгъынгы да биле эдим... Бусагъатда жалан да бир зат сюеме – сен да насыплы болурунгу излейме» – деди.

Тимургъа къыз тууады, аны атына ол мени атымы атайды. Алыкъа мен кесимме. Хау, заман бара барса, мен кесими биринчи сюймеклигими унутурукъма, къыйналгъанымы, кече жастыгъыма тёгюлген жилямукъланы барын да унутурукъма. Кесим а Тимурну кечалгъаныма къууанама, аны ангылаялгъаныма.

Сюймеклик – сюйген адамынг насыплы болса, ол тюйюлмюдю сюймеклик?!

ОГЪУРЛУ ЫЗ КЪОЙГЪАНДЫ

Кёпле, кеслерин ауанада тутуп, этген огъурлу ишлерин, ахшы жумушларын халкъгъа ачыкъ этмей къоядыла. Аткуланы Камалны жашы Жагъафар ма аллай уланларыбыздан бири эди.

Ол, Тёбен Чегемде школну бошап, Къабарты-Малкъар къырал университетде окъугъанды. Ызы бла Бийик тау геофизика институтха кирип, анда бет жарыкълы ишлеп тургъанды. Институтну план-экономика бёлюмюне башчылыкъ этгенди, аны бла бирге институтну аспирантурасыны таматасыны къуллугъун толтургъанды, аттестация комиссияны илму-техника советине эм институтха керекли затла алыу жаны бла комиссиягъа да киргенди. Географиядан илму тинтиуле бардырып, кандидат диссертациясын жетишимли къоруулагъанды.

Жагъафарны жыйырма бешден аслам илму иши барды, аланы бир къаууму РФ-ни Билим бериу эм илму министерствосуну Бийик аттестация комиссиясыны тизмесине кирген илму журналларында басмаланнгандыла. Тёгерекдеги къудуретни сакълаугъа уллу къыйын салгъаны ючюн, ол «ЭкоМир» миллет экология саугъагъа тийишли болгъанды. Гидрометеорология эм да тёгерекдеги къудуретни болумун тинтиу жаны бла федерал службаны (Росгидрометни) Сыйлы грамотасы бла да саугъаланнганды.

Окъуу, билим, хунер – ала адамда иги ышанладыла, алай адамлыкъ не заманда да баш магъананы тутады. Атаккуланы Камалны юйюрю Тёбен Чегемде намысы-сыйы жюрюген юйюрледенди. Элде къууанч-бушуу болуп, ала тюбемей, къатышмай къалмайдыла, кишиге уллу кёллюлюк этмейдиле. Бютюн да Жагъафар, узакъдама, къырал ишдеме демей, не заманда да жамауат бла бирге болуучу эди.

Жарсыугъа, Жагъафар замансыз ауушханды. Аны таныгъанла барысы да анга уллу бушуу этгендиле. Жагъафарны юсюнден жазарыгъыбызны да аны тенглери тилегендиле.

Мени Атакку улуну юсюнден жазарыгъымы билгенде, аны бла бирге ишлеп тургъан Атабийланы Фатима былай айтхан эди: «Хар кюнден тюбесек да, юйюрюмю баш-башынча сорур эди, кесинден да хапар айтыр эди. Хар бирибизге да жуукъахлу болуп къалгъан эди. Не жумушха, не соруубузгъа да уллу кёллюлюк этмегенди. Ишине аныча жууаплы къарагъан адамны мен кёрмегенме, ол жумушун тамам этгинчи, тынчлыкъ тапмай эди».

ВГИ-ни директоруну экинчиси Руслан Калов а былай айтханды: «Мен таныгъанланы арасында адамлыгъы, адежлиги, намысы-сыйы болгъан бир адам бар эсе, ол Жагъафар эди. Аны башха тюрлю болуп кёрмедим. Тёгерегиндегилеге, биргесине ишлегенлеге бирча иги болгъан, тюз ниетли, халал жюрекли адам эди. Хар бирибизни туугъаныбызгъа-туудугъубузгъа дери да атларын айтып, хапарларын сурамай къоймагъанды. Ол институтну тарыхында къаллыкъды».

Юйюрюне да ол сакъ болгъанды. Юй бийчеси Къулийланы Хадижа республикалы китапханада тамата библиотекарь болуп ишлейди. Ала экиси да эки къызларын ариу къылыкълы ёсдюргендиле, окъуулу, билимли да этгендиле. Таматалары Анжелика, КЪМКъУ-ну экономика бёлюмюн бошап, ызы бла Москвада социал-экономика институтха киргенди эм да юрист усталыкъны алгъанды. Бауаланы Рамазан бла эки ариу сабий ёсдюредиле. Гитчелери Люаза биринчи номерли шахар больницада анестезиолог-реаниматолог болуп ишлейди.

Къызла аталарыны ариу сёзлерин эслеринде тутадыла. Аналары Хадижа уа, аталыкъ-аналыкъ борч да энди аны боюнунда болгъанын билип, буруннгулула айтыучулай, белин къаты къысып, таулу адетдеча, туугъан-туудукъгъа да билеклик этгенлей турады.

Аламат, огъурлу, тюз ниетли, ариу халли Жагъафар, аз жашагъан эсе да, ариу ыз къойгъанды.

ЭСГЕРИУ

Манга да болду бир алтмыш жыл, бу чынар терек былайда ёсгенли уа ненча жыл бола болур, ярабий?! Аны хазна ким айталыр. Мен сабий заманымда бизге къонакъгъа закий поэтибиз Къулийланы Къайсын терк-терк келиучюсю эсимдеди. Къайсын бла мени атам Габоланы Аслан уллу шуёхлукъ жюрютгендиле. Бир классда бир партаны артында олтургъандыла, сабийликден келген тенгликни уа ала бек багъалагъандыла. Къайсынны алай келген кезиуюнде ала бахча къыйырында ёсген бу уллу чынар терекни тюбюне бирде стол-шинтик элтдиртир эдиле, бирде уа, кюн жылы болса, жерге бир жумушакъ жабыу атдырып, аны юсюне олтуруп да къалыр эдиле.

Мени анам азыкъны алай татыулу этиучю эди, ол татыу эсимден бюгюн да кетмейди. Тюкенден хазна гыржын алмаучу эдик. Уллу таба гыржынла этиучю эди анабыз, жаннетледе жатсын. Ол заманда тийребизде жашагъан къоншуларыбызгъа арада тюбесек: «Анагъызны таба гыржынларын, атагъызны уа бал чибинледен алгъан балауузу бла балын терк-терк эсибизге тюшюрюучюбюз», – дегенлей турадыла. Анам хазыр этген аш-азыкъны чапханлай бахча къыйырында стол юсюне салып, аякъ тюбюмде чёп сынмай артха чабып, биягъы анам хазыр этип тургъан толу табакъланы къолума алып, артха чабыучу эдим. Алгъын уруда бир ненча агъач чыккырла болуучу эдиле: аланы биринде тузланнган баш эт, биринде бишлакъ, ол да – жау кибик, сап-сары, биринде хобуста, ол да – ауузунга алсанг, гъыж-гъыж эте чыммакъ, татыуларын бир да унутмайма.

Мен иги уллу къыз болгъунчу, Къайсынны атамы туугъан къарындашы сунуп тургъан эдим. Аланы араларында аллай татлылыкъ, жууукълукъ эслениучю эди. Бирде ол заманла эсиме тюшюп, ызыма къарасам, сагъыш этеме, ала бирде харх этип кюлюп, хапарлар эдиле, бирде даулашхан да эте эдиле, сора билемисиз, хапар айта тургъанлай къатларына адам келсе, ол келген адам эшитмесин дегенча, жашыртын сёлешиучюлери кёз аллыма келиучюдю. Ол кезиуледе уа: «Ярабий, нени юсюнден айта болур эдиле была жашыртын», – деп, бюгюн да

сагъыш этиучюме. Ала экиси болгъан заманда алай эди, алай кёбюсюнде Къайсын къонакълары бла болуучу эди. Ол кезиуледе уа атам бла Къайсын, олтуруп тургъан жерлеринден къобуп, тенглеринден бир жанына кетип да кёп хапар айтыучу эдиле.

Бюгюнлюкде атама: – Атам, Къайсын бла не хапар айтыучу эдигиз, – деп сорсам, ол: – Ой, къызым, бюгюн жашаргъа керекли адам эди Къайсын. Миллетине аз кёп зат этерик эди ол. Бюгюн да миллет угъай, битеу Кавказ ёхтемленеди Къайсын бла, бюгюннге дери жашаса эди ол, бир жерде бир къаугъа болмазлыкъ сунама. Ол аллай тюзлюкню сюйген адам болгъанды. Манга да болду жюзден атлап, мен алыкъа Къайсынча тюзлюкню сюрген бла сюйген инсаннга тюбемедим, – дейди. – Ол заманлада окъуна кёре эди ол бусагъатдагъы тынчлыкъсыз жашауну, ол заманда окъуна къайгъыра эди ол бу жумушлагъа. Назмуларында окъуна ол келир жашауну къалай ачыкълайды...

Атам Къайсынны китапларын къатында тургъан стол юсюнден бир жары кетертмейди. Эсине тюшсе, ол аланы окъуп, кёп сагъышлагъа батады. Бирде уа антлы тенгини назмуларын окъуса, алагъа асыры эсин бёлгенден, аны къатында олтургъаныбызны окъуна унутады. Атабызны аллай кезиулеринде биз да ангылайбыз – аны бийлеп тургъан сагъышларына чырмау болургъа жарамазлыгъыбызны. Сора бир кесекден, тютюнюн да алып, тышына чыгъып, аны да къабындыра, бир ауукъ заманны тышында олтуруп да келир.

Кёчгюнчюлюкде атам Къазахстаннга тюшген эди. Къайсынны Къыргъызгъа келгенин эшитгенде уа, ол аны кёре бир къыйынлыкъ бла барып келгенин айтыучуду. Ары-бери барыргъа эркинликлери болмагъан миллетни келечисин къалай иерик эдиле ары. Алай атам ол заманда бек ётгюр адам болгъанын аны таныгъанла кёп кере айтып эшитгенбиз. Ол кезиуде да ол Къайсынны кёре барыргъа, антлы тенги бла тюбеширге онг тапхан эди.

Адам сабий заманында кёргенин унутмайды дейдиле. Кертиди... Сабий заманымдан да эсимдеди атамы сагъышлы да, къайгъылы да къарамы, сагъыш этмей сёз айтмагъаны. Ала кёрген къыйынлыкъ аланы эслеринден къалай кетер... Мени атамы анасы-атасы да Къазахстанда ёлгендиле. Биз, аланы туудукълары, бирибиз да танымайбыз къарт аммабызны, аппабызны да. Алай аланы юслеринден асыры айтып тургъандан, мен аланы таныгъан этеме, ариу жаннетледе жатсынла.

Ол заманны адамлары ишден арый билмегендиле, аланы къанларына сингнген эди ишлемеген жашаялмазлыгъы, кечиналмазлыгъы. Аны себепли ала бары да сабийиликден окъуна ишлерге юйреннгендиле. Ким биле эди ол заманда абаданлары уруш аулакълагъа кетип, сабийле уа терк, замансыз, сабийлик-

ни да сынамай, уллу, жетген жашла-къызла болуп къаллыкъларын. Мени атам да аладан бири. Он бир сабийден юйюрде бек гитче болуп, ауурлукъ муну сыртына ауады. Уллу къарындашлары урушха кетип, бир къарындашыны терслиги болмай тутмакъгъа жиберип, ана-ата эгечлерине да сакъ болургъа керек болады. Мени атамы жигитлигини бла жигерлигини юсюнден манга дери да болгъандыла жазгъанла, айтханла да... Мен биягъы Къайсын бла тенгликлерине кёчейим...

– Атам, Къайсын нени юсюнден айтыргъа сюйюучю эди? – деп сорама.

– Азмы эди аны башында къайнагъаны?! Жазма иши аны жашауундан сора келген зат эди. Бу кёчгюнчюлюкню, бу миллетге жалгъан дау бла келген къыйынлыкъ аны жюрек жауун ашап бошагъан эди. Къайда болса да, кёп жерледе болгъан Къайсын миллетин къоруулар ючюн, аз зат этмегенди. Москвада кимге эсе да сёзю ётген уллу къуллукъчугъа тюбеп (атам эсине тюшюралмады, Къайсын кимге тюбегенин), таулу халкъны терс дау бла кёчюргендиле дегенимде, тёрт сагъат хапар айтхан эдик аны бла, ахырында уа ол ушакъ бардыргъан киши Къайсыннга: «Къайсын Шуваевич, не айтайым? Терс болгъанларын женгдирлик тюйюлдюле, ансы бачамала кеслерини терсликлерин биледиле. Энди сен аны сюрюп, кесинге хата жетдирме», – дегенин да айтхан эди Къайсын. Ма аллай затла Къайсынны саулугъун алып къойгъан эдиле. Ол заманлада окъуна сау болмазлыкъ жара салыннган эди аны жюрегине. Ол миллети ючюн къайгъыргъан адам болгъанды, айтыр затын да артха салып, къоркъуп, бир заманда да къоймагъанды. Сабий заманыбызда окъуна: – Аслан, жашауда къоркъакъла болмайыкъ, бирге болсакъ, биз бир кишиге да хорлатырыкъ тюйюлбюз, – деучю эди. Хомух бир заманда да болмагъанды Къайсын.

Бу арт заманда къартлыкъмы хорлай барады, билмейбиз, быллай хапарлагъа кирсе, кёз жашларын сюртеди. Да ала кёрген къыйынлыкъ бла асыры да турадыла... Сора дагъыда, кесин къолгъа алып: – Бизге болгъан кимге болду деп, тюнгюлюп къалсакъ, миллетми боллукъ эдик биз? Хайт дегиз, жашау андан ары барады. Тюзлюкню жолун сайлагъыз. Бизге да аны юйретгендиле, мен да сизге аны аманат этеме, кишини затына сугъанакълыкъ этмегиз, таулу миллет жаратылгъанлы кишини къыйыны бла жашамагъанды, уручу-тонаучу болмагъанды, бизни миллетден таза ниетли, халал жюрекли бир миллет да болмагъанды. Бу таза жерлерибизни да уллу Аллах аны ючюн бергенди бизге. Бу жерлерибизни ма алай тазалай тутугъуз. Ташлада, къаялада, жарлада мал тутуп, будай себип, бахча ишлеп, таза хауасы жерибизни дарман болуп, ёмюрледе алай

бола келеди, ма алай бла баш болгъан миллетиме къор болайым. Аны ючюндю бюгюн бизни жерлерибизге, тауларыбызгъа, сууларыбызгъа сукъланып, тыш къырлладан окъуна келгенлери. Бу жерлерибиз бизни къыйынлыкъгъа да ашыргъандыла, андан да сакълагъандыла, андан да тюбегендиле. Аны себепли тауларыбыз, ташларыбыз, сууларыбыз, ыранларыбыз сатарыкъ тюйюлдюле бизни. Тышындан келгенни ала кётюрген да этерик тюйюлдюле, алай келгенле кеслери тураллыкъ да тюйюлдюле. Бизни жерлерибизде хауа болум къыйын болгъаныча, жашау этген да тынч тюйюлдю. Биз ишлерге, кеси къыйыныбыз бла жашаргъа, къыйналып от тиргизирге юйреннген миллетбиз, аны себепли жерлеригизге сакъ болугъуз, аланы сюйюгюз, жерни сюерге керекди, алай болмаса, жер да сюймейди адамны. Биз кёчгюнчюлюкде тауларыбызгъа, сууларыбызгъа термиле жашагъанбыз. Артха къайтханда да – алай, бюгюн-бюгече да къор болайыкъ туугъан жерлерибизге, тауларыбызгъа деп, ёмюрлени барабыз. Алгъа, жалан да алгъа! Биргебизге уа – уллу Аллах! – дейди он тогъузунчу, жыйырманчы, жыйырма биринчи ёмюрню да кёре келген 105 жыл болгъан къарт. Ярабий, не келе болур бу къартны эсине?!. Тынч жашауда жашамагъаны уа белгилиди. Урушну, кёчгюнчюлюкню, ачлыкъны-жалангачлыкъны да сынагъан...

Бирде ол, сагъыш эте кетип: – Бусагъатдача иги жашау болмагъанды, мен жер башына жаратылгъанлы. Мен 105 жылы толгъан къарт адамма. Мени юсюме-башыма, аягъыма сиз не къадар тюрлю зат аласыз, омакъдан-омакъ. Жатхан жерим багъалы, хар зат алай, хар зат барды, жалан да ишлерге керекди. Мал тутаргъа, тауукъ-къаз, башха жанлы тутаргъа сюймейсиз бусагъатдагъыла. Биз адам айланмагъан жерлени жарашдырып, ташын-агъачын ариулап, чалгъан эте эдик, бахча эте эдик. Къол къыйыныбыз бла кюреше эдик. Бусагъатда уа техника толу, къол бла чалгъан, жугар бла къазгъан жокъ, анга да эринесиз, – дейди.

Кертиси бла да, эсимдеди бизни анабыз тауукъларыны, къаз-баппушларыны, гураларыны санын да билмеучюсю. Ала тёгерекде отлап, семизле болуучу эдиле. Жумуртхаланы уа челекле бла жыйыучу эдик. Алагъа тауукъ орунда куудушла этип, аланы ичлери да жумуртхадан толуп, берекетли заман эди.

Маллагъа атабыз къараучу эди. Малны оноуу атамда, къанатлыланы оноулары уа анамда болуучу эди. Тышындан адам келген болса, терк тауукъ кесип, ол жарашдырыла тургъунчу уа, къойну бойнун кесиучюлери эсимдеди. Уллу къазанны да асып, къойну арт аягъын къоюп, къалгъанын саулай отха са-

лып бишириучю эдиле. Къонакъ кете туруп, ол къойгъан арт аякъны да къонакъгъа бериучю эдиле. Аллай сау къой бишген шорпаны Къайсын да бек сюйюучю эди. Нек десегиз, анам ючлитрлик банкагъа эт бишген шорпаны къуюп, Къайсынны машинасына салыучу эди. Бир жол а Къайсынны къонакъ-лары бла ашырып юйге киргенлей, анам: – Оу, ёлюп къалайым, Къайсын шорпаны унутуп кетерме, келин, деп эки кере да айтды, мен да унутуп къойдум дегенлей, Къайсын, жолдан къайтып, шорпаны, тузлукъну да алып кетгени эсимдеди. Мени анам аны къайтханына бир къууаннган эди, бюгюнча эсимдеди. Алай келген кезиулеринде Къайсын манга къызыл тюменлик бермей кетмегенди. Къайсын арабыздан кетгенли быйыл 40 жыл болду, алай а ол хар бирибизни эсиндеди, оюлмазлыкъ къаябыз болгъанлай къаллыкъды.

ОГЪУРЛУ ДА, ЁХТЕМ ДА ХАЛКЪЫМ

Огъурлу, ёхтем халкъым. Кёп жашырынлыкъларыгъызны ахырына дери ачыкъ этмеген, ёмюрле сюелген деменгили таула, ёрге таула тары бла баргъан тар жолла, суху къутуруп келген черек суула – была бары да тынчлыкъ кёрмеген таулу халкъгъа бешик жырла бола келгендиле. Тауланы жалан да къушла жеталгъан къыйын табийгъат болумларында къурала келгенди таулу халкъны жашау къолайы, болуму да.

Акъ бёркле кийген кибик, тауланы башлары къардан толу, таш къаяла ортасындан терек тамырла ёсе. Мында жашау жалан да къарыулу, кеси къыйыны бла, ишден къоркъмагъан, ёхтем жашаялгъанлагъады; къарыусузлагъа, къыйынлыкъны кётюре билмегенлеге, кеси къол къыйынлары бла жашамагъанлагъа мында жер жокъду, таула аллайланы кеслерине къоймайдыла.

Ёмюрле бла жашайдыла таулула бийикледе, кийикле жюрюген тар жолчукъ бла жалан да таулу къаны болгъан жигит ётер, къушла учхан бийикликни ол кёрюр кёзю бла, таулу тауланы сюер деп да жырда бош айтыла болмаз. Мында жашагъан таулу халкъ, кесини ариу адет-тёрелери, бир башха миллетни халына ушамагъан энчиликлери бла жашай юйреннгенди. Жерде юйреннген чычхан бийик, эркин учхан къушну акъылын, умутун билаллыкъмыды?

Бу жерледе мен – бий, сен къул деген болмагъанды. Гитче уллугъа бойсуна, уллу гитчеге болуша, кеси жорукъларыбла, кеси адетлери бла ёмюрле жашай келедиле. Хар ким кесини кишилиги бла, акъылы бла, иш кёллюлюгю бла, таза ниети бла атын айтдыра, сый-намыс аны бла алып болгъанды.

Жангы жашауда, дуния башында жашагъан миллетле, таулу миллетча, таза, хунерли, жигит, иш кёллю болургъа, бизни жорукъларыбызгъа сукъланырча болгъандыла.

Жылла озгъандан сора, малкъар халкъны кёчюрген терсликни кеслери бачамала билип, ангылап, огъурлу, таза миллетни аллында дуниягъа белгили этип, терсликлери ючюн баш урдула. Алай болмай да жарамаз эди, терслиги болмагъан миллетни, саулай къырылыгъыз деп, дементили тауладан эндирип къум ёзенлеге, аулакълагъа кёчюргенлери, Уллу Аллах, къурман болайым Санга, адам ашыкъгъанлыкъгъа, Аллах ашыкъмайды.

Уллу къаяны тюбюнден ёрге къарайма, бу дементили тау сёлеше билсе, къаллай бир хапар айтыр эди, бу жерледе, таула арасында жашагъан таза жюрекли, жашауну сюйген, кеси къыйыны бла жашай билген, бир бирге сый-намыс бере билген таулу халкъны юсюнден, билген Аллахды. Къыстау къутуруп баргъан черек суу, къутургъан жаныуарны улугъаныча, тауушундан адам къоркъурчады. Алай мен а аны тауушуна сюйюп тынгылайма. Мен мында туугъанма, сабийлигим мында ётгенди, тауланы дементиликлери, къутуруп баргъан сууланы тауушлары, бийикде учхан къушланы жигитликлери мени къаныма сингнгендиле. Жюрегими терегинден билеме, бу къудуретни, бу байлыкъны, бу ариулукъну Бир Аллах кеси бергенди бизге ёмюрлюк саугъагъа. Адам улуну аягъы басмагъан жерле мында бек кёпдюле. Бу жерлерибиз бла ёхтемленебиз. Ким танымайды, ким эшитмегенди дуниягъа белгили, таурухлада, жомакълада айтылгъан Минги тауну, Чегем чучхурланы, Чирик кёлню, Балыкъ-Башын, тышындан келип, бу тамашалыкъны бир кёрген къайтып бери келмеген болмаз. Таулу миллет мында туугъанды, мында тёлюден тёлюге тау адет, намыс-сый бере, юйрене да юйрете да жашайды.

Бу жерледен миллетни сибирип, тыш жерлеге кёчюргенлеринде, дементили таула да, ёксюз къалгъанча, ызыбыздан мудах къарап ашыргъан эдиле деп, къартларыбыздан эшитгенме. Къаяла, таула узакъдан къарап, бу ёхтем, таза миллетни тюзлюгюн Уллу Аллах кеслерине къайтарлыкъды, ата- бабаларыны жерлерине къайтырыкъсыз дегенча, ишексиз ызыбыздан къарап къалгъанча, ёхтем сюелип къалгъан эдиле деп эсгередиле къартла, артха озгъан жыллагъа къарай. Таулу таусуз жашаялмайды деп бошдан айтыла болмаз.

Таула да бизсиз ёксюз эдиле, миллет артха къайтып къачан от тиргизип башлайды дегенча, сакълай эдиле ала мындан кетген таулу халкъны, заман озгъандан сора, бюгюн да айтадыла къартла аны.

Артха ызыбызгъа къайтыр умут бла, ийнаныу бла жашагъанбыз, Аллахдан аны тилегенбиз, Уллу Аллах жерибизге, тауларыбызгъа къайтар, от жагъаларыбызгъа от тиргиз деп, жалан да тауларыбызгъа къайтар деп, тилегибиз ол болгъанды.

Закий Кязим бла Къайсынны назмуларында да таулуну ташха, суугъа, къаягъа термилгени, жерине тансыкълыгъы къуру да сагъынылады. Уллу Аллах бизни жанлы болду, артха къайтдыкъ, къор болайым, къурман болайым Уллу Аллахха аны ючюн.

Къайтды миллет ата-баба жерлерине, Аллахха шукур. Россей бачама дуниягъа белгили таулу халкъны аллында баш уруп, кечгинлик тиледи, миллетни терслиги болмай, биреуню харамлыгъы бла мурдарлыгъына ийнанып, миллетге азап сынатханлары ючюн, терсликлерин ачыкъ этди.

Миллет алчыланы аллында алчы бола барабыз, Аллах айтса, дуниягъа белгили алимлерибиз, профессорларыбыз, поэтлерибиз, гёжефлерибиз, жырчыларыбыз – къайсын айтып, къайсын къояйыкъ!

Аман зат болсун бизден кери, алгъа атлам этсин халкъым!

Мени таулу, ёхтем халкъым! Кесим жер башына жаратылгъынчы окъуна келген болур эди мени санга сюймеклигим. Ата-бабаладан келгенди манга туугъан тауларыма сюймеклигим.

Мен да ёсе баргъаным сайын, таулу, малкъар деген сёзле кюнден кюннге, жылдан жылгъа бекден бек къаныма синге, сюймеклигим чексиз уллу бола барады. Жарым ёмюр жашадым дунияда, кёрмедим сенден ариу жерле, сенден таза шауданла, сенден керти адамла.

Кёп жерледе болгъанма, кёп жерлени кёргенме, кёп адамла бла танышханма, алай жюрегими теренинде уа кесими жериме, кесими миллетиме сюймеклик неден да багъалы, неден да татлы болуп келеме. Жылдан жылгъа ол татым жюрегиме, къаныма бекден бек сингеди. Ол сюймеклик анагъача тазады.

Миллетим кёрген къыйынлыкъланы, абаданланы айтханлары бла, кеси кёзюм бла кёргенча, жюрегими терениндеп сеземе. Ол къыйынлыкъланы кёрген абадан тёлюню чуакъ кюнде, дуния тынчлыгъын сезе тургъанлай, кёчгюнчюлюк жылла эсине тюшсе, олсагъат мудахлыкъ басады. Таматаланы сакъал тюплери къалтырай, айтыр сёзлери жарты къаладыла, жыл санлары къайда кёп кёрюнюп, къарт болуп къаладыла. Ол жылланы адамларыны кёзлеринден, бетлеринден бушуу, мудахлыкъ энтта да кетмегенди. Былайда таулу халкъны, терен акъыллары, адет, намыс-сыйгъа берилгенлери хорлап, жашауну андан ары бардырыргъа таукелликлери мени къууандырады. Аланы: «Биз кёргенни энди Аллах сизге сынатмасын, алгъа

барыгъыз, игилик кёрюгюз, бир биригизни тутугъуз, бирликде – тирлик», – деген сёзлери ёмюрлюкдюле.

Ата-бабаларыбыздан келген ариу адет-намыс, къылыкъ бизни миллетдеча бир жерде да къаты тюйюлдю. Миллетими намысын, тёресин, адет-къылыгъын мен бек бийикге салама. Гитче таматагъа, тамата гитчеге берген ариу намыс-адет къарагъан кёзге ариу кёрюне, алай жашайыкъ.

Узакъ тау этекледе ол адетле бютюн бек сакъланнганды-ла, анда хар зат башха тюрлюдю. Ол кёзге ариу кёрюннген таза ниетлиликни, огъурлулукъну, низамлыкъны мында кючлю тутханларыны юлгюсюдю деригим келеди.

Тауларым, деменгили, ёмюрле сюелген ёхтем тауларым, анда жашагъан малкъар халкъым! Жашауну магъанасын жалан да сизде сеземе, сизге келсем, къарыу алама, башыма ариу ниетле, таза сезим келеди. Кесими дуниягъа нек жаратылгъанымы сиз сездиресиз, мында жашау жомакъдача, таза, ариу, адам адамгъа жалан да халал, ачыкъ жюрекли болургъа керек-лисин сездиреди.

Былай келип, туурадан таулагъа къарап, тауланы тёппелерине кёз къысмай къарай: намыс-сый, адет-къылыкъ, уллу гитчеге, гитче уллугъа сый берген ариу ниет, таза сезим дегенча затла былайдан таула аягъындан жаратылып, дуниягъа былайдан юлгю болгъанларына ишексиз болама.

Бир-бир мурдарланы терс акъыллары бла, таулуланы тауладан айырыргъа оноу этилген эди. Таулада юйреннген халкъ къум тюзледе жашаялмай, къырыллыкъларына ишексиз болуп кёчюрген эдиле. Миллетим анда да, намысын-сыйын тас этмей, ариу халын кёргюзте жашагъанды.

Таула уа кесини ёхтем халкъына, кече тюшлеринде, кюндюз эслеринде ызларына чакъырып тургъан сезим, бютюн да тыш жерледе, къарыу берди, бирликде тирлик деп, халкъыбызны бютюн къаршы этди. Туугъан жерлерине сюймеклик, мингле бла километрле баргъан жолларын, анда жашагъан къыйынлыкъларын къоруулап, жолда къырылгъан, кебинсиз къалгъан адамларыбыз – бу къыйынлыкъла халкъны бирикдиргендиле, бир бирни атып къоймай, не уллу къыйынлыкъда да бирге бола келген ёхтем халкъым. Ол къыйынлыкъла бирикдирип, бир бирге билеклик эте, сакъ бола, артха жерлерине къайтыр ышаныулукъ бла артха тауларына къайтдыла.

Таула жаудан къаты, кючлю болуп, таулу халкъны артха келиригин сакълап, жангыдан миллетни къучакъларына къыс-дыла, этек тюплерине жыйдыла. Жалан да таулагъа бойсуннган таулу жигер халкъым, адет-намысны сыйламагъаннга таула ыразы тюйюлдюле. Таулу халкъым, жалан да сенсе таула ичинде жашаргъа эркин!

Таула бла ушакъ этгенде, саулай
Ёмюрле бла этеме ушакъ.
Сагъышларым – къоллада баргъан суула,
Тилеклерим – тёппеле къарыча, акъ.

ШАУДАН

Юйюнгде, туугъан элингдеча, бир жерде да болмаз. Тышына кетип жашап, арада юйюнге-жеринге келсенг, тансыкълайса тёгерекни. Сабий заманынгы, андан ары ёсе баргъанынг сайын. Эсгериуле бири бирини ызындан кеслери кёз аллынга келе тебирейдиле.

Ма бусагъатда да алай. Афуажан туугъан элине келди. Жол бла ёрге эсгериулерине бата атланды. Бу бара тургъан жол бла Мурат аны ненча кере ашыргъанды школдан юйюне. Нёгер къызлары бла дерследен сора юйге атлансала, Муратны къайдан чыкъгъанын да эслемей къалыучу эдиле, жер тюбюнден чыкъгъан сунар эдинг, келип араларына кирип къалса. Къызла бары да биле эдиле Мурат Афуажанны сюйюп тургъанын. Бирде Афуажан къыйналгъан окъуна этиучю эди, эллиле да не айта болурла, нёгер къызлары да. Аладан да уялыуучу эди, бу къуру былай этип тургъанын къачан къоярыкъды деп. Алай зат айтыргъа да уялгъан этиучю эди. Элде зат жашыртын болмайды. Халкъны кёз аллында болады хар ким да.

– Кюн ашхы болсун, къызла! – деп, Мурат биягъы къайдан эсе да чыгъып, къызлагъа къошулду.

– Ахшылыкъ кёр, – дедиле къызла да. Мурат къарамын жалан да Афуажаннга бурады. Баям, ол алайда Афуажан бла бара тургъан къызланы атларын да биле болмаз. Элли къызла, Афуажанны тенглери деген болмаса...

Къызла да Мурат бла жарыкъ саламлашадыла.

Мурат элде иги жашладан бирине саналады. Кеси да Афуажандан таматаракъды. Къызла ары-бери, кими юйюне жетеди да юйюне киреди, кими тюкенден аллыкъ затым барды деп, тюкеннге къайтады. Мурат бла Афуажан а, жол узуну бирде хапар айта, бирде уа тынгылагъанлай барадыла. Афуажан бек ариу къызладан бириди, элде Афуажанны юйюрю, ата-анасы, эгечлери, къарындашлары намыслары-сыйлары бийикде жюрюген юйюрдю. Къыз юйюрде гитчеди, кеси да – жигит, жигер. Къолундан иш ёлген дейдиле да, алай юй-тыш жумуш – бахчада, биченде, арбазда да – этер ючюн къалмайды. Тамата эгечлери, къарындашлары да хар бири бирер юйюр болуп жашайдыла. Юй жумуш кёбюсюнде Афуажанны юсюндеди, ол анасына бек болушады. Афуажан суу алыргъа шаудан таба тебиресе, мюй-

юшден марап тургъан сунар эдинг Муратны, шырт деп алайгъа чыгъып къалыучу эди. Шаудан элден арлакъчыкъ барып, къаяны тешип келеди. Ол шауданны сууча татыулу суу дуния башында болмаз деригинг келир, алай татыулу суу эди. Ала, алайда тюбеп, хапар айтыргъа да бек сюйгендиле. Жылны не кезиуюнде да былайлары бир да ариу жерле болуучудула.

Бир жол Мурат Афуажаннга:

– Мен былайда экибизге да ариу юй къаларыкъма, бу шауданны суун ичип турурча, кёзюнге бир кёргюзт, бу дарман сууну ёмюрюбюз ичип турсакъ, ауругъан да этмезбиз, – деген эди. Алайдан, къызны суу къылычын кесине берип, челеклерин эшик алларына дери аз келтирмегенди Мурат.

Къар хапула жерге тие да эрий, бирде Афуажанны бетине тие да, ол да къолкъаплары бла бетин сюрте, ойнай-кюле, къызны юйюню къатына жетип къаладыла.

Муратха жол бир терк бошалып къалгъанча кёрюнюучю эди. Бир къадар зат айтырыгъы келеди жашны къызгъа. Афуажан арада жарыкъ кюлсе, Мурат аны кюлгенин бек жаратып, анга аралып къалыучу эди. Кюн сайын къызны халине бекден бек бюсюреп, ортада бир кюн окъуна къоймайды къызгъа тюбемей. Ол аны жюрегин байлагъанды. Аны тынгысыз этгенди. Мен аскерге кетсем, бирле урлап къоймагъы эдиле деген сагъыш къайгъылы этгенлей турады.

Бир кюн Мурат шахаргъа жумуш бла келип, артха айланнганда, Афуажаннга уллу къысым гюлле алды. Ол гюллени ариулукъларын Афуажанны ариулугъу бла тенг эте эди. Муратны аскерге чакъыра тебирегендиле, шахарда жумушу да аны бла байламлы эди. Ингир ала Афуажан школдан чыгъар заманына биягъы къызланы алларына чыкъды. Ол машинасын Афуажанны юйюню къатларында къоюучуду. Бюгюн да алайда къоюп, гюл къысымын да ары салып, былагъа жаяу тюбеди. Хар кюндече биягъы хар бири ары-бери бола кетип, была экиси къалдыла. Сора Мурат, къызгъа бурулуп:

– Афуажан, мен аскерге барама, сюйгеними билесе, мени сакъларыгъынгы тилейме. Аллах айтса, эки жыл да бек терк кетерле. Манга сёз бериринги тилейме. Хар кюнден санга къагъыт жазып турлукъма. Сен мени къагъытларыма жуап жазып турлугъунгу да тилейме, – дейди.

Къыз да аны алай тилеригин сакълап турмай эди, алай жолгъа атлана тургъан жашны жарсытмайма деген акъыл бла, сабыр:

– Да, Мурат, не айтайым, билмейме... Аллах къууанч бла къайтарсын, аскер борчунгу толтуруп, анангы бла атангы къолуна къууанч бла къайт. Мени акъылымда жалан да школну жетишимли бошап, бийик билим алыргъа умутум барды, мени

башха сагъышым жокъду. Аллах къаллай буйрукъ берсе да, адам улу аны кёре барады да, Аллах не буюрса, биз да алай болурбуз, –деди.

Ала, келе-келе, машинаны къойгъан жерине дери жетдиле. Мурат машинадан уллу гюл къысымны Афуажаннга узатды. Ол ариу гюл къысым ариу къызны къолунда бютюн да ариу кёрюндю.

Мурат машинасына олтуруп кёп турду, былайдан айырыллыгъы келмейди. Аны билгенча, Афуажан биягъы, челеклерин алып, шаудан таба тебиреди, Мурат да аны ызындан барды. Аны эслеген къыз къоркъгъан да этди, сейир да эте:

– Кетмегенмисе сен, энтта да былайдамыса? Нек тураса? – деп сейирсинди.

Мурат а:

– Афуажан, бу шауданны къатында сени бла сёлешген кезиулерим тюшлеримде окъуна келедиле. Бу ариу къудурет бизни бир бирге сюймеклигибизге себеп этгенча кёрюнеди, – деди. Биягъы челеклени суудан толтуруп, къызны юйюне дери ашырып, юйюне кетди.

Бир талай кюнден Муратны жуукълары, тенглери да аскерге ашырдыла. Айтханыча, къыз жашдан хар кюн сайын къагъыт алып турады. Мурат сюйгенин уялып, жашырып да къоймайды, къагъытларында аны юсюнден жазгъанлай турады. Къыз да юйренчек болуп, аны къагъытларын сакълайды.

«Афуажан, сенден бла анамдан бек кишиге тансыкъ болмагъанма. Тюшюмде-кюнюмде да жалан сенсе. Сыфатынга, сёзюнге да бек тансыкъ болгъанма. Кёп сагъышла бийлейдиле башымы. Санга ариу жашау беририми бусагъатда сагъышын этеме. Анама бла атама сени келин болуп кирлигинг муратымдады, Аллах ол муратымы къабыл этсин дегенлей турама, ол умутла бла жашайма. Афуажан, жаным, бусагъатда сени къатынгда болуп, жюрегиме къысып къучакъласам эди, кесимден насыплыгъа адамны санамаз эдим. Башха зат бла къыйналмайма, жалан санга тансыкълыгъым болмаса. Афуажан, не да этип сени школну бошагъан ингиринге барыргъа, ол кюн анда болургъа кюреширикме, бек ышанама мени ол заманда солургъа иериклерине.

Сау къал, жанымдан сюйген Афуажан!» – деп жаза эди Мурат къагъытларында.

«Бюгюн биягъы олтурдум санга къызыу саламымы иерге. Тюненеги къагъытым да жетгинчи, ызындан кезиулю къагъыт жибереме. Къалайса, экзаменлеринги берип бошаймыса? Бусагъатда сени къазауат заманынгды окъуу бла. Хар зат тап боллукъду, жарсыма, Аллах айтса. Школда экзаменлеринги да берип, университетге да киресе. Ала бары да бошдула мени санга

тансыкъ болгъанымы къатында. Манга къагъытларыма жууап бермегенинги сылтауун да экзаменледен кёреме, заманынг болмаз. Тюнене анамдан письмо алгъанма. Ол жазады сени автобусда кёргенин. Мурат, сени ол къызчыкъны сюйгенинги билеме да, мен да бир бек сюеме, мени кёзюм бла да бир да андан ариу сабий киши кёрюнмейди деп жазады. Анамы алай жазгъанын бир бек жаратханма. Келин болуп келсенг, бютюн да бек сюерикди, Аллах айтса. Аллах ол кюнню бизден къызгъанмасын. Сау къал! Сюйгеними чеги жокъду...».

Къагъытланы къыз хар кюнден алады. Аны бла бирге экзаменлерин къыстау, чырмаусуз береди. Афуажан школда да айырмалы окъугъанды. Ол андан ары бийик окъуу юйге кирлиги белгилиди.

Школда ахыр экзамен къалгъан кюн Афуажан, артыкъ бек да ашыкъмай, школгъа келеди. Биргесине окъугъанланы араларында Афуажан жыл саны бла барындан да гитчеди. Тийреде аны бла ойнап айланнган бир къаум сабий школгъа тебирегенлеринде, муну бир жылгъа алгъа бергендиле аладан айырылмасын деген акъыл бла.

Афуажан школ арбазгъа кирир-кирмез, тенг къызы Фатимат аллына чыкъды:

– Афуажан, Афуажан! Мурат сёзюне кертичи болгъанды Ол сени выпускноюнга келликме деп бош айтмагъанды. Мурат келгенди, – деди къууанчлы. Мурат бла Фатимат бир бирге жуукъ адамладыла, эки къарындашдан тууугъанла.

Школну эшигинден аскер кийимлери бла Мурат чыгъып келди да Афуажанны аллына сюелди... Экиси да не айтыргъа билмей, талай такъыйкъа сюелдиле, сора Мурат къолун узатды Афуажаннга. Афуажан да:

– Сау кел, Мурат, къайдан чыкъдынг билмей тургъанлай? – деп саламлашды.

«Тюбешиуюбюз къалай боллукъ болур? Билмей тургъанлай, аллына чыгъып къалсам, Афуажан не айтыр? Мен а, аны кесиме къысып, къаты къучакъларма... Угъай, къарагъан кёзге ол ушагъыусуз кёрюнюрюкдю, къызны намысына ол чюйре болур деген умутла Муратны жол узуну, поездде келе бийлеп келгендиле».

Бусагъатда къыз Муратны аллында, къызара-агъара, не айтырыгъын билмей сюеледи. Мурат а, къызны биринчи кёрген кибик, кёзюн андан алмай къарайды. Ол кезиуде Фатимат:

– Афуажан, кеч болабыз, бизден бирсиле бары киргендиле экзаменнге, – деди.

– Хау, барыгъыз, мен былайда сакъларыкъма, сизни андан чыгъарыгъыгъызны, – деди Мурат.

Афуажан башын кётюрюп къарагъанында, андан къалгъанла ишлерин берип кетип, устаз да, олтуруп, жалан аны сакълап тура эди. Турду да, ол да ишин берди, классдан чыгъаргъа уа нек эсе да ашыкъмады. Иги кесек олтурду, сора терезе аллына барып, тышына къарап кёп турду. Муратны тышында сакълагъанын биледи. Бир заманда эшик ачылып, Мурат кирип келди да, эшик аллында сюелип бираз турду, сора алгъа атлам этип:

– Афуажан, не кёп къалдынг, сенден бирсиле битеу чыкъдыла, сен а нек мычыдынг? Бу тюбешиуюбюзню тюнюмде-тюшюмде да кёз аллымда тутханлай тургъанма. Сен а нек эсе да къууанмагъанча кёрюнесе. Тышында сакълап туруп, чыкъмагъанынгдан сора келе турама, – деди.

– Угъай, угъай, Мурат, бек къууандым келгенинге, кёргениме да, – деди Афуажан.

– Мен, сени кёрюрге ашыгъып, къаллай бир жол къыдырып келгенме. Жолда кюнлерим бир узун кёрюнюп турдула. Бусагъатда сени тышында сакълагъан такъыйкъам а ёмюрлюкча узун кёрюндю, – деп, Афуажанны къатына жуукъ келди да, Мурат къызны эки къолун да, кесини къол аязына къысып, уппа этди.

– Афуажан, мени санга сюймеклигими чеги жокъду. Атам бла, анам бла да жарым сагъат олтурмадым келгенли, сени кёрюрге асыры ашыкъгъандан, – деп, Мурат къызны къучакълады.

Экиси да бир бири кёзлерине къарап, иги кесек турдула... Шошлукъну буза, Афуажан, Муратны бир жанына тюртюп:

– Мурат, барайыкъ, бизни экибизни былай кёрген не сунар, кел, кеч да болгъанды, – деп, эшик таба атлады.

– Мен бу тюбешиу ючюн, сени кёрюр ючюн, ашыгъып, узакъ жол келгенме. Тансыгъымы алыргъа сюеме, – деп, биягъы Афуажанны къолларын кесине къысып, къызны уппа этди. Тёгерек шошду. Бу эки сюйгенни кеслерин къоюп, школда жан болмагъанча алайды.

«Бу Фатимат да не болду? Мени къоюп, кетипми къалды?» – деп келеди Афуажанны кёлюне.

Экиси да, классда стол артында олтуруп, кёп хапар айтдыла.

– Мен сени школну бошагъан жарыкъ ингиринге ашыгъып келгенме, келалмай къалсам, жюрегим жарылып къаллыкъ эди. Эки жолда да солургъа бар дегенлеринде, мен унамай, бу заманда иерсиз деп тургъанма, бюгюннгю кюнню сакълап. Муратыма жетгенме, келдим, сени кёрдюм. Сенден тансыгъымы алалмазча кёрюнеди, алай тансыкъ болгъанма мен санга... Бу-

сагъатда сен аллымда тургъанынга ийнаналмай турама... – деди жаш.

– Мурат, кеч болгъанды. Мени аллыма къарап тура болурла юйде, кеч къалырыгъыма юйренмегендиле, жарсып турлукъдула... – деди къыз.

– Кел, хау, барайыкъ, тамбла да кюн. Мени да сакълай болурла. Къурманлыкъ соя къалгъандыла. Жуукъ-тийре да келирле, кел... Сен кетип къаласа деп, жюрегими къоркъуу алып турады, тансыгъымы алалмайма. Алай барыргъа керекди дей эсенг, – деп, экиси да туруп, школну арбазына чыкъдыла. Къарангы бет ала башлагъанды. Была да бир талай атлам этгенлей, Фатимат, ызларындан жетип: – Да мен сизни былайда сакълап турама, къачан чыгъасыз деп. Мурат, юйдегилерибиз бары да сиздедиле, къурманлыкъгъа кетгендиле, – деди. Экиси да, Афуажанны юйюне дери ашырып, Муратлагъа келгенде, юйлери къонакъладан толу, стол артында олтуруп, ала ашай-иче тура эдиле. Кезиу-кезиу Муратны къучакълайдыла:

– Уллу киши болуп къалгъанса, – дейдиле. Алай Мурат а бусагъатда жатып жукълагъандан башха бир зат сюймейди. Солургъа сюеди, жолда ол бек арыгъанды. Къонакъла чачылгъынчы окъуна, ол кирип жатды, жукъусу жокъду, санын солуттхандан башха, жукълар къайгъысы жокъду, жукъу келмейди кёзюне. Афуажанны кёз аллындан кетермейди. Афуажан бюгюн Муратха бютюн да ариу кёрюндю. Кече бир такъыйкъагъа къалкъыгъан кезиучюгюнде да тюшюнде Афуажанны кёрдю.

Афуажан а не этеригин билмейди. Ол Муратны элли жашладан бирича, жууугъуча, къаршы адамыча кёреди. Элде иги жашладан бири болгъанын да биледи. Алай къызны сагъышларын ол бийлеялмайды. Къызны сагъышлары окъууду, окъургъа кирирге къаст этеди.

Бир талай кюнден сакълагъан ингир да болады. Выпускной... Бу жыйылыуда Афуажандан ариу къыз жокъду. Мында болгъан хар адам аны эслемей къоймагъанды. Аны ариулугъуну чеги жокъду. Муратны уа кёзюне хар бир жаш анга кёз салып тургъанча кёрюнеди. Къыз да, кесини багъасын биле, башын ёрге тутуп турады. Муну тепсерге чакъыргъанла бла да тепсерге чыгъаргъа унамай турду. Тенг къызлары бла арлакъ олтуруп, хапар айтады, Фатимат да аны бла биргеди. Афуажан, арада бурулуп, Мурат таба да къарайды.

Ычхындырмам Афуажанны, аскерден келгенлей, юйюме келин этип элтирикме деген акъыл башындады, башхаланы эслеген да этмейди Мурат. Суу суратдан башхалыгъы жокъду, бюгюн бютюн да ариу кёрюнеди къыз жашха.

Къарап-къарагъынчы Муратны кетер заманы жетди. Бир терк озду ол заман.

– Афуажан, мындан ары аскерде къуллукъ этген кюнлерим бютюн да узун кёрюнюрюкдюле. Сюйгеними энтта да айтама. Сенсе жюрегими бийлеген, бу аламат сюймекликни сездирген, – деген сёзлени къатлап-къатлап айтып, ол ызына кетгенди.

Афуажан да муратына жетгенди, бийик окъуу юйледен бирине окъургъа киргенди. Элден келген сабий къыз уллу шахарда жашаргъа аз-аздан юйрене башлайды. Муратны къагъытларын ол энди мында жашагъан жеринде алады, ол мында адрес бла иеди. Окъууну сылтауу бла кеси уа Муратха терк-терк жазалмайды.

Афуажанны эсинде да болмай тургъанлай, бир жууугъу аны Азамат бла танышдырады. Жаш къызны ызындан тюшеди. Кюн сайын, эрттен жокъ, ингир жокъ, университетге жол ачады. Окъуудан сора, киногъа элтеди, шахар орамлада айланадыла, багъалы саугъала, гюлле, не айтдыраса. Азамат кесини эгечлери бла да танышдырады Афуажанны. Къызла да Афуажанны бек жаратадыла. «Ата-анабызгъа быллай келин керекди», – деп къууанадыла. Кёп да бармай къызны къачырадыла. Не кёп жиляп, айтып кюрешди эсе да, Афуажанны айтханын киши этмеди. «Окъуууму бошаргъа керекме. Эрттеди манга алыкъа», – деди.

Заман да озду, Мурат да аскерден къайтды. Ол да шахарда ишге кирди. Шахар орамлада, ишден сора айлана, аны Афуажанны кёрюр эсем деген умуту юзюлмей эди. Къызны алай этгенин бек кюч кёргенди. Анга Фатимат ангылатып да кюрешгенди, Афуажанны урлап кетгендиле, ол кеси ыразылыгъы бла бармагъанды деп, алай Муратны жюрегини къыйналгъанын бир зат да чёкдюрлюк тюйюлдю.

Мурат ишлеген жеринде оруслу къыз бла тюбешип башлайды. Кюнлени бир кюнюнде аны да алып, тыш къыралланы бирине кетеди. Юйюнде аны ол жумушну этгенине киши ыразы болмазлыгъын билгенде, башха амал тапмай, ол жумушха таукел болгъанды. Кёп жылланы ол тышында жашайды. Афуажанны уа бир кюн да унутмагъанды. Аны кёз аллына келтиргенлей турады. Ол замандан бери бек кёп суу саркъгъанды.

Афуажан жаш заманын эсине тюшюре, эллинде-жеринде ол заманлада айланнган жаяу жолла бла айланыргъа, кёп затны эсгерирге сюйюп, туугъан жерине барды. Элде кёп зат тюрленнгенди. Адамланы да кёбюсюн танымайса. Бара кетип, аякълары кеси алларына шауданнга элтдиле. Бу шаудан, эртте замандача, тюрленнгени болмай барады. Элде энди суу ыз хар юйде барды, шауданнга келген хазна адам болмаз. Афуажан, былайда суудан да ичип, эсгериулеге батды. Алайда ала олтуручу таш энтта да турады. Аны юсюне олтуруп, Афуажан терен сагъышха кетди. Аны сагъышын эр киши ауаз чачды:

– Афуажан, тюшюмдемиди-тюнюмдемиди, сенмисе огъесе кёзюмеми кёрюнесе? – деген ауазгъа артха бурулуп къараса – къатында Мурат сюелип тура эди. Сейирини чеги жокъ. Къайдан чыкъдыкъ экибиз да былайгъа деп, кёзлерине ийнанмай сейир этди.

Мурат къаршы келди:

– Ярабий, Афуажан, кёзюмеми кёрюнесе огъесе? – деп къатлап сорду.

– Менме, Мурат, менме. Сен къайдан чыкъдынг ансы?

– Да мен а былайгъа, сени тансыкълап, терк-терк келе туруучума, ийнанмазса сен мени айтханыма...

– Да сени мындан узакъгъа кетген хапарынг бар эди да?!

– Адам улу кеси жашагъан жерине тансыкъ болгъан баямды, сен да андан келген болурса, бу жерге тансыкъ болуп? Алаймыды? Мен туугъан жериме къайтханлы, бир талай заман озгъанды. Тыш жерде туралмадым, жюрегим бери тартып. Энди уа мен былайгъа, шаудандан суу ичерге терк-терк келеме. Кесим да былайда, ма ол юй мени юйюмдю, юй салгъанма, энди бу шаудан манга хар кюнден сени атынгы эсиме салгъанлай турады. Унутама десем да, унутургъа къоймайды. Афуажан, ариулугъунгдан да ариу болгъанса. Нек этген эдинг манга алай, нек сакъламай кетген эдинг деп да сормайма зат.

– Сен а не бла кюрешесе? Нексе мында? – деп, кеси да билмей соруула берди къыз, абызырап. Ол былайда Муратха тюберге бир да эсинде жокъ эди.

– Мен элимде эл тамата болуп ишлейме. Бош заманым болса, былайгъа келеме. Нек келесе деп сормазса... биле болурса нек келгеними... Жашауумда бек заукъылу кезиулерим былайы бла байламлы эдиле, сени бла тюбешген кезиулерим...

Афуажанны аллында ариу, ушагъыулу, мазаллы, кесини багъасын билген эр киши сюеледи. Бир къыркъ жылгъа жууукъ заман мындан алгъа ол жаш адам, жашауда аягъы юсюнде иги да сюелалмагъан, кесине базынмагъан жаш болуучу эди. Ол заманда бусагъатдача эркин, деменгили болса, Афуажанны башхагъа ычхындырмаз эди, баям... Ол бусагъатда не кючлю сюеле эсе да, юйю да эки къатлы уллу юй, не уллу юйю бар эсе да, кёзлери уа мудахдыла, сагъышлыдыла. Афуажанны кёргенде окъуна, бетине къууанч урмады, кёзлерини мудахлыгъы кетмеди. Мурат аскерде болгъан кезиуде была экиси да юй къурап, сабийлени ёсдюрюп, аланы къууанчларына къууана, жашар умутланы кёз аллына аз келтирмегенди. Афуажанны эрге кетгенин эшитгенинде уа, аякъ тюбюнден жер учуп кетгенча, болгъаны эсине терк-терк тюшеди. Башха тиширыу бла жашауун байламлы этгенде да, аны кесине жууукъ эталмады, айырылып, юйюне-жерине къайтханды. Эки сабийи тышында

жашайдыла. Башха миллетли адам бла келишалмадым дегенни сылтаугъа салады. Афуажанны унуталмагъаныны сылтаууду бары да. Экиси да бир ауукъ заман, зат айтмай, шаудан суугъа къарап турдула. Сора Афуажан бурулуп кетди алайдан, Мурат аны ызындан башын бурмай къараргъа:

– Афуажан, – деди. Афуажан аны эшитмеди, эшитирге сюймеди… Мурат сюелгенича сюелип къалды. Бир кесекден узалып, ууучу бла суу да ичип, бетин да чайкъады.

Мурат, ары-бери ётген адамла бу зем-зем сууну татыуун кёре кетсинле деп, шауданны тёгерегинде олтуруп солурча, омакъ шинтикле да салгъанды. Юйюнден къарап, алайда олтургъанланы кёрсе, ол къууанады. Шауданны айтханын ангылагъанлагъа ол мени Афуажаннга сюймеклик хапарымы айтады деп, мыйыкъ тюбюнден ышарады.

Къадар деп андан айта болурла, бир Аллахдан сора киши билмейди хар кимни къадары къалай боллугъун. Ким биледи, ол алай болмай, Афуажанны алып бирге жашасала, Муратны къадары къалай боллукъ болур эди? Билген Бир Аллахды. Аллахны къадарына адам улу зат эталмайды. Жер башында хар сюйген сюйгени бла жашаса, насыпсыз адам боллукъ болмаз эди. Хар инсаннга Аллах ариу сюймеклик насып берсин!

ХАЛКЪНЫ КЪУУАНДЫРГЪАН, КЁЛ ЭТДИРГЕН БАЙРАМЛА КЕРЕКДИЛЕ

Хасаниядан Жангуразланы Алий кёп сейирлик ишлеге къатышханды. Ол Сочиде Олимпиадада, «Формула-1» эришиуде, футболдан дунияны чемпионатында эм талай башха даражалы турнирледе волонтёр болгъанды. Алий Къабарты-Малкъар къырал университетни туризм эм сервис факультетин тауусханды, юриспруденция жаны бла да билим алгъанды. Бизни бла ушагъында ол кёрген сейир затларыны, быллай уллу эришиуле къалай къуралгъанларыны юсюнден хапарлагъанды.

– Алий, Олимпиадача тарых магъаналы эришиулени бардырыугъа аз да къошумчулукъ этген уллу насыпды. Сен ары къалай тюшгенсе?

– 2012 жылда телевизорда президент программаны чеклеринде ингилиз тилге юйретирге къауум жыйгъанларыны юсюнден билдириуню кёреме. Окъутуу хакъсыз болгъанды, жангыз да курслагъа барлыкъ адам Къабарты-Малкъарда жашаргъа керек эди. Документлерими береме, сора бизнес-инкубаторда собеседованияны ётеме. Конкурс уллу эди, тилге юйренирге 360-ха жуукъ адам итиннгендиле, алгъан а жангыз 120-сын этерик эдиле. Бир жарым жылдан сёлешип, окъуугъа чакъырадыла. Устазыбыз Санкт-Петербургдан эди, ол: "Сочиге Олимпиадагъа волонтёр болуп барыргъа уа сюеми эдинг? – деп сорады. – Сюймей а! Хау", – дейме. Аны айтханына тынгылап, Оюнланы энчи сайтларында заявканы толтурама.

– Аллай жерде волонтёр болуу бек жууаплы ишди.

– Хау, алай мени волонтёр угъай, ишчи этип алгъандыла, хакъ окъуна тёлегендиле, жашар жер, аш-азыкъ бла да жалчытхандыла. Борчум а аэропортда къонакълагъа тюберге, алагъа жерлерине тапдырыргъа, эришиу баргъан кезиуде трибуналада адамлагъа къараргъа, керек болса, алагъа болушургъа, ангыламагъан затларын ангылатыргъа эди. Транспортда ишлегенле – 1500, жумушлагъа къарагъанла барыбыз да уа 70 минг адам болгъанбыз. Олимпиада бошалгъандан сора Паралимпиадагъа да иги кесек адамны къойгъандыла, мен анда да ишлегенме.

Олимпиадада ишлеу бек сейир болгъанды, кёп жангы тенгле тапханма, ол санда башха регионладан, тыш къырлладан да, ала бла бюгюн-бюгече да байламлыкъланы юзмегенбиз, кеслерине къонакъгъа да чакъыргъанлай турадыла.

– Паралимпиаданы юсюнден айтханда, къуралыууна кёре, аны Олимпиададан башхалыгъы бармыды?

– Барды деп айталмайма, жангыз да адамла бираз азыракъдыла ансы, анга азыракъ магъана, даража бериледи дерге жарамаз. Мен ала экиси да бирча тынгылы ётгенлерине шагъатлыкъ эталлыкъма. Биз Сочиге Олимпиада башланыргъа бир ай къалып жыйылгъан эдик. Ол кезиуде къуралыу жаны бла кемчиликле болгъанлыкъгъа, Оюнла ачылгъанда, ала барысы да тюзетилген эдиле.

– Тыш къыралладан келген къонакъланы юслеринден айтханда, кёпле аланы ачыкълыкъларын, жарыкъ кёллюлюклерин белгилейдиле.

– Ала шуёхлукъ жюрютюрге хазырдыла. Ингилиз тилни игирек хайырланырча, анда ушакъ этгенлени эшитсем, къатларына барып, ала бла сёлеширге кюрешгенме. Ол мурат бла американлыла бла танышханма, ала уа штатланы командасындан бобслейчи болуп чыкъгъандыла. Дагъыда бир зат сейир этдиргенди – бизде профессионал спортчула кёбюсюнде кюнлерин жарау эте ётдюредиле. Аладан а, сёз ючюн, Кристи Коплин, жыйымдыкъ командада эрише, медсестра болуп да ишлейди, аллайла аз да тюйюлдюле.

– Олимпиададан сора уа къайда болгъанса?

– Андан къайтхандан сора, мында жашау бир кесек эригиулю кёрюннген эди. Анда хар кюнден да сейирлик затла болгъандыла, къайры барыргъа билмей эдинг, анда ишим эсимде бир иги солууча къалгъанды.

Олимпиададан сора уа «Формула-1» эришиуде эки кере болгъанма, ол беш кюнню ичинде бардырылгъанды. Жарсыугъа, анда ишчи угъай, волонтёр болгъанма. Алай анга да бек къууанганма, анга къараргъа билетле 100 минг эм андан кёп турадыла. Анда да кёп жангы тенгле тапханма. Борчум – билетле бла даулаш чыкъса, ишни болушун билирге, халны тюзетирге эди. Тапсыз болумла уа асламысында, техника чурумла болуп, бир жерге эки билет сатылып къалса тюбей эдиле.

– Футболдан эришиулени юсюнден сагъыннган эдинг, ала уа къалай ётгендиле?

– «Формуладан» сора Москвада футболдан Конфедерацияны кубогунда болгъанма, анда борчум тышындан келген спортчулагъа, тренерлеге, судьялагъа тюберге, алагъа болушургъа эди. Мында башха зат сейир этдиргенди – келгенле тохтагъан къонакъ юйле бек осалдыла, башха затлары да аламат тюйюлдю дегенча оюмла эшитгенме. Алай керти болум а арталлы да башха эди – жашагъан жерибиз да таза, ариу, башха жаны бла да айып келтирирча бир затха тюбемегенме.

Сочиде Студентлени эм жаш тёлюню битеудуния фестивалына да баргъанма. Анга 186 къыралдан къонакъла келгенди-

ле. Анда мобильный техника жаны бла жумушланы жалчытыу службада ишлегенме.

– Футболдан чемпионат да, баям, эсингде къаллыкъды.

– Анда эки айны тургъанма, президентни да кёргенме. Эришиулени юсюнден айтханда, телевизор анда болгъан сезимлени жартысын да кёргюзталмайды. Командалары гол ургъанда, къараучуланы къууанып къычыргъанларындан стадион чачылыпмы кетеди дер эдинг. Сёз ючюн, мексиканлыла немецлиле бла ойнагъанларында, хар ким да финал свисток эшитилип, командалары хорларыгъын сакълай эдиле. Алай бла свисток эшитилгенинден сора, къараучула къолларында суулары бла стаканланы ёрге сызып, секирип тебиреген эдиле. Аладан бирини хуржунундан телефону тюшюп кетип, ол да аны эслемей, юсюнде секире эди. Кесим да футболну сюеме, алай аны ючюн башымы тас этеме десем, ётюрюк айтырыкъма. Хорласала – къууанырыкъма, къытдырсала да, жюрегиме асыры жуукъ аллыкъ тюйюлме. Тыш къыраллы къараучуланы асламысы, бизникилеге къарай, ала командаларына алай бек къууанныганларына не да чексиз жарсыгъанларына сейирге къала эдиле. Айтырыгъым, ала бизникиледен тынчыракъдыла.

– Футболчула къараучулары ала ючюн алай жарсыгъанларын, къууанныганларын сеземидиле, эс бурамыдыла?

– Хау, ала да ыразылыкъларын къолларын кётюрюп, къолларын жюреклерине жетдирип, башха белгиле бла билдире эдиле.

Бу чемпионат кёп зат бла сейирсиндиргенди. Бютюн да уа кючлю командала къытдырып, хорлам сакъламагъанлары уа алгъа чыкъгъанлары бла. Ол да, баям, тышындан келген спортчулагъа бизни хауабыз жарашмагъаны не да ала тынгылы хазырланмагъанлары, кеслерине асыры бек базыннганлары бла байламлы болур.

– Жарсыугъа, кеслерин тапсыз жюрютген, урушхан-тюйюшген къараучула да бардыла. Аланы къара чотха салып къоягъа жарамаймыды?

– Энди алай этерге дейдиле. Алай бу оюнлада, мен а экисинден къалгъан битеу матчлада ишлегенме, ушагъыусуз затла болмагъандыла. Оюнладан сора, бир бирлерин къучакълап, быйыл сиз хорладыгъыз, экинчи жол а биз хорларбыз дегенле да тюбегендиле.

Бизни къараучуларыбыз а командабызгъа бек кёл этдиргендиле. Игорь Акинфеев къабакълагъа келген топну ургъанында, ала 7 минутну бир тохтамай къычырып, секирип, къууанныганларын тыялмай эдиле, жилягъанла да бар эдиле. Спортчула да, трибунагъа жуукълашып, ыразылыкъларын билдиргендиле.

«Сизни ючюн ойнайбыз, болушханыгъыз ючюн сау болугъуз» деген плакатла бла чыкъгъандыла. Къайсы командадан да футболчула адамла бла суратха тюшерге угъай демегендиле, жарыкъ болгъандыла.

– Алай бла ингилиз тил санга кёп сейир ишлеге жол ачханды. Тыш къыраллада болгъан эришиулеге барыргъа уа деймисе?

– Энди тилни тюз ингилизлени кеслерича билеме деп айталмайма, алай ушакъ бардыраллыкъма эм жуукъ заманда билимими ёсдюрюр муратлыма. Рио-де-Жанейрода Олимпиадагъа барыргъа да заявканы толтургъан эдим, собеседованияны да ётгенме. Алай ала жолунга тёлемейдиле, жашаргъа жерни кесинг табаса, аш-азыкъ бла жалчытмайдыла, жангыз да кийимле бере эдиле. Ары самолёт бла учаргъа уа бир 100 минг керекди. Алай бла, волонтёрлагъа, ол санда тыш къырлладан келгенле да, Россейде игирек болгъанды, биз мында бир затха ахча тёлемегенбиз.

– Алий, бу чемпионатдан сора матчлада ол не да бу команда хорлар ючюн, ахча тёленнгенди, политика кёп болгъанды деген оюм да жайылгъанды. Ол тюз болурму?

– Хазна, мен анга ийнаналмайма. Сёз ючюн, вратарь кючден, жыгъылып, топну тутхан не да футболчула, къабакълагъа къыйналып жуукълашып, къоруулаучуладан да къутулуп, сора штангагъа уруп ийген кезиуле сатылып алыннгандыла демеклик терсди.

Дагъыда тыш къыраллы къараучуланы бир-бирлери Россейге келирге къоркъгъанларын, аланы асламлы информация органларында мында хал бек аманды, къонакълагъа къыйынды деп жазгъанларын айта, ала жангылгъанларын билдиргендиле. Ала бир ауздан бизни къонакъбайлыгъыбыны, болушургъа хазырлыгъыбызны белгилегендиле.

– Быллай уллу спорт байрамланы бардырыугъа кёп ахча къоратылады. Аны ючюн бизге ол къоранчла да, ол эришиуле да неге керек эдиле, андан эсе халкъгъа себеплик этилсе уа дегенле да болгъандыла. Ала да ахырысы бла да терсдиле дерге жарамаз. Сен битеу ол ишлени ичинден кёргенсе, оюмунг къалайды?

– Бир жанындан, алай айтханланы чамланнганларын ангыларгъа боллукъду. Алай бирси жанындан а, быллай ишлени адамлагъа хайырлары уллуду. Аланы кезиулеринде кёп жаш адамлагъа иш табылгъанды, усталыкъларын кёргюзтюрге, айнытыргъа онг чыкъгъанды. Ала анда алгъан билимлери къыралыбызгъа артда хайыр келтирликди. Сора халкъгъа байрамла керекдиле.

«ЁСЕ КЕЛГЕН ТЁЛЮЛЕНИ АЛЛАРЫНДА БОРЧУБУЗ ТАРЫХЫБЫЗНЫ, МАДАНИЯТЫБЫЗНЫ САКЪЛАРГЪАДЫ»

Сотталаны Борисни жашы Азнор Бедикни орта школунда географиядан, экономикадан бла ОБЖ-дан устазды. Аны кабинетинде эм сейири ол элни башында шиякы къабырлада тапхан бурун заманладан къалгъан экспонатланы кёрмючюдю. Азнор дерслерин сейир бардырыргъа, билимни юсю бла окъуучуланы миллетлерине, туугъан журтларына сюймекликлерин кючлерге итинеди.

Мектепни ахшы бошап, усталыкъ алып, ол туугъан элине къайтыргъа сюйгенди. Мураты сабийлеге терен билим берирге, аланы халкъыбызны тарыхына, маданиятына юйретиргеди.

– Азнор, бу усталыкъны не мурат бла сайлагъансыз?

– Мен школда окъугъан заманда географиядан энчи усталыкъ алып келген устазыбыз жокъ эди, андан дерслени бирде биолог, бирде тарыхчы берип тургъандыла. Аны юсюнден сагъыш эте, кесибизде да бу илмуну терениннден билген адамыбыз болса иги эди деген акъылгъа келип, алай сайлагъанма. Директорубуз да аны къабыл кёргенди.

Ата журтну багъалауну юсюнден, мектепде сабийлени патриотизм ниетледе ёсдюрюуге уллу магъана бергенибизни да сагъыныргъа излейме. Абаданлагъа тюбейбиз, Хорламны кюнюн белгилеуню чегинде элде эсгертмени ариуларгъа барабыз. Бир болум эсимден кетмейди. Бир кере алай барып, эсгертмени тазалай тургъаныбызлай, жаун жауун башлайды. Сабийлени машинагъа жибереме, алай аладан бири кетерге унамайды. Жибийсе дегенимде, ол: «Юслерине танкла келе туруп, ала жаун не къар жауады, жел урады деп, машина ичине кирип къалмагъандыла. Сора биз, жаун тюбюнде он беш минутну туруп, аланы эсгертмелерин къалай тазалаялмакъ», - дегенди. Аны ол сёзлери уялтхан окъуна этгендиле. Ма аллай сабийле окъуйдула бизде, ала ючюн тартады жюрегим бери.

– Ата-бабаладан къалгъан затланы уа къалай эм къайда жыйгъансыз?

– Кесими муратым тарыхчы болургъа эди, краеведениядан кружокну элтеме. Ма бу къадар артефактны сабийле бла жерни къазып, зат табайыкъ деп баргъанда жыйгъанбыз. Элни огъарысында шиякы къабырла бардыла. Анда 17–18-чи ёмюрледен къалгъан къошунла, чабырла, таулу бичакъла, таш болгъан моллюскла, сарымсах эзген кели таш, жюн таракъ, къалпакъланы ишлегенде хайырланылгъан кергич эм

кёп башха зат жыйгъанбыз. Ата-бабаларыбыз ёгюзлеге да налла ишлеп болгъандыла, ала атныкъыладан жумушакъдыла, аланы да коллекциябызгъа къошханбыз. Сабийле бла чабырла этерге юйреннгенбиз, ала кеслери аллына да кёп зат табып келтиредиле. Сёз ючюн, бу къошунла ёлюкню тёгерегинде тура эдиле. Аланы топуракъда тургъан жанлары къаралгъандыла, ёргелери уа пемзада къалып, тюрсюнлерин тас этмегендиле, къызгъылдымлай турадыла.

– Сора археология бла да кюрешесиз?

– Жол ишлегенде, жер къазыу бла байламлы башха жумушланы тамамлагъанда, ауур техника хайырланылады. Ол кирген жерде быллай затла сакъланмайдыла. Ала уа бизни тарыхыбыздыла, ата-бабаларыбызны жашауларын-турмушларын ачыкълагъан шартладыла. Ууалып, тас болуп кетселе, бек ачыу тиерикди. Тырныауузну музейине да кёп экспонат жибергенбиз. Бюгюн биз тарыхыбызны тас этип къойсакъ, тамбла сабийле аны бизге нек сакъламагъансыз, нек унутдургъансыз деп кёлкъалды этерикдиле.

– Элигизде налат таш барды, аны магъанасы?

– Налат ташха аманлыкъ не да башха осал ишни этгенлени байлагъандыла. Аланы къатлары бла ётген адамла уа: «Налат болсун санга», – деп айып этгендиле. Аны уллу юйретиу магъанасы болгъанды, бюгюнлюкде ол таш орналгъан жеринде турады. Сабийлени анга, Бедик дорбунлагъа элтгенлей турама, алагъа быллай жолоучулукъла бек сейирдиле.

– Устазлыкъ ишигизге къайтайыкъ, школда къаллай бир заманны урунасыз?

– 2001 жылдан бери. Къабарты-Малкъар къырал университетни педагогика колледжин бошагъанма. Артда уа, къарындашларым айтханларына тынгылап, Пятигорскда экономика жаны бла бийик билим алгъанма. Алай къарындашларым бухгалтерия жанына барсам сюе эдиле, мен а аны орунуна биягъы мектепни сайлагъанма, ОБЖ-дан, географиядан, экономикадан да дерсле береме.

– Сейир тюйюлмюдю, археологиягъа, тарыхха да сейиригиз бола тургъанлай, экономика жаны бла да бийик билим алып, школда къалыргъа излегенигиз?

– Бир башха жерде ишлерге акъылыма да келмегенди. Сабийле бла иш, сёзсюз, кёп заман, кюч да излейди, алай аладан да санга жашаугъа сейир, жашлыкъ жугъады дерчады. Башхача айтханда, ала къартайыргъа къоймайдыла. Мен мында, Кёнделенде да ишлейме. Элимден башха жерде жашаргъа, шахарда къалыргъа итинмегенме. Мында кёрген намысны бла ыспасны мен тышында кёрлюк тюйюл эдим. Шахаргъа барабыз, жумушубузну этебиз, къайтабыз, мен элни адамыма, бу оноуума бир кере да сокъуранмагъанма.

– Инсанны битеулю айныуунда экономика, география, тарых керекли предметледиле, алай жашау бардырыуда ОБЖ да бек магъаналыды. Сиз анга къалай къарайсыз?

– Бу предметни мен мектепде эм магъаналыгъа санайма, нек дегенде ол инсанны саулугъун сакълау бла байламлыды. Саулукъ, адамгъа болушлукъ этерге къарыуунг бла билиминг болмаса, тамблангы мен былайда, акъылым жетип, башха тюрлю этсем эди, къалай болур эди деген сагъышда ётдюрлюксе. ОБЖ-дан дерслени МЧС-ни жер-жерли бёлюмюню къутхарыучулары бла байламлыкъда да бериучюме. Ала, бизге келип, биринчи медицина болушлукъ къалай этилгенин, къыйын болумда инсан кесин къалай жюрютюрге керек болгъанын ангылатадыла. Аурууланы тинтебиз, сабийле мында устазны айтханын эсге алсала, кеслерине кёп хайыр табарыкъдыла, керек кезиуде башхагъа да болушаллыкъдыла.

– Арт кезиуде билим бериуде бола тургъан тюрлениулеге кёз къарамыгъыз къалайды?

– Электрон журнал, интерактив къанга, Интернет, онлайн-трансляцияла эм башха жангылычыкъла – мен аланы, заманны излемлерине кёре, кереклилеге санайма, ала, къагъыт айландырыуну кетерип, ишибизни тынчыракъ да этедиле. «Билим бериу» миллет проектни чегинде жети жыл мындан алгъа кабинетими дерслени толу, сейир да берирча компасдан бла глобусдан башлап, битеу керекле бла жалчытхандыла.

– Устазны ишинде эм магъаналы неди?

– Эм магъаналы сабийле бла бир тил таба билиудю. Мында инсандан тёзюмлюк да изленеди. Огъурсуз болургъа, аз затдан ачыуланып къалыргъа арталлы да жарамайды. Бирде уллуракъ сёлеширигинг келсе да, алгъа сагъыш этерге керекди – андан а игими, аманмы болур. Устаз психолог да болургъа тийишлиди, бир сабийге эс жыйдырырча къатыракъ болсанг керекди, башхасына уа – жумушагъыракъ. Мектепде 22 жылны урунама да, алыкъа бир сабий бла арада ангылашынмагъан, кёлкъалды кезиуле чыкъмагъандыла.

– Къарайма да, сизге окъуучуларыгъыз бла бир тил тапхан къыйын тюйюлдю, алаймыды?

– Анда уллу жашырынлыкъ жокъду. Жаш адамла, сабийле нени жаратадыла, эслерин неге бёледиле – анга къараргъа керекди. Бир кере сейир этеме, была не музыкагъа тынгылайдыла деп. Кесим да тынгылайма да, жаратып къояма. Ала да, машинамда олтуруп, сиз сюйген жырлагъа биз да бир къарайыкъ деп, бизни заманыбызны макъамларына бюсюрегендиле. Ма алай сунмагъан жерледе байламлыкъ табып иесе. Ким биледи, башха усталыкъны сайласам, бюгюн бет сыфатым, халым да башхаракъ боллукъ эди, алай мен бусагъатдагъы болумума ыразыма.

Сора, окъутхан сабийлеринги жетишимлерин кёрсенг, ала бир жерде алчыла болсала, къыйынынг зырафына кетмегенин ангылайса, алай бла ала сени ишинги бетин чыгъарадыла, ол а жангы кюч, учунуулукъ да береди.

«ИНСАНЛАНЫ ЖЮРЕКЛЕРИНДЕ КЪОЙГЪАН ЫЗЫНГ ЖАРЫКЪ, ОГЪУРЛУ БОЛУРГЪА КЕРЕКДИ»

Уяналаны Керимни жамауат тойланы, къурманлыкъланы къурагъан, элтген инсанныча таныйды. Алай жаш адам андан тышында да кёп зат бла кюрешеди, ол республиканы Жамауат палатасында Жаш тёлю советни келечисиди, асламлы ишин а Саулукъ сакълау министерствода бардырады. Бизни бла ушагъында Керим жамауат иш бла къалай кюрешип башлагъаныны, усталыкъ сайлагъаныны, жашауда нени багъалагъаныны юсюнден айтханды.

– Керим, эм алгъа юйюрюнгю, сабийлигинги юсюнден билдирсенг эди?

– Мен Зольск районну Хабаз элинде туугъанма, алты жылым толгъанда, Шалушкагъа кёчгенбиз. Школ жылларымда тутушуугъа, боксха, жюзюуге да жюрюгенме. Мектепни тауусханлай, Москвада управленияны къырал университетине кирип, экономика жаны бла усталыкъ билим алгъанма. Магистратураны да анда бошап, талай заманны ара шахарда ишлеп тургъанма. Республикагъа къайтханлай, Къабарты-Малкъар къырал университетде юриспруденция жаны бла да факультетни тауусханма. Гитчелигимден да Москвада окъургъа мурат этгеним себепли, сайлагъан къыйын болмагъанды. Сабий жылларымда, бир онунчу классха дери, хирург болургъа эди умутум, алай артда къалай эсе да ол оноуум тюрленип, экономика ызны айыргъанма.

– Кёп заманны врач болургъа излеп, артда башха усталыкъны сайлагъанынга сокъуранмагъанмыса?

– Мен оюм этгенден, хар этилген зат игиликгеди, жашауум алай къуралгъан эсе, ол тюздю деп сунама. Врач шуёхларым кёпдюле, сора къадарым, къалай-алай болса да, медицина бла байламлы этгенди. Бюгюнлюкде Саулукъ сакълау министерствода сатыу этген бёлюмде ишлейме, республикагъа келтирилген битеу дарманланы, медицина учреждениялагъа оборудование эм башха кереклени алыу бизден ётеди. Къырал келишимле, тендерле, аукционла – ма быллай затла ючюн жууаплыбыз. Байламлыкъланы саулай къырал, регионланы барысы бла да жюрютебиз. Эм сейири – медицина къалай айныгъанын туура кёргенибиздеди, арт жыллада регионну багъыу учрежденияланы жангы, шёндюгюлю излемлеге келишген ата журтлу, тыш къыраллы оборудование бла жалчытылып баргъанларын айталлыкъма.

– Тыш къыраллы оборудование кесибизде жарашдырылгъандан эсе игиди деген оюм жюрюйдю, ол тюзмюдю?

– Мен алай айталмайма, бусагъатда кёп шарты бла къыралыбызда ишленнген затла келтирилгенледен озгъан окъуна этедиле, бир ышанда артха къалсала да. Хар келтирилген затны талай комиссия тинтеди, сора врачларыбыз алада ишлеялырча, оборудование келтирилгенде, ол чыгъарылгъан жерден инженерле да жибериледиле, ала юйретиулени бардырадыла.

– Башда айтылгъан сёзлерингден сора соруу тууду – арталлы да бир зат ючюн сокъуранмайма деген оюм бусагъатда кёпледен эшитиледи. Алай аз да бир зат ючюн сокъуранмай жашаргъа боламыды да?

– Аны кёп тюрлю ангыларгъа боллукъду. Бир тюрлю болумну тюрлендирирге адамны къолундан келмей эсе, сокъураннгандан не хайыр. Алай биреуню къыйнап, жанына тийип, мен бир зат ючюн сокъуранмайма демеклик а бек терсди. Инсан этген ишлерини эсебин кёре билирге, андан дерс чыгъарыргъа керекди. Адамдан не къалады – ол бирси адамланы жюреклеринде къойгъан ыз. Алай эсе уа, ол ыз огъурлу, жарыкъ болургъа тийишлиди. Биреуню бир шарайыбын, айыплы жерин кёрсенг да, аны юсюнден шош, жюрегин къыйнамазча, ариу сёзлени айтып билдирирге керекди. Чамны бек сюеме, алай аны да кесини жери болгъанын унутмазгъа тийишлиди.

– Жамауат палата да уа къаллай жумушланы тамамлайса, ары барыргъа не кёллендиргенди?

– Бир 5-6 ай мындан алгъа тенгим Жаш тёлю совет жыйылгъаныны юсюнден билдириу бла ссылканы жиберген эди, аны бла киреме да, сынауладан сора, аладыла. Анда да саулукъ сакълау эм маданият жаны бла ишлейме. Бу иш да сейирди, аны эм уллу магъанасы адамла бла дайым да байламлыкъда тургъанынгдады.

– Жамауат палата власть бла жамауатны арасында байламлыкъ тохташхан майданды. Анда жангы сынам ала, артда политика сейир кёрюнюп, ары кёчмезмисе?

– Бусагъатда мени берилген онглагъа къарай, аланы сюзе тургъан кезиуюмдю. Жамауат иш къачан да сейир кёрюннгенди, аны хайыры бла адамгъа кесини башламчылыкъларын жашауда толтургъа амал чыгъады.

– Мен ангылагъандан, сен ачыкъ адамса.

– Болур, ишде, башха жерде да адамла манга бир жашырын затларын ышаныргъа сюйюучюдюле. Баям, алай этгенлери, мен аланы айтханларын бир жерде да ычхындырмазлыгъымы билгенлери ючюндю. Ачыкълыкъны, жууашлыкъны, хар башха затныча, чеги болургъа керекди, адам манга ышанса, ол манга бек багъалыды.

– Сен талай ишни тамамлайса, аны сылтауу жашлыкъда, алыкъа кюч-къарыу кёп болгъанындамыды огъесе айныргъа сюйгенингдеми?

– Инсан тохтаусуз айныргъа, ёсерге керекди.

– Анга бир жерде иги эсе уа?

– Бир жерде турса айныу боллукъмуду да?! Сора, жашау кёп жанына тюрленирге боллукъду, кёпню билгеннге, къолу кёпге жарагъаннга ол тюрлениулеге кёре жерин тапхан тынчыракъ кёрюнюрюкдю. Таматаларыбыз къачан да тамбларыны юсюнден сагъыш этгендиле, ол ахшы къылыкъды.

– Энди маданият бла байламлы соруугъа кёчейик. Сени усталыгъын, ишинг чыгъармачылыкъдан узакъдыла, аны ангылатсанг эди?

– Хау, ишим тергеуле, тинтиуле бла байламлыды, алай маданиятха тартылгъанымы сылтауу чыгъармачылыкъ бла байламлы юйюрде ёсгенимдеди. Атам, Уяналаны Ибрагим, кеси кезиуюнде Хабазны администрациясына башчылыкъ этгенди, боксдан спортну устасы болгъанды, физика-математика факультетни тауусханды. Белгили жырчыларыбыз Газаланы Алим, Тёппеланы Алим бла шуёхлукъ жюрютгенди, ала бизде къонакъда терк-терк болгъандыла. Анам, Уяналаны Индира, Хаджиланы Идрисни къызы, Малкъар къырал драма театрда ишлегенди, биргесине ишге элте тургъанды, сахна оюнлагъа артистле къалай хазырланганларына, репетициялагъа къарагъан бек сейир эди. Бюгюн да театрны бек сюеме, спектакльлеге къалдырмай барыргъа кюрешеме.

– Театрнымы, кинонуму сайларыкъса?

– Театрны. Нек дегенде анда сахнада кёргенинги кесинг сынагъанча боласа, сахна оюннга къарай жаратылгъан сезимле жюрекде къаладыла, унутулмайдыла. Бегирек а комедияланы сюеме, жарыкълыкълары, кёлюнгю кётюргенлери ючюн. Юлгюге, «Бай келиннге», «Африканлыгъа» талай кере къарагъанма. Китапла окъургъа да сюеме, бютюн да поэзияны жаратама, назмуланы кесим да жазыучума.

– Тойланы бардырып а къалай башлагъанса?

– Тойланы бардырып бир юч жыл мындан алгъа кесими бир жангы затда сынайым деген хыйсапдан башлагъанма. Бу ишимде Къулийланы Къайсынны, Мёчюланы Кязимни чыгъармачылыкъларын кенг хайырланама, аланы жазгъанларында кёп сейир сагъышны, оюмну кёрюрге боллукъду. Биринчи тоюм бюгюнча эсимдеди, анда беш миллетни келечилери бар эдиле, киеу Азербайджандан болгъанды, къызны уа – малкъар, къабарты, дюгер эм гюржю жуукълары. Биринчи тоюм, башха-башха жерледен къонакъла… Жюрегим бир кесек тынгысыз болса да, жумушуму тынгылы толтурургъа кюрешгенме, анга шагъатлыкъны уа адамла артда ыразылыкъларын билдиргенлери этгенди. Хар бардыргъан тоюмдан сора аны къалай къурагъаныма къарайма, халатла жибергенмеми деп тинтеме, кесамат этеме, ол айныргъа болушады.

– Тойну элтген адам неге эс бурургъа керекди?

– Адам эм уллу къууанчын ышанады, аны ыразы этерге борчлуса. Хар не да кесини жеринде, тап барырына, жырчыла, тепсеучюле бла биригип ишлеуге уллу эс бурургъа, адет-тёрени, киеу бла келинни,

абаданланы тилеклерин толтуругъа керекди. Былайда Бапиналаны Зарифге уллу ыспасымы билдирирге сюеме, тойла, адетле бла байламлы кёп затха юйретгенди. Абадан, кёпню кёрген, билген адамды, аны бла бир юч сагъатны тохтамай ушакъ этиучюбюз, сау болсун.

– Жаш адамла тойларында энчи затларын, сёз ючюн, бир бирни къучакълап суратха тюшгенлери, бир бирлерин сылагъанлары таматаланы чамландыргъанларын аслам эишитирге тюшеди, газетибизде да динибизге, адетибизге келишмеген затланы, энчи жашауну шарт кёргюзтюрге жарамагъаныны юсюнден басмалагъанлай турабыз.

– Заман тюрленнгени бла жамауатны кёз къарамы, жашауда чекле да тюрленедиле. Ата-бабаларыбызны ариу тёрелеринден чыкъмасакъ, иги боллукъ эди. Биз, тойланы элтгенле, жаш адамлагъа алай сюйген бир-бир затла адётлеге келишмегенлерин билдиребиз, алай бла борчубузну толтурабыз. Тортну кесген, гюл къысымны атхан дегенча затланы оноуун ала кеслери этедиле, бизни юйретгенден башха оноу этерге эркинлигибиз жокъду. Энчи кесими юсюмден айтханда, энчи жашауму социал сетьледе алай ачыкъ этиуню дурус кёрмейме.

Бусагъатда тойну юйдеми, ашханадамы ётдюрген игиди дегенча даулашла чыгъадыла, былайда адамланы онгларын, ала къайда жашагъанларын эсге алыргъа керекди. Алгъа жыллада тойла ыйыкъла, айла бла баргъандыла, бюгюнлюкде адамланы иги кесегини аллай онглары, заманлары да жокъду, аны ючюн бу жанына жумушагъыракъ болургъа тийишлиди. Керексиз къоранчла кёп этиледиле, андан эсе жаш юйюрге болушуу игирек болур эди.

– Керим, адамлада эм магъаналыгъа къайсы шартланы санайса?

– Берген сёзге кертичиликни. Жаратмагъан затны алдамай, арыбери бурмай, жумушакъ айта билиу. Хыны болууну арталлы да тюзге санамайма. Адам тин-ниет жаны бла таза болургъа, сыфатын, тыш кёрюмдюсюн да унутмазгъа тийишлиди.

– Къаллай солууну жаратаса?

– Таулагъа барыргъа, сноубордда учаргъа сюеме, бир тынч, шош, ырахатлы жерде, телефонну да ёчюлтюп, сагъыш этерге сюйюучюме. Тенгизни да жаратама, айтханымча, жюзюу бла талай жылны кюрешгенме.

– Мен билгенден, сен алыкъа юйдегили тюйюлсе, аны бла байламлы соруум – жашау нёгерингде къаллай ышанла болсала сюериксе?

– Манга биринчи жерде адамлыкъ турады. Айныуну, итиниулюкню, билимни багъалайма, сора тиширыу тазалыкъгъа сакъ, тизгинли болургъа, юйюр жашауну башха салыргъа тийишлиди. Чамны сюйгеним ючюн, тиширыуда да ол ышан керек сунама. От жагъаны ана сакълайды, сабийлени юйретеди, аны ючюн адеплилиги да магъаналыды. Тамбласыны юсюнден сагъыш этген, оюм эте билген адамланы жаратама.

Бюгюн манга игиди, тамбла уа кёрюрбюз дегенни тюзге санаялмайма. Юйюрню мурдору уа, мен сагъыш этгенден, бир бирге ышана билгенде, тёзюмлюкде, юйюр къурагъан адамла, чырмаулагъа къарамай, бирге болургъа сюйгенлериндеди. Ол къадарда жашауда чыгъа тургъан кёп къыйынлыкъны, чурумну да ётерге боллукъду.

ЭМ МАГЪАНАЛЫСЫ САБИЙЛЕРИБИЗ АБЫНМАЙ, ОГЪУРЛУЛУКЪНУ ЖОЛУНДА БАРГЪАНЛАРЫДЫ, ОЛ ТИЛЕК ДА ТОЛГЪАНДЫ

Хар инсанны да жашаунда эм уллу жерни юйюрю алады. Жууукъ адамлырынгы къатында жюрегинг тынч болады, кёлюнг жарыйды, не тюрлю жарсыу да магъанасын тас этеди. Уллубашланы Сарыбий бла Макытланы Аминат бир юйюр болуп, къууанчда-бушууда да бир бирге билеклик этип жашагъанлы 40 жылдан озгъанды. Бюгюн ала бизни къонакъбайларыбыздыла.

Сарыбий Къыргъызда 1950 жылда 18 майда Уллубашланы Якубну бла Забиданы юйюрлеринде туугъанды, къарындашы Къыралбий, эгечлери Нюся бла Назифа болгъандыла. Ала бир кесек замандан Къыргъыздан Къазахстаннга кёчгендиле, Ата журтларына уа андан 1965 жылда къайтхандыла.

Сарыбийни атасы Якуб Уллу Ата журт урушха къатышханды, анда жигитлиги бла атын битеу миллетге, къыралгъа да айтдыргъанды. 1943 жылда Донну къатында сермешгени ючюн, анга къыралны Президенти Владимир Путинден Къызыл Жулдузну ордени келгенди. Алай бла къазауатда кёргюзтген ётгюрлюгю ючюн ол Къызыл Жулдузну ордени бла юч кере саугъаланнганды, «За отвагу» майдал бла да юч кере, Уллу Ата журт урушну экинчи даражалы ордени бла, аслам майдал бла белгиленнгенди. Урушну ахырында Г. К. Жуковну аскерлерини санында Берлиннге жетгенди, анда 1945 жылда Хорламны парадына да къатышханды. «Тизгинде ючюнчю сюелип, Г. К. Жуковха къарап тура эдим», – деп эсгере эди ол.

Сарбий кеси уа 37 жылны тракторчу, ядохимикатчик болуп да 20 жылны ишлегенди. Ишин бет жарыкълы толтургъаны, колхозну ышаннгылы ишчиси болгъаны ючюн, ол 1970 жыллада Москвада ВЛКСМ-ны Ара комитетинден «Золотой колос» бла саугъаланнганды.

Бу ишге къалай тохташханыны юсюнден айта, ол школда окъугъан кезиуюнде ары колхозну председатели Сарбашланы Магомет келип, колхозда механизаторла жетишмегенлерин айтханын эсгереди. «Андан сора, бир къауум жаш болуп, Басханнга «Сельско-профессиональное техническое училищеде» механизаторлагъа окъургъа атланабыз. Анда бир жылны окъуп, 1967 жылны ноябринде къайтабыз. Колхозда олсагъатлай трактор да бередиле, андан сора анда къырал чачылгъынчы ишледим. Бирге уруннган нёгерлерим бла жарашып, шуёх-тенг болуп жашагъанбыз, къууанч кезиуюбюз да кёп болгъанды. Ишибизни терк

тамамлагъанбыз, аны ючюн таматаларыбыздан ыразылыкъ да тапханбыз», – дейди ол.

Сарбий, тракторчу болуп ишлегенинден тышында, жыргъа да уллу фахмусу барды. Тирлик жыйылып бошалса, колхозну ишчилери байрам къураучу эдиле. Сарбий а механизаторлагъа жыйын башчы болуп тургъанды, ол жырламай сабантой ётмегенди. Жырларгъа уа кеси аллына юйреннгенди. Басханда окъуй тургъанда, жырчыланы араларында бардырылгъан конкурсда эки жырын айтып, биринчи жерни да алгъанды. Анда хорлагъанны уа Сочиге битеукъырал смотргъа ийип болгъандыла. Биринчи жерге Тырныауузданбир къыз бла Сарыбий чыкъгъан эдиле, Сочиге уа жангыз да биреулен барыргъа керек эди, Уллубаш улу ол амалны тиширыугъа бергенди.

Ол конкурсда хорлагъанында, Сарыбийни музыка училищеге да чакъырадыла. Экзамен беральмазма деп ишеклигин айтханда, ансыз кирип олтуруп къаллыкъса дейдиле. «Алай юйге къайтханлай, сокъурандым да, мен кетсем, колхоз не этерикди деп, трактордаишлеп тебиредим», – дейди ол. Сарбий сюймекликни, урушну юсюнден да жырлайды, кюлкюлю жырлары да бардыла, кеси жазып да бир жыры барды. Эллеге концертле бла барып тургъанды. Аны жырларына тынгылай, адамла кёз жашларын тыялмагъан кезиуле да болгъандыла.

Макытланы Аминат да кёчгюнчюлюкде Къазахстанда 1954 жылда 18 майда Олий бла Папружанны юйюрлеринде туугъанды, къарындашлары Борис бла Элдар, эгечи Фатимат бла ёсгенди, ала ёз эллерине 1956 жылда къайтхандыла.

Аминат туугъан элинде кёп жылны башланнган класслада устаз болуп ишлегенди. Бу усталыкъгъа къалай тюшгенини юсюнден айта, алгъа аны аллай акъылы болмагъанын билдиреди.

– Школну бошагъандан сора умутум шахаргъа медицина колледжге кирирге эди. Болса да мен, эгиз эгечим бла экиге айланнган эгечим да документлерибизни педагогика колледжге берип къоябыз, аны ючюн бир заманда да сокъуранмагъанма. 1973 жылда аны бошап, туугъан элиме къайтама, мында школда башланнган классланы устазы болуп ишлеп башлайма, анда 38 жылны уруннганма. Кесими биринчи устазым Малкъондуланы Нина эсимде къалгъанды, аны эри Алексей а классыбызгъа башчылыкъ этгенди, – дейди ол.

Ол белгилегенича, сабийлени юйретир ючюн, устаз ала бла келиширге, бир тил табаргъа тийишлиди. Аны ючюн а гитчелени ангыларгъа, аланы сюерге керекди. Классда сабийлени бир бирден айырыргъа, бирин кётюрюрге, башхасын а, аманыракъ окъуйса деп, эниш этерге арталлы да жарамайды, кёзбаулукъну да ала терк сезедиле. Урушмай, къычырмай, ариу айтып, сабийни эсин окъуугъа огъурлулукъ бла бурургъа тийишлиди. Хар баланы да фахмусу бирча тюйюлдю – устаз аны эсде тутса, игиди. Бала, окъургъа кюрешгенликге, жетишалмай эсе, анга жумушагъыракъ бол, дерсден сора къалдырып, дагъыда юйрет. Бек башы уа – уллу кёллюлюк этме, анга асламыракъ эс бур. Сабий эриге эсе, ол а бютюн да гитчечикледе тюбейди, дерсни оюн халда бардырыргъа боллукъду деп юйретеди Аминат Олиевна.

Ишинде эм уллу саугъагъа ол сабийлени билимлерин, ала дерсде алгъанларын артда башларына жаратханларын, жашауда жерлерин тапханларын санайды. Устаз билим бергенден тышында сабийлени адамлыкъгъа, огъурлулукъгъа, кертичиликге, Ата журтха, ата-аналагъа сюймекликни сингдирирге борчлуду деп къошады къонакъбайыбыз.

Сарбий бла Аминат 1978 жылда юйюр къурагъандыла, алагъа тёрт сабий да туугъанды. Тамата жаш Заур аскерчиди, кеси да юч сабий ёсдюреди. Къызлары Залина сатыу-алыу бла кюрешеди, андан да эки туудукъ бардыла. Жамиля сабий садда воспитательди, ол да юч сабийни анасыды. Эм кичи къызлары Жаннет а парикмахер усталыкъны сайлагъанды, ол да юч сабий ёсдюреди.

Сарыбий бла Аминат адамлада бек багъалагъан шартла тюз ниетлилик бла огъурлулукъдула. Сабийлерин да ол халда ёсдюрюрге кюрешгендиле. Ёсдюрген сабийинг, бек алгъа, таматагъа, ата-анагъа намыс бере билирге, абадан айтханнга сыйыныргъа, аны буюргъанын толтурургъа керекди. Ата-анала сабийлерине аманлыкъ излемейдиле, иги болсунла деп жашайдыла. Заман ёте баргъанда, бала ата-ананы къыйынын ангылайды. Ол да атасына бла анасына къарт заманларында къараргъа борчлуду. Насыпха, бизни миллетде ата-ананы интернатлагъа атып къойгъан жокъду. Тёшекде тургъан къартына къарай, жылла бла жукъламай турсала да, халкъыбызны ахшы адетин тута, сабийле къарт-

ларын къоймайдыла. Аны ючюн миллетиме бек ыразыма деп белгилейди Сарбий.

Аланы сабийлери да, ол ахшы юлгюню кеслерини ата-аналарындан кёре, абаданларына сакъдыла, къууандырыргъа, кёллерин алыргъа кюрешедиле, кеслерини балаларын да ариу адетледе юйретедиле.

Башда сагъыннганыбызча, Аминат бла Сарбий бирге 43 жылны жашайдыла. Юйюрде насыпны сакълауну баш жашырынлыгъы, ала айтханларыча, бирге жашау этерге келишген эки адам бир бирни ангылап, кече жашай билгенлериндеди. «Арада бир кёлкъалдылыкъ чыкъса да, биз аны эсде тутуп, бармакъгъа чёргеп турмайбыз. Бир-эки кюнден, зат да болмагъан кибик, унутабыз. Жашау-турмушда аз-тюрлю болмайды, аны сабийлеге билдирирге жарамайды. Жашырын затны адам ичинде тутаргъа, айтыргъа кереклини да букъдурмазгъа тийишлиди», – дейди Аминат.

Огъурлу ата бла ана юйюр къураргъа сюйген адамланы бир бирге сакъ болургъа, керексиз даулашлагъа къалмазгъа, къууанчда-бушууда да бир бирге билеклик эте билирге чакъырадыла. Тёзген тёш ашайды деп, бошдан айтылмайды. Халкъыбызны ётюрюк сёзю жокъду. Ашыгъышлы оюм этип, юйюрню чачхан артда сокъуранмай хазна къалмайды, къош да бара-бара тюзеледи дейдиле ала.

Таулу адам къайда да иш кёллюлюгю, ётюрюкге тёзмеулюгю бла айырмалы болгъанды. Ишлемеген, эриннген юй да, кюн да болмайды. Сарыбий бла Аминат солуу кюнлени сабийлерибиз жыйылырыгъын, аланы не бла къууандырайыкъ деп сакълайбыз дейдиле: «Бизге эм магъаналысы – аланы насыпларыды, тюз жолдан таймай барырларыды, Аллахны ахшылыгъындан, ол тилек да толады».

УРУНУУ – ЮЙЮРНЮ ТЁРЕСИ

23 мартда Россейни Гидрометереология службасыны кюню бла Метереологияны битеудуния кюню белгиленедиле.

Гидрометереология службасыны кюню Россейни Президентини 2008 жылда 19 майда чыкъгъан 812-чи Указына тийишлиликде белгиленип башлагъанды. Ол кюнню байрам Битеудуния Метереология организация (ВМО) эм анга кирген 190 къырал этгендиле, алада Метереологияны битеудуния кюню белгиленеди. Бу службаланы баш борчлары метереология халланы тюз эм заманында билиу, аны себеплиги бла адамланы жашауларын, мюлклени да къыйын табийгъат болумладан сакълауду. Бусагъатда климат тюрленнгени бла байламлы къыйын хауа эм табийгъат болумланы саны терк ёсген кезиуде, аны магъанасы бютюн ёседи.

Къыйын болумланы, сёз ючюн, суула кётюрюллюклерини, желле къаты урлукъларыны не да, кюн къыздырып, жер башын къургъакълыкъ аллыгъын алгъадан билиу аланы заранларын азайтыргъа болушурукъду. Организацияны эсеплерине кёре, заманында этилген мадарла этиу

адамланы жашауларын сакълауда эм да экономика къоранчланы азайтыугъа 30 процентге хайырлыдыла.

Быйыл Тёбен Чегемде гидрология пост ишлегенли 100 жыл болады. Чегем суу Кавказ тауланы Башил чыранда башланады. Шимал Кавказны тау череклери терк барыулары, жерлени, ташланы, къаты затланы да къыйынсыз элтгенлери бла белгилидиле. Биринчи разрядлы пост элни арасындады, республикада Гидрометереология службаны бёлюмлеринден бириди, кюн сайын уллу ишни да тамамлайды. Анда суу къаллай бирге кётюрюлгенин, анда башха болгъан битеу башха тюрлениуле да дайым эсеплегенлей турадыла, ол санда температурасына, бузлагъа, тазалыгъына, суу тюбюнде халгъа къарайдыла, хауаны жылылыгъын бла суукълугъун, жаун, къар къаллай бир жаугъанын да тергейдиле. «РФ-де 2012–2020 жыллада суу мюлню айныту» федерал програмагъа кёре бёлюм шёндюгюлю кеси автомат халда ишлеген гидрология комплекс бла жалчытылыннганды, аны хайыры бла тинтиулени бардырыу да игилендирилгенди. Аланы эсеплери уа мычымай Росгидрометге жибериледиле.

Пост 1925 жылны 16 мартында ачылгъан эди, артда бир ауукъ заманнга тинтиуле тохтатылып, жангыдан 1943 жылда башланнгандыла. Ол жылланы ичинде анда ишлегенлени талай тёлюлери алышыннгандыла, алай бир зат а тюрленмегенди – ала барысы да бир юйюрню келечилеридиле.

1943–1983 жыллада гидрологияда Ахкёбекланы Зулиха ишлегенди, кёп жылланы бет жарыкълы уруннганы ючюн, ол Урунууну ветераны деген сыйлы атха тийишли да болгъанды. Бай сынамын ол къызы Ёзденланы Людмилагъа ётдюргенди, ол гидрология постда урунуу жолун 1983 жылны 1 июнунда башлагъанды. Тутхан ишине жууаплы кёзден къарай, кюннге эки кере – эрттенликде бла ингирде – ол, кюнню халы къаллай болса да, суу термометрни да алып, сууну температурасын ён-

челегенди, аны ёлчемин тергеген рейкадан тарихлени жазып алгъанды. Суу кётюрюлген кезиуледе уа бу жумушну хар эки сагъатдан тамамлагъанды, аллай кезиуледе суу, 1983 жылны 19 июндача, 283 сантиметрге дери кётюрюлюрге, сууну къоратыу а бир такъыйкъагъа 281 кубометрге жетерге боллукъду. Къышда уа ол бир такъыйкъагъа 2–3 кубометрге азаяды. Ишин тынгылы толтургъаны ючюн, Ёзденланы Людмила кёп кере ыразылыкъ къагъытла эм грамотала бла саугъаланнганды, ол санда Нальчикни Гидрометерология службасына 55 жыл толгъаны бла байламлы, Росгидрометде кёп жылланы айырмалы ишлегени эм профсоюзну келечилерини араларында жамауат ишни тири бардыргъаны ючюн да. Ёзденланы Людмила Росгидрометни Сыйлы грамотасы бла да белгиленнгенди, 2011 жылда уа анга Урунуу ветераны деген ат да берилгенди.

2014 жылны февралында пенсиягъа чыкъгъанындан сора, урунууда юйюрню тёресин аны къызы, Зулиханы туудугъу, Мусукланы Разият бардырады. Ол да тамата тёлюледен юлгю ала, кесин жууаплы ишчича кёргюзтгенди, арадан кёп ыразылыкъгъа тиийшли да болгъанды, 2019 жылда уа Гидрометереология службаны Шимал Кавказны бёлюмюню грамотасы бла да саугъаланнганды.

КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия

САХНА ТАСХАЛАНЫ ЗАКИЙ УСТАСЫ

Къулийланы Къайсын атлы малкъар къырал драма театрны баш режиссёру, КъМР-ни санатыны сыйлы къуллукъчусу, КъМР-ни Къырал премиясыны лауреаты Атмырзаланы Мажитни жашы Магомет 1956 жылда 17 январьда Къазахстанда туугъанды. Ол жыл окъуна аны юйюрю Кавказгъа кёчюп, Магометни сабийлиги Кёнделенде ётгенди. Орта школну бошагъандан сора, бир къауум сынау этип, ол затха деп энчи бёлюннген комиссия Магометни Москвада Театр санатны А. Луначарский атлы къырал театр институтда (ГИТИС) окъургъа тийишли кёргенди.

Алай бла, 1972 жылда ГИТИС-де окъургъа театрда ишлерге сюйген жаш тёлюден ючюнчю студия сайланнганды. Ала он жаш бла жети къыз болгъандыла: Акъайланы Ахмат бла Аминат, Бачиланы Ахмат, Жолабланы Тахир, Къалабекланы Мухарбий, Къулийланы Исхакъ, Малкъарланы Налжан, Мамучиланы Камал, Мырзаланы Султан, Мишаланы Людмила, Семенланы София, Текуланы Рая, Тетуланы Анатолий, Уллубашланы Мариям, Хайырланы Тамара, Шауаланы Орусбий, аланы ичинде Атмырзаланы Магомет да.

Аты айтылгъан окъуу юйде, малкъар студия волейболдан факультетни чемпионлары болуп тургъандыла. Ол спортда биринчиликни ала кишиге бермегендиле. Окъууда да алай. Битеудуния тепсеуледе да махталгъандыла. Аланы тепсерге Уллу Ата журт урушну заманында оккупациягъа тюшген Испаниядан бизни къыралгъа сабийлей келтирилип, мында ёсген Гонзалез Виолета юйретгенди. Бизни жашланы бла къызланы ол айырма кёргенди, кавказ темпераментлерин белгилеп. 4-чю курсда тепсеуден къырал экзаменнге да ол хазырлагъанды. Сахна санатны дагъыда кёп тасхаларын билгендиле бу актёр къауум, кёп затха юйреннгендиле. Студияны актёр усталыкъгъа РСФСР-ни халкъ артисти, РСФСР-ни сыйлы санат къуллукъчусу Владимир Дудин юйретгенди. Аны барысы да иги бла сагъынадыла бюгюн да. Ала бери 1977 жылда къайтхандыла.

Бу студия юч оюн келтиргенди: Москвадан – Шекспирни «Ромео бла Джульеттасын», Софоклну «Антигонасын», Мольерни «Дон Жуанын». Ол спектакльледе жаш артистле сахнада ойнай-тепсей, шпага сермешиуле бардыра, дагъыда кёп зат билгенлерин кёргюзтгендиле. Магомет У. Шекспирни «Ромео

и Джульетта» трагедиясында – Ромеону, Софоклну «Антигона» трагедиясында – Гемонну, Мольерни «Дон Жуанында» Дон Карлосну ойнагъанды. Магометни къаллай Ромео болгъанын бюгюн да унутмагъандыла къараучула. Ол жаш актёр кесине Ромео деп чам ат ататханды. Малкъар сахнада дагъыда кёп тюрлю эсде тургъан сурат къурагъанды Атмырза улу: Тёппеланы Алимни «Коммунист» пьесасында – Сейит, Г. Лорканы «Къанлы той» трагедиясында – сюйген жаш, В. Дельмарны «Тамблагъы кюннге жол бер» деген драмасында – Джордж, Боташланы Иссаны «Тюбеширбизми?» деген драмасында – фашист офицер, Н. Гогольну «Къатын алыу» комедиясында – Кочкарев, Маммеланы Ибрагимни «Шамай къала» жомагъында – Аслан...

«Рольладан юлюшлю эдим, – дейди ол заманны юсюнден Магомет, – алай кесими режиссурада да кёргенме. Герпегежни халкъ театрында оюнла салып тургъанма. Ма ол заманда ангылагъанма жюрегим ары тартдыргъанын».

Режиссёр къадарында Магомет малкъар сахнада иги кесек терен магъаналы оюн салгъанды. Башлагъан а ол кеси Кацилаы Хабуну чам хапарларына кёре жазгъан сценарийге салынган «Аланла, сизде уа не хапар?» деген комедиядан этгенди. Андан арысында Магомет малкъар сахнада Г. Лорканы «Йерма», Ж. Ануйну «Антигона», У. Шекспирни «Отелло», Г. Горинни «Геростат» трагедияларын, Къулийланы Элизатны «Недеди насып?», А. Чеховну «Артистни жашау жолу», Тёппеланы Алимни «Бийнёгер» драмаларын, М. Булгаковну «Сандыракъ Журден», Жантууланы Иссаны «Киеулюк», С. Ваннусну «Хан ол ханды», Гецадзени «Жол беригиз! Къараман къатын келтиреди!», Б. Нушични «Философияны доктору», Токумаланы Жагъафарны «Эмина», Клдиашвилини «Орайда! Келин келеди!» комедияларын эм башха спектакльле салгъанды.

Магомет адабиятда жолун чам хапарла бла башлагъанды. Ол хапар, драматургия жанрлада орус, малкъар тилде да жазады. Аны бир ненча китабы чыкъгъанды: «Ойнай-ойнай» (1998), «Волшебная свирель» (2006), «Байчы», «Белый цветок (2014), «Андан сора...» (2019). Чам, сатира малкъар адабиятны артыкъ айнымагъан жанрыды. Ол ишге юлюш къошханладанды Магомет. Аны жигитлери эсингде жарыкъ, таныш сыфатлары бла къаладыла. Ала бла бирге автор эсинги жашауда бола тургъан кюлкюлю ышанлагъа бурады. Кёргенинг неге юйретириги-тюзетириги, таукел этериги уа кесингденди.

«Андан сора...» деген чам хапарлы драматургиялы китапны жигитлери: булунгучу Къанитат, Сыртламиш, жырчы Аслан, алгъышчы Мажир, жюзжыллыкъ Налкёз, къара чибинни къууп, аны тутаргъа кюрешип, тангын аны бла башлагъан баш редактор Сослан, жазыучу Мамакаш, аны романындан юзюкле-

ге тынгылай, жюреги жарылып ёлген къара чибин не да хычин эришиу къурагъан элли тиширыула Абат, Фаризат, Ожийха, Шошбарланы Зугул, элни ийнагъы – акъылдан кем Булла... – была, башхала да жарыкъ къонакълача киредиле юйюнге. Хапарлада жашау кертилик бла байламлы, кюлкюлю, терен оюм этдирир шартла да бардыла. Сёз ючюн, «Жолда» деген хапарны, ызы бла «Охахай» деген сахна оюнну да жигити полицияда ишлеген Токъалайды. Анга ушагъан жашла башха элледе да болурла. Автор аны жашауундан жалан да бир кезиучюкню суратлайды – жолда сюелип, озгъан машиналаны тохтатхан. Ол къысха заманчыкъгъа Токъалай бла байламлы окъуучуну кёз аллына келген адамла оюмлары, тыш сыфатлары, ич дуниялары бла да жамауат жашауну бир кесегин кёргюзтедиле.

Магометни «Дидин бла Къалачыкъ» деген хапарын окъугъан кюлген да, жарсыгъан да этерикди. Биз, жыйырма биринчи ёмюрде жашасакъ да, миллет къарамларыбыз бир артха тарта, бир алгъа бара, марда деген излемлени чеклерин табалмай къалгъан тёлюбюз. Дидин жашы, Къалачыкъ а эгечден туугъан сайлагъан келинликни кёрюрге шахаргъа келедиле. Къызны бийик окъуу юйде дерсле бере тургъан жерине келедиле. Дидин келинликни жаратмайды – жаулукъ къысханы жокъ, ары-бери ётгеннге, къобуп, намыс этгени жокъ... Окъуучуну кюлдюре, масхара халда айтыла баргъан хапарны ахырында салыннган бу эки-юч тизгин бизни кёп затны юсюнден сагъыш этдиреди. Авторну хар хапарыны бир терен оюмну элтген ёзеги барды. Ол ёзек окъуучуну сансыз этдирмейди. Ол биз жашауда эс этмеген кёп затланы къалай терен магъаналары болгъанын кёргюзтеди, алагъа эс бурдурады.

Атмырзаланы Магометни малкъар драматургиягъа салгъан къыйыны уллуду. Аны сахна оюнларыны юсюнден энчи айтырчады. Авторну тутхан иши бу чыгъармаланы жазылыуларына эсеплик этгени баямды. Магометни биринчи китабына эки пьеса киргендиле – «Къыртчыгъала» деген сахна сурат бла «Тамаша сыбызгъы» жомакъ. «Андан сора...» деген китапха уа – дагъыда тёрт пьесасы. Бу чыгъармаланы араларында «Байчы» деген пьесагъа энчи эс бурурчады. Мистика бла жашау кертилик бирге келип, малкъар халкъына келген уллу зарауатлыкъны ауурлугъун чертедиле. Хар юйде да Юй иеси деп болады. Биз аны кёрмейбиз. Алай ол игиликге игилик бла аманлыкъгъа аманлыкъ бла къайтарады деп ышанабыз. Мажюсюлюк заманладан келген айтыу эсе да, бу зат бизни таза ниетли, ахшы къууумлу болургъа юйретеди. Бу эки актлы мистика драма терен оюмлу чыгъармады. Автор, халкъына сюймеклигин бир заманда байракъ этип айланмаса да, аны къадары ючюн кюйгенин а мында

алай туура этеди – ол зат жюрегинги, жанынгы тынчайтмай турурча. Алай эсе уа, ол къаламны къолуна бошдан алмагъанды.

«Хыйлачы Токъалай» деген комедияны автор тамата къалам къарындашы Кациланы Хабуну эсгере жазгъанды. Анда сюжет ызла бир ненчадыла. Ала суратлагъа бёлюнюп келедиле. Режиссёр къадарында Магомет бу оюнну салгъаннга, ойнагъаннга да бир кесек къыйыныракъ боллугъун билгенди деп келеди кёлюме. Алай, энчи-энчи юйлеге киргенча, хар бирини къадары бла шагъырейленнгенча, алай сюйюп да, сейирсинип да къарайса сахнада бола тургъаннга. «Чамла» деген эки бёлюмлю чам оюн да ол халда жазылгъанды. Аны жигитлерини сыфатлары да таныулудула. Жашау кертиликни сахнада кёрсенг, ол алай туура болады – анда нени тюзетирге, нени болгъаныча къояргъа кереклисин ангылайса.

Атмырзаланы Магометни «Нохта» деген эки бёлюмлю таурухунда да тюзлюкню бла терсликни, игиликни бла аманлыкъны кюрешлери барады. Дуния даулашланы бек магъаналысы болуп, бу кюреш адамны тюзлюк хорларыгъына ийнаныуу бир заманда да таркъаймазлыгъына тюшюндюреди.

Магомет малкъар театргъа келип, къауум жыл ишлегенлей, аны аскерге чакъыргъандыла. Ол кезиуде ол уруш баргъан Афганистаннга тюшюп, ол анда «За отвагу» майдалгъа, башха саугъалагъа да тийишли болгъанды. Ол кюнлени Магомет былай эсгереди: «Биргеме ишлеген жашладан бир къаууму аскерде эдиле. Мени уа, кёп спектакльледе ойнагъаным себепли, ол замандагъы маданият министрибиз Константин Эфендиев мында къояргъа деген эди. 1980 жылда повестка бла чакъырадыла да военкоматха, репетициядан ары барама. Олсагъат жабадыла да, башымы жюлюп, тап, ата-анама да билдирир онгум болмайды. Жашлагъа сёлешеме. Нёгерлерим Бапыналаны Зариф, Бачиланы Ахмат, башхала да, бир рюкзак мажарып, ётдюредиле манга. Прохладныйге келтирип, бизни бир клубха жыйып тургъанлай, анам бла ата къарындашым да жетген эдиле».

Магомет жарым жылны Ашхабадда туруп, сержант школну бошагъандан сора, аны Афганистанда къуллукъ этерге Алимжан Ерниязов деп бир къазах капитан сайлагъанды. Аны ротасында къуллукъ этгенди артда Магомет. Алгъа Кабулгъа, ызы бла Джелалабадха учхандыла Пакистан чегине. Магомет анда жаяу аскерни взводуну командирини экинчиси болгъанды.

«Ары келгенлей, созмай, биринчи аскер операциягъа чыкъгъанбыз – бир элни ичи бла ётерге керек эдик. Душманла – моджахедле, биз да бир бирге тохтамай окъ атып, алай чыкъгъан эдик кишлакдан. Ол кюннгю сермешде жоюлгъан эди Хаджиланы Юрий. Ол къазахлы командир Алимжан Ерниязов болмаса, алайда андан сора да бизден кёпле, ол санда мен да, жою-

лургъа боллукъ эдик. Бизни жаныбызны сакъларгъа юйретип тургъанды ол жаш. Кеси уа – менден жалан да эки жылгъа тамата. Аскер училищени бошап, Къызыл Жулдузну орденин да алгъан эди. Бусагъатда генерал-майорду Алма-Атада», – деп эсгереди ол.

«Къоркъуулуму эди?» – деген соруума былай жуап этеди: «Кертисин айтсам, ары тюшгюнчю акъылыма бир заманда да келмегенди, ёлюрме-къалырма деп. Ёлюмден къоркъмайма деген болса, ийнанма. Ол ётюрюкдю. Андан жалан да телиле къоркъмайдыла. Сен душманынгы къурутмасанг, ол сени жокъ этерикди. Урушну ма ол жоругъун унутургъа, душманнга жан аурутургъа жарамайды. Афганистанда мен аны кесим сынагъанма. Дагъыда жолда кёп ариу затла атылып эдиле, тюплеринде уа – минала. Бир жол кесим тюшген болумну юсюнден айтайым. Заданиядан келе, бир элни ичи бла ётебиз. Асыры букъудан, танкны башын ачып бара эдим да, окъла сызгъыргъанларын эшитип, люкну ол жанына бурама. Элден чыкъгъанда, жоюлгъан-къалгъан деп къараучу эдиле да, алай тохтагъанда, бир нёгерим кёргюзтеди – ол мен аллыма бургъан люкну чырагъына окъ тийип тура эди. Моджахедле офицерлени къоратханлары ючюн, ахча ала эдиле, солдатла ючюн да – анга кёре. Жанынга сакълыкъ биринчи жерде эди, автоматла бла жукълагъанбыз. Аягъымы жерге къоркъмагъанлай салыргъа термилгенме. «Синдром войны» деп барды. Андан къайтхандан сора да, кёпле тынчлыкълы жашау эталмагъандыла. Кеслерин ёлтюргенле, ичгиге берилгенле да бардыла. Алгъаракъда бир иги къызбурунчу жаш кесин асханды. Ариу юйюрю-юйдегиси, неси да тап, урушдан а... къачалмагъанды...»

Атмырзаланы Магомет 2000 жылдан бери Искусстволаны Шимал Кавказны къырал институтунда актёр санатдан дерс берген кафедраны доцентиди. Миллет таныгъан фахмулу артистле Таппасханланы Галима, Доттуланы Фатима, Тохаланы Зулкъарний, Алтууланы Халимат эм башха жаш актёрла аны къолунда окъугъандыла. Бусагъатда Магомет къарачай, ногъай, абазин театрлада да салады оюнла. Магомет Къабарты-Малкъарны Жамауат палатасында Культура эм басма жаны бла комиссияны председателини экинчисиди.

«Жетмиш жыл дегенинг кёпмюдю-азмыды?» – деп соргъанымда, Магомет: «Ийнаныргъым келмейди. Этгеним – аз, этер ишлерим – кёп. Жетишалырмамы деп, аны сагъышын этеме», – дегенди. Алайды да, заман да, илхам да фахмулу къарындашыбызгъа хатерли болсунла!

МУСУКАЛАНЫ Сакинат
КъМР-ни сыйлы журналисти

АТМЫРЗАЛАНЫ Магомет, САРАККУЛАНЫ Асият

СОКЪУР ТЮЙЮМЧЕК

Эки актлы психологиялы драма

(Тёппеланы Алимни «Жол кюйю» деген повестине кёре жазылгъаынды)

Оюннга къатышханла**:**
Сакинат.
Мамай.
Бекир.

БИРИНЧИ АКТ

Биринчи сурат

Жабыу ачылгъаны бла тенг сахна бурулады. Тёрт чархлы арба. Арбаны юсюнде хапчук-харакет. Сакинат арбада олтурады. Мамай бла Бекир, жол кёл алып, къыстау барадыла. Ала тенг жашладыла. Сакинат – Мамайны эгечи – Бекирни сюйген къызыды. Аланы сюймекликлери Мамайгъа тасха тюйюлдю. Сюйгенлени араларында сёз тауусулупду… Уруш къазауаты баргъанлы жылдан артыкъ болады. Бекир аскерге бек алгъа кетгенлени арасында болургъа тийишли эсе да, анга повестка келмей турады. Была Бажиганда къошларына жол алыпдыла.

Сакинат *(терен сагъышлы, къоркъаракъ).* Оу кюнюм… Ол Ачей харипни кёрдюгюз. Мен харип, къая кибик жаш урушдан сал болуп келди.

Бекир *(бир кесекден).* Биз… тенгле эдик…

Сакинат. Билеме.

Мамай. Да-а-а… Жаннетли болсун, аламат жаш эди.

Сакинат. Бары да бу къурурукъ урушну палахы…

Бекир *(Сакинатха къарай).* Окъ иги-аман деп айырмайды.

Мамай *(Бекирге, кёл этдире)*. Кет, тели болма. Эртте кечден окъуна неди бу? Урушха баргъанны бары ёлгенми этеди?

Бекир. Эсимде да жокъду, Мамай.

Мамай *(жарсыулу).* Ай, не медет, къыяулуса деп, мени аскерге алмадыла. Бир саным жарты болгъанлыкъгъа, бирсиледен кем уруш этсем кёрюр эдиле! *(Ачыуланып.*) Ай, акъсакъ – Аллахны жауу дегенлей, муратыма жеталмадым…

Бекир. Сенде терслик жокъду.

Мамай. Билеме, болса да… Душман душманды… Къыйын заманда мен эр киши эсем, эр кишиле бла къазауатда болсам керек эди… *(Ачыуланып, къолу бла къыяулу аягъын ура.)* Бу къурурукъгъа не этейим, Аллах алай жаратханды сора уа?

Сакинат *(къайгъылы*). Мамай, жаным, сабыр бол! Аллахны чамландырма.

Мамай *(эс эте).* Сюйсенг айт, сюйсенг къой. Этер амал жокъ…

Уллу пауза

Сакинат *(шургулу, кесине).* Къаллай урушду бу? Бери къайтхан ёлюп къайтады, ары баргъандан хапар жокъ…

Мамай *(Бекирни бетине тюрслеп, къайгъылы къарайды)*. Сен аскер усталыкъгъа юйренмегенсе, Бекир. Анга бек жарсыйма. Ким билсин, энди юйрете турурламы дейсе…

Сакинат *(адыргы).* Элтип, танкла тюбюне къуядыла дейдиле жазыкъланы. Аллах хакъына…

Мамай *(*ачыуланып). Кет, жаншама! Сен ёлмегин, сени чакълы бир сюе болмаз къырал жашларын! Сёзюнглей кёрюннгюн огъесе!

Пауза

Бекир *(адепли, сабыр*). Да ол да эшитмегенин айта болмаз.

Мамай. Болмагъан хапарланы айтасыз! *(Бираз мычып, Бекирге тюрслеп къарайды.)* Огъесе, Бекир, сархош болупму тураса?

Бекир. Эсимде да жокъду! Керек болса барыргъа, уруш этерге тюшсе... биреуден артха къалмай, саууг да туталлыкъма… Билесе…

Мамай. Алай а болсун.

Сакинат *(Мамайгъа*). Алай нек айтаса, къарындашым? Ол, урушдан къоркъуп, кесини энчи жашаууна элни, къыралны жашауундан башха салыргъа излегенча.

Мамай. Охо, охо, сиз айтхан, жанларым.

Бекир. Керек эсе… тюйюл эсе уа, ёлюр гебенек кесин отха атханлай болмайыкъ. *(Ышара.)* Айтханларыча, душман менсиз да ууатыллыкъ эсе...

Сакинат. Хы-ы-ы, сора ол кесин отхамы атаргъа керекди?

Бекир *(экисине да жарыкъ).* Къоркъмагъыз сиз! Ашыкъмагъыз! Уруш да бошалыр, сиз экигиз, бир биригизни табып, насыплы да болурсуз. Таукел этигиз! Таукеллик къая бузар деп бош айтмагъандыла.

Уллу пауза

Бекир аланы жюреклерин жапсарыр муратда жыр айтады**.**

...Бу Батта Жашыу Чатыдан къарап кёреди
Сокъур Азнорну мурдар оюнун, ой оюнун…
Нек къоймадынг, аман Кючме, ой да, нек къоймадынг,
Къандан толтургъа аны къахмеле ойнаучу къоюнун?..

Бекир *(сагъышлы).* Угъай да дейсе…

Мамай. Айдаболланы бу сокъур туугъан Азноргъа
Биз не хата этгенек, ой, этгенек?
Къара Малкъарны да ол адам ахшысын къоймады.
Батта Жашыу, сен жарлы халкъны ёкюлю,
Алтылыны да нек атмайса тюз салып, ой, тюз салып, –
Сокъур Азнорчукъ бу адам къандан тоймады…

Жолоучула тынчайыргъа тохтайдыла**.**

Мамай. Мен тёгерекге-башха кёз жетдирип къайтама. *(Тёш таба кетеди).*

Бекир *(бир кесекден*). Арыгъанмыса, Сакий?

Сакинат *(арбадан тюше).* Угъай… алай бек угъай, Бекир. *(Ышара, жамычыланы арбадан ышыгъыракъ жаяды.*) Арымагъанма, Бекир, «Бёрючюк»…

Бекир *(сейир эте, кюледи*). Къара мынга? Сакий, сабий заманыбызда айтылыучу атымы къайдан эсгердинг?

Сакинат. Кесим да билмейме… къалай эсе да эсиме тюшюрюп.

Бекир. Кёр аны.

Сакинат. Оу кюнюм… эсингдемиди, сабий заманчыгъыбызда эл атагъан атынг эди ол… Ма сени жигерлигинг, иш кёллюлюгюнг ючюн… Бёрючюк, бёрючюк!

Бекир *(Сакинатха болуша, анга сюйдюмлю къарайды).* Эсимде болмай а! Сен да, арбазыгъызда урчукъ ийире не да арбаз сыйпай… мени жолну ётеригими сакълай…

Сакинат (*кюлюп, уяла).* Кет, хау. Ётюрюк, ётюрюк айтма! Мен сени сакълагъан угъай, юй жумушла тындыра эдим.

Бекир. Болсун, болсун сен айтхан. Даулашмайма. Алай, жолну ёте, сени арбазыгъызда эслемесем, тынгысыз болуучу эдим. Къарамынгы излеп, жаным…

Сакинат. Бирси жашчыкъла отуннга бирер эшек бла барсала… сен а, эки-юч эшекни, жаркъа, къайын отунладан жюклеп келтириучюнг эсимдеди. Ауур жюклеп, ол жарлы эшеклеге жанынг дамы аурумай эди?

Бекир. Хоу, сен а…

Сакинат. Андан айтхан болур эдиле санга Бёрючюк деп. Ишге талпыныуунгу кёрюп.

Бекир. Хау, эсимдеди, Сакинат. Тенг жашчыкъларыма бек эришиучю эдим. Ишлеп, аллыма кишини ётдюрмегенме, тейри…

Сакинат. Ой, нечик эсимде, сезимимде къалгъанды ол жаркъа къайын отунланы ийислери. Бекир, ол сен келтириучю отунланы къайын ийисинде бир уллу, адамны башын хайран этген, ариу, ангылашынмагъан жашау бар эди.

Башир. Баям, ол сезимле, сабийлигибиз туудургъан болур экибизни арабызда сюймекликни, Сакий. Мени санга тюбетген Аллахха къурман болайым.

Сакинат *(уяла, терк арбагъа минеди).* Мамай кёп къалды.

Бекир. Келе болур.

Пауза

Сакинат *(къайгъылы*). Ой анам, Бекир! Келир кюнюбюз булутлу болурдан къоркъама.

Бекир. Къоркъма, жаным. Бир мадар нечик табылмаз?

Сакинат. Ай, бу урушну чыгъаргъан аны отунда кюйсюн.

Бекир *(мудах, сагъышлы*). Аллах айтса, хар не да иги болур. Уруш да бошалыр… муратыбызгъа жетербиз, кёлсюзлюк этме.

Сакинат. Аллахынг айтсын, жан дарманым. *(Кёкде жулдузлагъа къарай.)* Бекир…

Бекир. Не?

Сакинат. Сен кече… былай къалгъанда… жулдузлагъа къараучумуса? Нечик сейирликдиле ала…

Бекир. Сейирликдилеми? Нелери?

Сакинат. Билмейме, былайды деп айтхан къыйынды. Къалай эсе да бир ангылашынмагъан дуния…

Бекир. Мен а сени бир башха сагъыш этген сунуп.

Сакинат. Ол дегенинг?

Бекир. Азмыды… Жулдузла бла жашарыкъ тюйюл ушайса да…

Мамай (*жыр айта келеди).*

...Бу Батта Жашыу чатыдан къарап кёреди…
Сокъур Азнорну мурдар оюнун, ой оюнун…

Бекир. Келдингми, Мамай?

Мамай. Хау, Бекир.

Сакинат. Жукъ къабама дей эсенг, Мамай, ма алайда.

Мамай. Угъай, ач тюйюлме. Андан эсе тынчаяйыкъ. Не дейсе, Бекир?

Бекир. Болсун, кечди, солуюкъ…

Кечеги къонушда Сакинат арбада таянып къалкъыйды. Жашла арба жанында жамычыларында жатадыла. Бекир, не бек арыса да, кёзюне жукъу кирмей, жулдузлагъа къарайды. Аны жюреги тынгысызды. Туруп, тютюн къабындыра, бир жанлыракъ кетип, ташха чёгеди. Мамай, аны тынгысызлыгъын эслеп, къатына келип, эгечи эшитмезча, шош сёлешеди.

Мамай. Бекир, берчи тютюн… Не тынгысызса?

Бекир *(анга тютюн узата, шош).* Билмейме, Мамай. Кёзюме жукъу кирмейди.

Мамай. Къайгъы этип турма. Хар не да тап болур.

Бекир. Ким билсин…

Пауза

Мамай *(тютюнюн къабындыра).* Бекир…

Бекир. Не этесе?

Мамай. Сен айып этмесенг, сорлугъум бар эди…

Бекир. Нек айып этеме, сор.

Мамай. Неден башлагъа да билмейме... Бажиганда ол милиционерни тас болгъан ушкогундан не хапар?

Бекир *(терк, къыжылдап).* Манга нек сораса? Мен а къайдан билейим?

Мамай. Да сени тарт-соз этип айланнгандыла да, аны ючюн сорама. Ол къумукълу жашха жаным ауруйду, оллахий. Иги жаш эди. Баям, олтуртхан болурла, ушкок табылмагъан эсе…

Бекир *(ачыуланып*). Ол а ушкогун къайда болса атып айланмасын… Олтуртхан эселе да, бек тюз этгендиле.

Мамай. Тейри, билмейме. Табылмады сора…

Бекир. Алан, жан алыучу Азыраиллей, не соруугъа къалдынг, Мамай. Огъесе манга ишегингми барды?

Мамай. Угъай, угъай энди… Къауал сизни къошда тас болгъаны себепли сорама… Андан сорасында да сени жанынг-тининг саууг-сабады. Аллай затланы сен бек сюесе. Жанынга тиймесин, андан соргъанлыгъымды.

Бекир *(кёлкъалды).* Алайсыз да кючден тынчайгъандыла. Башымы суугъа атарыкъ этген эдиле, оллахий. Энди, алагъа къошулуп, сен да…

Мамай. Кечгинлик, Бекир.

Бекир. Сен телими болгъанса? Мен биреуню ушкогу бла къалай ойнар эдим?

Мамай. Охо, энди. Къанынгы суууг. Кечди, кел тынчаяйыкъ…*(Тютюнюн ата, барып, жамычысына чулгъанады.)*

Бекир, иги кесек олтуруп, бир затла шыбырдай,
Мамайны жанында жамычысына таянады. Сахна къарангы бет алады.

Экинчи сурат

Биягъы жол. Мамай бла Бекир арбаны эки жанында барадыла.

Бекир *(ауукъ замандан, шыбырдап).* Да жокъмуду бир амал, бир башха жол? Жокъмуду къутулур онг? Сакъланыр хыйсап? Сен барда – жарыкъ, сен жокъда – къарангы… Сен жоюлсанг… махтау? *(Тёгерегине къарай.*) Неди санга уруш махтау?

Мамай *(жукъ ангыламай).* Не этесе, Бекир? Не болгъанды?

Бекир. Бош, бош...

Уллу паузадан сора

(Чыдамсыз.) Неге керекди бу бары да бизге?

Мамай *(армау*). Ол дегенинг?

Бекир. Уруш дейме…

Мамай. Да…

Бекир. Биз кесибизни анда жойдургъандан не хайыр?

Мамай. Алан, Бекир, халынгы ангылагъан гяуур болсун. Сёзюнг а – андан да мытыр. Неди бу?

Бекир. Аны не ангыламазлыгъы барды? *(Суху.)* Ангыларгъа сюйсенг, бек ангыларыкъса!

Сакинат *(къулакъ салып туруп, абызырап, шош).* Тобады… душман онглуду деп, жатып… ёлюп къалыргъамы керекбиз?..

Мамай. Бекир, аскерге баргъан жоюлургъа депми барады?

Бекир. Неге деп барады, алай эсе?

Мамай. Душманны, жаубузну тохтатыргъа!

Бекир. Эндиге дери тохтамагъан душманны менми тохтатырыкъма?
Мамай. Сора сен, къарайма да, къуйрукъ булгъар акъылдаса?

Пауза

Сакинат *(амалсыз*). Мамай, алай къалай айтаса? Аны уа ётю жокъмуду? Кесине кёрюп ичги сёзюн айтханын терс ангылама.

Мамай *(эгечи айтханнга эс бёлмей).* Бекир! Бекир! Аман баштёбен болуп келесе да, халинги жаратмай турама! Биз энди узакъ адамла тюйюлбюз, бир бири жуукълукъну алгъанбыз. Бекир, жуукълабыз.

Бекир. Билеме, Мамай. Эсимдеди.

Мамай. Кеси адамыма айтханча айтама. Жангылма, жашы. Сен урушха баргъынчы былай этген, барсанг а не боллукъду?

Бекир *(терк).* Биз бир жарлы адамлабыз. Бизге дуния даулашына къатышыргъа неге керекди? Жаныма къоркъгъандан айтмайма, Мамай, тюз ангыла. Иш анда тюйюлдю, мен сау къайтыргъа да болурма. Ёлсем да, мени кибик бир жумуртха чиримегенмиди! Алай болгъанлыкъгъа, айт, къалай этейик? Душман – бери, биз – ары... Жаныбызны сакъласакъ иги тюйюлмюдю? Биз, жарлы малчыла? Мен не болушлукъ этерикме, къыралны кючю жетмей эсе! *(Мамайгъа умутлу къарай.)* Сен, керти да, бизни сюе эсенг, жашарыгъыбызгъа, юй болуругъубузгъа ыразы эсенг… Кесинг окъуна айтыргъа керексе, оноу этип. Жилян тешигинде турса, арба басмаз деп сёз барды… *(Мамай бла Сакинат, суу къуйгъанлай болуп, не айтыргъа билмей турадыла.)* Анасы бергенни тёксюн, мен бир ёлсем, неден да манга не келликди?

Сакинат *(сейирге къалып, армау сюеледи. Жилямсырай, шыбырдайды).* Оу кюнюм къарангы…

Бекир *(Мамайны алай тынгылагъанындан эс табып, таукел сёлешеди).* Мамай, мени Къарачайда ахшы жуукъларым бардыла. Уруш бир жанына болгъунчу, ала Сакинатны, мени да кечиндирликдиле. Сен а, Аллахны ахшылыгъындан, къоркъуусузса, сылтаунг – биргенге! Аскерге деп тилегенингде да, алмагъандыла, энди уа бютюн да. Жан сакълайыкъ бу къыямада. Сен да элге бар. Биз экибизни Къарачайгъа кетме къой. Мен урушда жоюлуп, санга келлик жокъду.

Уллу пауза

Мамай. Сора атынг сатхычха, къоркъакъгъа чыкъса сюесе?

Бекир *(къоркъаракъ, тёгерекге къарай).* Къаллайла сёлешесе! Мен сени тенгнге, жуукъгъа кёрюп, кёлюмдегин айтама, сен а... Сатхыч, къоркъакъ да нек болады жанын сакълагъан?

Мамай *(сабырлай къалып, оюмлу сёлешеди).* Жанынгы къалай сакъларса ёртенде? Не ёртен салгъанлагъа къошулмай, не ёртенни ёчюлтюрге чыкъмай? Аллай тёре жокъду, Бекир, ёртенде бир жерин кюйдюрмей къалгъан, туугъан жеринге ёртен тюшген эсе. Огъесе жерибизни кюйгенин ёртеннге санамаймыса?

Бекир *(тёзюмсюз*). Къой, Аллах бла тилейме, Мамай. Керексиз хапарланы къой да, адам эсенг, къарындаш, ахлуча, тюз къара да, бизни жашама къой. Алай тюйюл эсе, мен сенден патыуала сурамайма.

Мамай *(тынгысыз, ачыулу)*. «Бизни» дегенинг? *(Эгечине къарай.)* Бизни дегенинг? Огъесе, мен да билмей, мени эгечим бла оноуунгу бир этипми тураса?

Сакинат *(къоркъуп, терк)*. Кет аурунг…

Мамай. Да сора уа? *(Эгечине.*) Сени не айтырыгъынгы да билмей, кесине нёгер этип сёлешеди! Алай тюйюл эсе… Кесинден тели кимни сунады*? (Бир кесек сагъыш этип, Бекирни аллына сюелип, кесгин айтады.)* Бекир, тютюн ургъанлай, кёзлерин жумуп къачханла ёртенде бек алгъа кюедиле. Жангылма! Бу азатлыкъ урушду. Уруш узакъ бармаз, жангылма! Сау къалсанг, артда жашагъан къыйын болур! Адамлыгъынгы жан тынчлыгъынга алышма!

Бекир. Мен да айтырыкъма алай, кесим урушха бармазлыкъ болсам.

Сакинат *(къычырып)*. Оу кюнюм, сен неле дейсе? Ауузунга келтирип, ол сёзлени къалай айталдынг?

Мамай *(кесин тыя, къолу бла арбадан тутады)*. Да мени эгечим сенляйгъа баргъандан эсе, жерге барсын! Ма олду мени айтырыгъым.

Бекир. Хау, тейри, ахлунга жаунг айтырыкъны айтаса. *(Аманнга кетмеийк деген акъылда, оздургъанын сезе.)* Ой юйюнг бла, мени да къара эшелоннга жюклеп ашыр да, анда ёлтюрт, кесинги да мында душманнга жойдур. Ол игиди сора жамауатха, халкъгъа да?

Пауза

Сакинат *(кеси аллына)*. Андан эсе уа, тоба… Мен аскерге баргъан алай махтаулу сунуучу эдим… жашла да.. къарасам а… Анга да терсди деп айталмайма… Сакъланнган къушум учуп кетгенлей... Жиберипми къойдум, ёнгеледим… кюйдю-бишди сакълагъан насыбым… Анга терсди деп, къалай айтайым… А-а-а, урушду терс… ётсюз тюйюлдю ол… ийнанмайма…

Мамай *(жумушай, кёлкъалды эте, Бекирни кёкюрегинде орденни кёргюзте)*. Ай хомух! Бизден уялмай эсенг да, ёшюнюнгде орденден уялсанг а!

Бекир. Орден болуп а, ол манга этмегенми барды! Хы-ы-ы, къалап турады юй аллымда бичен тишлени, къош бишлакъланы! Мен андан кёрмегенми барды!

Мамай *(къыза)*. Да, хайыуан, бичен тишледен, къош бишлакъладан сора иш жокъмуду? Адам тюйюлбюзмю?

Бекир. Адамбыз, Мамай, жан саулукъда!

Сакинат, эки жаш тюйюшюп къаладыла деп, жаны кете, арбадан секирип тюшеди. Мамайны къатына барып сюеледи.

Сакинат *(шош)*. Аллах бла тилейме.

Мамай *(эгечине).* Къайгъы этме. *(Бекирге уллу тёзюм, сабырлыкъ бла.)* Бекир, къайтарып айтама. Биз гыржын, суу бла байланыпбыз. Ёзге адам болса, от тёбеси болсун деп къояр эдим. Кёзюм къыймайды, Бекир. Артда кесиме кечмем деп къоркъама. Адам айтханны эт. Суу кетсе да, таш къалады…

Бекир *(аны сёзюн бёле).* Къысхасы, къырал манга орден тежегенди деп, мен элтип, кёкюрегими душман окъгъа салыр муратым жокъду. *(Бир кесекден.)* Тели бергенин тейри урур дегенлей, мен уруш этерге сюймейме. Кимни не иши барды? Ишле дей эселе, ишлейим, таш тюейим… Оллахий, Мамай, сен айып этсенг да, ишлеп аллыма кишини ётдюрмегенме. Ма айт. Энтта ишлерикме. Бирледен артха къалсам, бетиме тюкюрюрсе. Урушха уа барлыкъ тюйюлме. Нек? Уруш мени ишим тюйюлдю. Мени ишим, мен кёрген ма, мал, Бажиганды. Андан ары мен билген жокъду… Дуниягъа ким башчы болса да, манга – бары бир, кютеригим мал болур да, андан мен да къоркъмайма… Сора мен, урушха барып, жарлы жанымы нек жойдурама? Ким ашын къоярыкъды аны ючюн? Ы-ы-ы? Ким кюерикди? Бекир зауаллы, юйдегили да болмай, тюп болуп кетди деп, ким бёллюкдю жукъусун? Угъай, оллахий, тап, ма сен окъуна! Угъай!

Мамай. Сен ёлмегин, аскерге баргъан ёлюп бара болур.

Бекир. Оллахий, Мамай, жашаргъа уа бармайды. Ма, жыл кёзюнден атлады уруш баргъанлы, ким къалгъанды? Къарачы, элни тюбюнден кир да башына дери!

Мамай. Ала уа сенден аман кишиле болупму жоюлгъандыла? Огъесе жашаргъа сюймегенденми?

Сакинат *(жилямсырай).* Хау, аурунг.

Бекир. Мени ала бла ишим жокъду, билмейме. Мен жибермегенме аланы да. Манга сорсала, мен бирин да иерик тюйюл эдим.

Мамай *(къыза).* Эл-журт деген а, Бекир? Биз, эр кишиле, агъачха кирейик, не бирер таша гыты табайыкъ да, жан кечиндирейик. Тиширыула уа не этсинле? Къартла-къарыусузла? Бизни тилибиз-динибиз, адетибиз? Жерибиз, Аллах сени уруп, жерге кёмюп къойгъан! Бары да къул-къарауаш болупму къалсынла?

Бекир *(ачыуланып).* Сора биз уруш тюзде къырылсакъмы боллукъдула аламат? Сау болсакъ, къоруулагъан да этербиз. Мен алыкъа эшитмегенме, ёлген адам элин-жерин къоруулагъанды деп.

Мамай *(кёзлери къарангы эте).* Сени кибик сауладан эсе, ёлгенле кёп да иги къорууларыкъдыла жерлерин! Кет, масагъатынглай кёрюнгюн, анга уа орден бергендиле!

Бекир *(сермеп, кёкюрегинде орденин тартып алып, бир жанына сызады).* Ой, ма, ма! Къырдыгъыз муну бла! Аны къыллы мен къалайым!

Мамай, арбадан къамчысын сууруп, Бекирни сермейди. Бекир, бир такъыйкъагъа сендиресе да, аякъ юсюне терк болуп, сенекни сермеп, Мамайгъа чабады. Бекирни Сакинатны къычырыгъы тохтатады, тюртгени жыгъады.

Сакинат *(жаулугъу башындан учхалай, Бекирни аллына сюелди).* Тохта! Телими болгъансыз сиз?! Сабийлемисиз?

Бекир (эс жыя, сенекни бир жанына сызып). Жанынг къор болсун бу таза тиширыугъа! Тохта, тохта, нек ашыгъаса сен! Аллыма жалына келсенг, ол заманда айтырма, Мамай!.. *(Арбадан жюгюн алып, аладан суху айырылып кетеди.)*

Сакинат. Бекир! Бекир! *(Уятын атып, аны ызындан чабады).*

Мамай *(ёрге тура, суху).* Сакинат, эгечим… къайрыса?! Ызынга къайт, тели болма!

Сакинат *(эс жыя, сахнаны теренинде тохтайды. Бир кесекден арба къатына жанлайды. Абызырапды).* Мамай... ол этгени? Неле деп барады… мен... жукъ айыралмадым…

Мамай. Барма къой. Малгъун! Кёремисе аны! Адам сунуп мен а...

Сакинат *(кеси аллына*). Аллах хакъына... Кет... кет... Адам болса...

Мамай *(ачыудан не айтыргъа билмей).* Бир заманда да болмагъанды ол адам.

Сакинат *(симсирей, умутлу).* Мамай… бир айтама да, ол тюз эсе уа? Кимге керекди аны уруш этгени? Бир да болмаса да…

Мамай. Жаншама! Оспар сёлешме! Тын! Огъесе, босагъанга жау кирип, сени тарт-соз этселеми сюесе? Олмуду акъылынг?

Сакинат *(абызырап*). Да ол а алай болсунму дейди? Сенича айта билмейди ансы…

Мамай. Билген а дейсе! Атамдан уста биледи, оллахий. Барын базманнга салып, хыйсап этип, бичип сёлешеди. Къантулукъ, мен аны алайлай къойсам, мени мыйыгъымы да ол жюлюгенди! Кюлтыпыс, гяуур! Дагъыда ол къоркъутургъа кюрешеди. *(Эгечини жиляй тургъанын эслеп, сабырыракъ болады. Бир кесекден.*) Тын дейме! Алайына эр кишини урлугъу ол болуп къалса да, берлик тюйюлме. Къыйын кюн халкъны сагъышын этмей, ёз жаныны сагъышын этген сени онгдурлукъ тюйюлдю. Билип къой аны. *(Иги кесек тынгылап, терен сагъышха кетип.)* Арагъызда сёз тауусхан кюн да ыразы тюйюл эдим, билесе… Мени... сенден багъалы затым жокъду, Сакинат! Сени ючюн ёлюрге да хазырма… Таянчагъым, ёлсем, жилярыгъым сенсе, эшитип къой, эгешчигим. Аллахха шукур болсун, мындан тереннге кетгинчи, Бекир не адам болгъанын билгенибизге! Жангылмагъаныбызгъа къууанып, къол жууып къой, асылым! *(Сакинатны бетине тюрслеп, сынаулу къарайды.)* Угъай-угъай дей эсенг а… энтта кеч тюйюлдю. Бекир бла жарашайым. Мени дагъыда бир эгечим болуп, аны къууандыраллыкъ тюйюлме. Сени мудах этмез ючюн… Сакинат, жиляма, эшитемисе…

Сакинат *(мудах).* Мен аны ючюн жилямайма.

Мамай. Сора не этесе?

Сакинат. Эсимде да жокъду, сен ёлмегин! *(Ышара.)* Билмейме, жилярыгъым келгенди да, жиляйма. Юйге тансыкъ болгъан болурма…

Мамай. Алай а болсун! Хайда, тебирейик, жол къоратайыкъ. Мин арбагъа.

Сакинат арбагъа минеди. Сахна бурулады. Мамай жол кёллюдю. Къарангы бет алады.

Ючюнчю сурат

Сахна жарыйды. Эски халжарны къыйыры кёрюнеди. Жанында жарты къамиш гебен. Узакъдан Бекир келеди. Арыгъан халине да къарамай, жюрюшю къыстауду.

Бекир *(келе-келип, къамиш гебеннге ауады. Бир кесек солуу алып*). Мынафыкъ! Жийиргенчли! Сора атымы къоркъакъгъа, сатхычха чыгъаргъады акъылынг? Малгъун, не заманда да аны ниети манга тюз тюйюл эди. Мен билеме. Юйлерине келечи жибергенде, кесин экеуге тутдурмай, болмачы сант затланы санап, жиберген эди, тели! Эгечими окъутхан этерикме деп, сылхыр! Сылтау! Бары да – сылтау. Не хатамы кёрген эди, не къачар жерим бар эди? Къыяуум-чолагъым жокъ! Бир-бирледеча. Юйюм эсе – бар, ишим эсе – андан мажал... Огъесе тукъумумму жетмей эди Мамайны тукъумуна? Сау болсун, атасы кенгеше келди да, къачмады, жууукълукъну алды. Андан сора да, жауарыкъ кюнлей къаралып, чоттай-чоттай эте… Аны кёрген жеримде, намыс эте, жол къоюп жюрюдюм… Энди уа ма: «Сора, атынг сатхычха, къоркъакъгъа чыкъса сюесе?» Ары-бери бурмагъанлай… Сакинат а? Бек сюйгенингден бек кюй дегенлей, ауузун ачып да, не жукъ айтсын! Мен сюйгенча сюе эсе. Мамай бла угъай, мени бла жашарыкъ ушайды да, нек болмай эди мени жаныма? Нек сюрмей эди мен сюрген жолну?.. Угъай, тейри, биз да хуна тешикден чыкъмагъанбыз... *(Арыгъандан теке къалкъыугъа кире башлайды.*) Алай, оллахий… Ай, не медет… Ушкогум... Билегим… Къауалым арбада букъдурулуп къалды. Анасы... Ол биргеме болса керек эди. *(Жукъу арасында, арба тауушэшитип, секирип турады. Жол таба къарап, Сакинат бла Мамайны келе тургъанларын эслейди.*) Аха, келеди къантулукъ. Хы, энтта да тюбешди жолубуз… Кел, кел… Кёрюнмей, бир жанлыракъ болайым. *(Жюгюн алып, къамишбаш халжаргъа сыпдырылып, адам эслемезча, аны чардагъында орналады.)*

Сакинат бла Мамай къошдан узакъ болмай тохтайдыла. Экиси да бек арыпдыла. Сахнаны бурулгъаны тохтайды.

Мамай. Сакинат, кечди. Былайда орналайыкъ.

Сакинат. Ахшы, Мамай… *(Ёлген ёлюлей, арбадан тюше.)* Бир жукъ къабармы эдинг?

Мамай. Угъайым жокъду… Мен бусагъат, суу табар эсем, тёгерекге кёз жетдиреймм. *(Гыбытны алып, кетеди.)*

Сакинат *(ызындан къычырады).* Гыбытны ичинде айраны къалгъан болур...

Мамай *(узая).* Билеме! Суусап этерик эдим…

Сакинат *(жамычыны жайып, аш-азыкъны чыгъарады. Сахиник болуп, тёгерегине кёз жетдиреди).* Оу кюнюм, не тапсыз жерди бу. Кюйген халжарла деп, былайгъа айта болурла, аурунг... *(Къош таба атлап, сагъаяды.)* Нек эсе да жюрегим тынгысызды... *(Къычырады.)* Мамай! Не болдунг? Къайдаса? Къайры кетдинг?

Мамай *(гыбытны чайкъай, келеди).* Къайгъы этме, былайдама…

Сакинат. Табалдынгмы суу?

Мамай. Хау. Алай арлакъда шауданчыкъгъа чыгъып къалдым. Суукъ шаудан. Ичемисе суусап?

Сакинат. Угъай. Олтурчу, бир жукъ къап.

Мамай *(олтура).* Чёк сен да.

Сакинат *(ол да жамычыгъа чёгеди).* Мени ючюн жарсыма... *(Ауузланадыла.)*

Пауза

Мамай, кюйген халжарла деп былайлагъамы айтадыла?

Мамай. Тюз эслегенсе, былайыды, хау.

Сакинат *(ахтынып, башын булгъайды)*. Мамай, былайдан бир жанлыракъ кетерми эдик? Мен къайгъылыма…

Мамай *(кюлюмсюрей).* О-о-о, кёр аны? Сакий, къоркъгъан эте болурса дейме. Къоркъма. Сен къайгъы этер зат жокъду. Мен къатынгда ушайма да.

Сакинат. Менми къоркъама?

Мамай. Ёзге, сора мен… Ха-ха-ха... Ёмюрде этмегенинги, бюгюн этип… Не болгъанды санга, жан тамырым?

Сакинат *(сабыр).* Хоу бир да... Бош алай… Сен къатымда болуп, алтыным, жаным мамырды. Бош къайгъыра болурма…

Пауза

Мамай *(шош).* Сакинат, сен арбада жат. Мен а ма былайчыкъда жамычыгъа таянайым. *(Сабыр.)* Ол малгъунну юсюнден айтырыгъымы айтханма. Санга тийишли адам тюйюлдю ол, эгечим.

Сакинат *(терен сагъышладан уяннганча, терк туруп, жамычыда ашны жыяды. Мамайны ахыр сёзлерин эшитмегенча.)* Болсун... Сен айтхан болсун... Тынч кечели... *(Эрляй арбагъа минип, сыртын буруп, таянады).*

Мамай. Тынчлыкъ Аллах берсин, жаным... *(Бир кесек олтуруп, жукъ айтыргъача, арбагъа да бир къарайды, сора терк жамычыгъа чулгъанып жатады.)*

Мамай кёп бармай къаты жукълайды. Сакинат, жукълаялмай, олтуралмай, арба тёгерегинде иги кесек айланады. Болалмай, барып жатады, къалкъыйды.

Бекир *(барын да эшитип, тёзюп тургъанына сейир эте, ачыулу шыбырдайды).* Кесингсе малгъун. Итни баласы… Айхай да, бюгюн манга «сатхыч» дерге угъай демеген, тамбла не кюн берликди? Угъай, жашаууму бермем сатыугъа. Мен аны кишиден тилеп, жалынып алмагъанма. Аны ангыламай эсенг, Мамай, сора… Ючюбюз да… насыплы болургъа бирибиз артыкъды…

Бекир чардакъдан тюшеди. Шыбыртсыз, арбада урланнган ушкогун букъдургъан жеринден сакъ алып, бир жанына жумулады. Ауукъ замандан ушкок атылгъан тауушу тёгерекни титиретди. Мамай, жукъу арасындача, секирип турады. Ушкок экинчи кере атылды. Мамай, аякълары къыркъылгъанча, жыгъылады.

Сакинат *(Мамайны жыгъылгъанын кёрюп, анга чабады).* Оу кюнюм, Мамай! Не этесе?! Неди бу?.. Къан... Оу, мен ёллюк!.. Бу къан… неди? Кимни... Жаным… жан тамырым... Ким? Ким болушсу-у-ун?.. *(Къычырады.)* Болушугъу-у-уз! Мамай, жаным, бир жукъ айт!.. Ана къарыным, эгечингден бошарыкъ! Э-эй! Бир болушлукъ, бир мадар къалай жокъду-у-у… Оу-у-у ана-а-ам, мен ёллю-ю-юк! Сакълаялмадым, жангызымы-ы-ы… Не-е-е хадагъа этейим? Ой, алтын терегим, жан дарманым, Мамайы-ы-ым... Къара кюнюм, ким болушсу-у-ун? *(Чачын-башын жыртады, жолну ёрге-энишге чабады. Аллына Бекирни чабып келе тургъанын къырау кёреди.)*

Бекир. Сакинат! Сакинатым! Не болгъанды? *(Чаба келип, къыйыла тургъан Сакинатны тутады.)* Не этесе? Не болгъанды?

Сакинат *(жаралы Мамайны кёргюзте).* Ары къара, кюнюм къара! Ким эсе да… Оу-у-у, жарлы къарындашым...

Бекир *(Мамайны кёрюп, тобукъланып, жаралы башын къоюнуна алады).* Мамай! Мамай, харип, неди бу? Ким марады биз жарлыланы былай? *(Жилямукъларын сюртеди.)*

Сакинат. Ой, аман сагъатлы жо-о-ол, къычырама да, киши эшитмейди, тютюн этеме да, жанмайма... Ой аман кюн, къаргъышлы кюн…

Бекир. Сакинат, сабыр болчу, жек болуп кетебиз! Тохта, тохта, Сакинат, алынып кетесе.

*Мамай***,** *ауузу къан кёмюк эте, бир затла айтыргъа кюрешеди. Сёзюн ангыларча тюйюлдю.*

Сакинат *(Мамайны аллында сюркеле).* Айт! Айт, не дейсе? Неле шыбырдайса, эшитмейме *(Къулагъын салады.)* Мамай, жаным, сёзюнгю ангыларча айт…

Бекир *(къычырып).* Мени урса эди уа къанлы, ким эсе да! Мен эдим шашхан, ёлюрге тийишли мен эдим! Ой, мени жауума да быллай кюн келсин! Сакълаялмадыкъ!

Сакинат. Бекир, неди бу? Кертимиди? Уятчы мени бу тюш эсе…

Бекир. Сакинат, къыйынлыкъ келди, хайт де. Былайдан кетейик. Мамайгъа бир мадар эталыр эсек да... Ауур жаралыды…

Сакинат. Оу, жарлы къарындашым, жангызым! Энди уа не этейим, къайры чабайым? Мамай! Ах, мени жангызчыгъым, жарлычыгъым…

Бекир. Терк болуп, элге жетдирейик... Жарасына бакъдырайыкъ…

Бекир жан береди. Сакинат, ачы къычырып: «Оу, мен ёллюк, Мамай! Не этесе, угъай! Кетме! Жиберлик тюйюлме!» – дей, къарындашыны юсюне ауып, эсин ташлайды.

(Къоюнуна къысып, бетин сылайды, эс алдырыргъа кюрешеди.) Сакинат, ол этгенинг? Жаным… эсинги жый. Тозурама быллай бир…

Уллу пауза

Сакинат *(кесине келе, эсин къолгъа ала, Бекирны бир жанына тюртеди. Бир тюрлюле ышара, Мамайны кёзлерин жумуп, шош сарнай, зикир айтады).*

Дуния деген кёзбауду,
Жюрек бичим толмайды,
Ажал деген къатыды,
Къарап кёрсе, къоймайды.

Ёлюм деген алайды,
Санга соруп келмейди.
Не кюрешип тилесенг да,
Такъыйкъа болжал бермейди.

Ажал деген алайды,
Сюре келип, жетеди.
Сакълап тургъан жанынгы,
Сормай, алып кетеди.

Ажал ауруу алайды,
Туу санланы эритген,
Ата-ана, балаланы
Бир бирине термилтген…

Ол кезиуде Бекир, артхаракъ туракълай, баштёбен болуп олтурады. Сакинат шошаяды. Танг жарыкъ бере башлайды. Бекир тёгерегине тинтип къарайды. Сакинатха жукъ да айтмай, арбадан жугарны алып, жолдан бир жанлыракъ кетип, къабыр къазып башлайды. Сакинатны къычырыгъы аны элгендиреди.

Не этесе?! Оу, не этесе?

Бекир *(жугарны алып сюеледи).* Да…

Сакинат. Алгъа мени салып, Мамайны алай саллыкъса, эшитемисе? Оу анам! Ой ана-а-ам...

Бекир *(Сакинатны къатына келип).* Сабыр, тохта… Айт сора, сен айтханлай этейик. Не дейсе?

Сакинат *(ёлюкге къапланып).* Оу, мен жарлы! Мен харип, кёз чырагъым, ёхтем къушум… къалай кёмейим къара жерге сени-и-и?! Айт, Бекир, жангызымы, къара кёрге… Угъай… Неди бу къыйынлыкъ...

Бекир. Сакинат, этер амал жокъ. Кесинги къолгъа ал…

Сакинат. Бир мадар къалай жокъду? Артха юйге элтирге? Анда асырарча.

Бекир. Угъай, угъай… Ёлюк бузуллукъду… Жол узакъды…

Сакинат *(амалсыз).* Ой, Аллах! Уллу Аллах! Неди бу къыйынлыкъ? Не бла чамландырдым мен сени-и-и?

Сахна къарангы болады. Къайда эсе да узакъда окъ-топ атылгъан таууша эшитиледиле.

Ж а б ы у

Э К И Н Ч И А К Т

Биринчи сурат

Сакинат, Мамайны къабыргъа салыргъа къоймай, мыллыгын къучакълап, сау кюнню-кечени тургъанды. Эрттенликде, аны асырап, Бекир тилегеннге бой салып, биргесине тебирегенди. Сахна жарыйды. Экиси арбаны эки жанында тохтап, сёзсюз, дауурсуз келедиле. Бекир, сёзюн неден башларгъа билмей, армауду.

Бекир *(сабыр, симсирей).* Боллугъу болду, Сакинат. Не этейим, аны орунуна кесим ёлюрге хазыр эдим. Не сёз болсам да мен, кесинге тууради, Мамайны жанымча кёрюучю эдим. Жаннетли болсун… *(Бир кесекден.)* Энди бир бирни былай чуугун этип турмайыкъ. Сакинат, жашау оноуубузну этейик... биз.

Сакинат. Неме къууанып жашарыкъма? Болмай къуругъан ол жашау болгъу эди.

Бекир. Алай да айтма, Сакинат. Энди… Ёлмезлик жокъду. Кёресе, дунияны уруш къыйынлыкъ басханды. Бусагъатда…

Сакинат. Бекир, муслийман эсенг, къыйнама. Сен жашау излегенликге, мени кёзюмю къан жууа барама. *(Жангыдан сарнап башлайды.)* Оу жарлы билегим, кюн кёрмеген жазыгъым…

Бекир *(сырт башында тютюн чыкъгъанын эслейди. Жуукъда къош барын ангылайды).* Кёз ауруу болуп турама санга. *(Тохтайдыла.)* Жиляма, къой… Кесинги къояйым… Акъ тауусулгъанды... Мен бусагъат... *(Гыбытны алып, къош таба тебирейди. Шош кеси кесине.)* Ишеклими болгъан болур?.. Хоу бир да... Ачыу къызыудан этеди...

Сакинат *(арбагъа таянып, шош сарнайды).* Ай, Мамайым! Жан тамырым. Сакълаялмады-ы-ым… Не этейим, къалай жашау этейи-и-им… Кёз жарыгъым… Къанатларым сындыла, къара кёрге мен кирлик. Ким, къайсы малхуния боялды сени къанынга? Оу кюнюм къарангы-ы-ы… Ким эркелетир… ким кийдирир энди эгечинге парча-лаудан жыйрыкъла?.. Ким юйретир, ол сен юйретиучю жырлагъа? Оу, билегим… таянчагъым!.. Не этейим, мен жарлы… Кимге жырлайым, ол жанынгдан да бек сюйюучю жырынгы… ой, къаным… *(Шош жырлайды.)*

Ой, таула башы къаяла, наны-ы-ым,
Акъылым ары бёлюне-е-е…
Сен жолну барсанг, сууну барлыкъма…
Терен шорхалагъа кёмюле-е-е…

Бекир *(келип, Сакинатха тынгылайды).* Мамайны жыры…

Сакинат *(анга эс бурмай).* Оу, жарлы билегим, кюн кёрмеген жазыгъым…

Бекир. Сакинат, аман хапар алып келеме. Къошчула айтыугъа кёре, жерибизге душман киргенди.

Сакинат. Ол дегенинг?.. Ийнанмайма! Тобады, Бекир, ким айтхан эсе да, ётюрюк айтханды!

Бекир. Аман хапар ётюрюк болмаучуду, Сакий…

Сакинат. Алай болур амалы жокъду! Ийнаналмайма. Кёзюм кёргюнчю ийнанырыкъ тюйюлме… *(Эсине келтире.)* Огъесе… огъесе санга алаймы тапды?.. Не айтсанг да, энди Мамай аллынга сюеллик тюйюлдю, алаймыды?

Бекир *(*къаны бузулуп, кёлкъалды). Тейри адамы, бёрю тюгюнлей кёрюнюп къалгъанма… Сакинат, мени бла алай нек сёлешесе огъесе энди сен башха, мен башхамамы? Экибизни арабызда сёз тауусулгъан ушайды да… *(Сакинат, энишге къарап, тынгылагъанлай къалады.)* Кимден да бизге келлик жокъ, башыбызны оноуун этсек иги тюйюлмюдю?.. Чабакъ да жюзген сууу терен болса сюеди…

Сакинат *(Бекирни бетине къарай*). Бекир, билмейме… Къарындашым кёз туурамда жоюлгъанды. Санга ишекли болур жерим жокъ эсе да, кёлюм ачыкъ тюйюлдю алыкъа… Сен къоюп кетмесенг…

Бекир. Алай болурун билсем, къоймаз эдим…

Сакинат. Энтта да сен, аны унутуп, дуния хыйсабын этесе… Аллахха туура, сюйген эр кишилей жюрютмейсе кесинги.

Бекир *(тёзюмлю).* Сен айтханлай, Сакинат. Ант этеме кёлюнге тиймезге. Жолда мен жоюлмай, Мамай жоюлду эсе, мен анга не этейим? Мен а сюйюпмю кетген эдим? Оллахий, къамичи бла жетдиргени аркъамы энтта да къыздырады. Нек эшитирге сюймейсе мени? Мени терслигим недеди, айт? Ёзге уа, сен мени чуугун этип, сёз айтыр къарыуум болмай къалды да!..

Сакинат *(бираз жумушай).* Ах, анам, айтырыгъымы-къалырыгъымы билмей тургъан бирме мен. Манга къарама, Бекир…

Пауза

Бекир *(Сакинатны тартып, кёкюрегине къысады).* Сакинат, ангыла, сен болмасанг, мен не этерикме бу жашауну? Къара шайны да тутмаз ол сенсиз, кюйген юйге ушар… Ийнан, Сакинат.

Сакинат *(аны къучагъындан ычхына).* Не этесе… тели болма!..

Бекир. Бир жанында турайыкъ, хатадан кери, ариу къалайыкъ дегеним да сени ючюндю… Сени ючюн бары да… Эшитемисе, сени ючюн! Сени ючюн жашаргъа сюеме, ишлерге, тюйюлюрге. Таш тюйсем да, эшитемисе! Таш тюейим, мал кютейим, не да этейим, сени кёрюп турур ючюн… Айып да этерсе, ачыкъ сёлешгениме. Эт айып окъуна. Уялмайма. Айтмай ёлюп кетеме деп къоркъа эдим ансы… Къабырым эки жарылыр эди, тейри адамы…

Узакъдан топ-окъ атылгъан тауушла эшитиледиле.

Сакинат *(жюрексинип жиляйды).* Оу мен жарлы да, мен харип. Билмейме былайды деп айтыргъа, Бекир. Мамай харип айтыучулай, женгил аякъ, кир басар дегенлей болмайыкъ… *(Сагъышлы. Бир кесекден.)* Юйюме элт мени, Бекир! Уруш къазауатына бар. Насып болуп, сау-эсен къайтсанг, къууанчыбыз болур… Къайтмасанг… Мен да, кесим кибик кёп къызлача, сюйгеними сыйлы аты бла къалырма…

Сахна къарангы болады.

Экинчи сурат

Бекир, бир насыплы жолгъа чыкъгъанча, жарыкъды.
Сакинатха кёз къыйырлары бла къарай, ышара келеди.
Аны бетинде насып бла хыйлалыкъ къатышыпдыла.

Бекир. Ай, мени Сакинатым! Жай кырдыклай, таза жаным! Сен жалан да манга ийнаныуунгу сел этме…Мени къатымда бол ансы! Ма, кёрюрсе, билирсе…

Сакинат. Бекир, Аллахды билген… Уруш къазауаты аман къууумду… Хар адамны кесини жазыуу. Уллу Аллах жазыкъсын…

Бекир: Билемисе, мени аман къууум этерча сылтауум жокъду! Уруш?.. Ол да бошалыр... Келлик, насыплы кюнлерибизни сагъышын этеме! Билемисе, мен нек эсе да, тау къушлай, таула, къаяла башларында учарыгъым келеди… Мыллык къушлай, жетип…

Сакинат *(ышара).* Бёрючюк, тохта, бёрючюк. Къанат битип, учуп кетесе, сабыр бол…

Бекир *(кюледи).* Учдум!.. Кетдим… Эшитсинле, кёрсюнле! Таула, булутла, жулдузла... билсинле! Мени чексиз насыбымы кёрсюнле! Мен кишиден жашырмайма, къууанчымы, жюрек сезимими! Талпыныууму!

Сакинат. Сабыр, сабыр бол, Бекир. Къоркъутма мени…

Бекир. Къоркъма сен, Сакинат! Къоркъма! Ол жерде ол юй деп айтылырча жашарбыз!

Сакинат *(тырманы ийнакъ тырманнга ушай).* Ай гяуур, ийманынг, дининг жокъду сени.

Бекир *(ышара).* Нек деп сора?..

Сакинат. Мамай харипни унутуп, сен къаллайла сёлешесе.

Бекир *(*кесин къолгъа ала). Унутмагъанма, Сакинат. Болса да мен Аллахдан жашырмагъанымы адамладан жашырмам.

Пауза

Сакинат *(арсар бола, тёгерекге къарайды).* Бекир, биз Бажиганнга не да юйге барыучу жолгъа ушамайды бу жол…

Бекир *(кюлюп).* Аллах, Аллах, энди къызла да жолму таныйдыла?

Сакинат. Мен кёлюм бла айтама.

Бекир. Ажашырбыз депми къоркъаса?

Сакинат *(тынгысыз).* Биз быллай жол бла бир заманда да бармагъанбыз.

Бекир *(умутлу).* Мен сени башха жол бла элтеме энди. Эшитемисе, кесибизни энчи жолубуз бла!

Сакинат. Манга къошха баргъан жол керекди.

Бекир *(ышара).* Сен къайгъы этер зат жокъду. Ийнан манга. *(Бир кесекден.)* Мен къалай насыплыма, бу хаух дунияда!

Сакинат *(сейирге къалып).* Насыплымы? Не бла?

Бекир. Мени ма санга ушагъан къызларым, жашларым боллукъдула!

Сакинат. Бекир, тын.

Бекир. Билип къой! Бизни тогъуз жашыбыз болургъа керекди!

Сакинат *(уяла).* Оу кюнюм, къаллайла жаншайса?

Бекир. Хау! Хау! Тюз да кесинг кибик эки къызым! Сени бу кёзлеринг, къашларынг, бу чачынг дуниягъа жангыдан келирча. Эшитемисе, Сакинат!

Сакинат *(кюлюмсюрей).* Жарлы сен, анча къарынны къалай кечиндирликсе?

Бекир *(къолларын кётюрюп).* Ма, была бла! Была, сен манга къыркъ сабий тапсанг да, ёсдюрлюкдюле!

Сакинат. Акъылдан шашып тура болурса дейме, харип сен.

Бекир. Шашыпма, хау. Хайранды бу къуругъан баш да...

Кёз байлана, жолоучула къонуш къайгъысына киредиле.

Сакинат. Кет ары… Сантына, оспар сёлешме. Кечди, тынчаяйыкъ…

Бекир. Сен айтхан.

Сакинат *(кёлю бла).* Бекир, Аллах айтса, уруш да бошалыр. Сен да, сау-эсен къайтырса. Насыплы, толу юйюр болуп жашарбыз. Муратыбызны тас этмейик. Мен а сени сакъларыгъыма, бир ишегинг болмасын…

Бекир. Сакий, айтырыгъым...
Сакинат. Тынч кечели... *(Терк арбагъа минеди.)*

Сакинат арбада тынчаяды. Бекир аны жанында, жамычыгъа чулгъанып, жатады. Бир Сакинатха, бир жулдузлу кёкге къарайды. Туруп, кесине жер табалмай, арба тёгерегинде ары-бери барады. Келип жатады. Дагъыда туруп, тёзалмай, ич кийимлери бла, шош келип, арбагъа секирееди. «Оу, кюнюм, не этесе? Малгъун!.. Кет!.. Болушугъу-у-уз! Оу, Аллах урлукъ!..» деген къычырыкъ кечени зынгырдатады.

Ючюнчю сурат

Сакинат арбада, ёлмей-къалмай, сыртындан тюшгенлей, кёзлерин къысып келеди. Энди ол жалан да ёлюрге сюеди… Бекир, тохтамай, къыстау барады.

Сакинат *(кёкге къарай, кёз жашлары толуп, шыбырдайды).* Къара жерге кирлик, къарындашынг ёлгенде ёлмеген сен, гяуур къарауаш... Да къалай? Не амал бла? Ишекли болуп, бу мурдар бир жанына атларгъа къоймайды… Аллах… Ой, Аллах, не терслигим бар эди сени аллынгда? Тилейме, аудур бу мурдар арбаны, Аллах! Аудур, къаядан кетме къой… Тели, эссиз, ангыламагъан эдим ол заманда Мамай харипни айтханын. Къаллай кишилик, таукеллик жашаучу эди аны сабыр, таукел къарамында… «Сен билемисе, Сакий, жашагъан къыйын тюйюлдю кимге да, намысын-сыйын тийишлисича жюрютген къыйынды. Ёлюрме деп къоркъа турма, къор болурма деп къоркъ! Жанынг сауда бир адамгъа къор болма, эшитемисе, Сакий!» – деучю эди ол… Кечди, Мамай, кечди... Мен, бир къарыусуз тиширыу, къолумдан не келсин?

Бекир *(акъырын).* Жюрегинги къыйнагъанма, билеме, кеч… Да насыбымы, керти да, жууукъ этер хыйсапда… Бизге некях этилмеген эсе да, болжалыбыз этилинип эди…

Сакинат *(кеси кесине шыбырдайды).* Аллах, керти эсенг, бар эсенг Сен, таш эт бу адамны. Таш да этме, шо кёзюмден кетер. Уллу Аллах, ырахмунг бар эсе…

Бекир *(жюрюшюн тохтата).* Манга тил бош тутаса… Аллах айтса, тил тутар адамларынг бардыла… Тейри адамы, хан къызы кибик кёрюрле, келинча кёрмей…

Сакинат *(анга къарамай, шыбырдайды).* Иймансыз, кёзюмден ташада тур!

Бекир. Да мен ташада окъуна турурма, санга ол иги болурму ансы?

Сакинат. Гяуур, иймансыз… баштакъ…

Бекир *(ариуун тауусуп, сухуракъ сёлешеди).* Къызчыкъ, асыры кёп ойнай болурмуса мени бла? Мени да жюрегим ташдан тюйюлдю. Не ёхтем эсенг да, энди сен мени къатынымса!

Сакинат *(секирип, арба юсюнде ёрге турады).* Ары дери нек къатып чыкъмай эди тёрт санынг! Нек къурушмай эдиле санларынг, Мамай-

ны санлары къурушханлай! Эр кишимисе сен? Эр кишимисе, баштакъ! Намыссыз! Тирмен буштукъ! Къанлы! Къанлы гяуур!.. Тфу! *(Бетине тюкюреди.)* Тфу! Налат болсун! Ал мени налатымы, Тфу!

Сакинат, арбадан тюшюп, жол жанында ташха чёгеди. Бекир да, жукъ айтмай, бетинде тюкюрюкню сюрте, къыжылдай, боюнса юсюне олтуруп, тютюн тартады. Экиси да тынгылайдыла. Сакинат: «Оу, анам!» – деп, ачы къычырады. Бекир аны жанына жетеди. Сакинат: «Жилян. Жилян къапханды!» – деп, бутундан тутуп, бети агъара, кырдыкга жыгъылады.

Бекир *(Сакинатны аллында тобукъланып, бутунда, жилян къапхан ызланы табып, эринлери бла алайгъа жабышып, ууну эмип башлайды. Эме да тюкюре, жилян ууну чыгъарады)*. Сабыр бол… Къоркъма, тап болады… Тёз, бир кесек тёз! Сакинат, жаным…

Сакинат *(бутун артха тарта*). Неди бу этгенинг?.. Кет!

Бекир *(жумушун бошай).* Сел болдуму бираз?

Сакинат *(башы тёгерек айлана).* Ахырсы… бир тюрлюсе сен…

Бекир. Не тюрлюлюгюм барды? Жилян уу къаннга жетсе, къоркъуулуду, тюкюрюк мылы да хата этмейди. *(Жол жанында, ханс айырып, аны чайнап, жарагъа салады. Къол жаулугъу бла къаты байлайды.)*

Сакинат. Оу анам, не бек ачытады…

Бекир. Билеме. Тёзген эт, алай керекди. Ханс дарман ууну къалгъаны бар эсе, чыгъарыргъа болушур…

Уллу пауза

Бекир Сакинатны бетине тюрслеп къарайды. Аны бети азып, тюрленнгенин ангылайды.

Сакинат! Сакинат, кеч мени… мен…

Сакинат *(анга къарамай, жилямсырап).* Оу анам… шау анам… Нечик тюз айта эди Мамайым. «Эгечим сенляйлагъа баргъандан эсе…» – деучю эди. «Ол кир жанынгы сакълар ючюн… атынгы аман бла айтдырыргъа хазырса… Аллай тёре жокъду, ёртенден адам бир жерин кюйдюрмей чыкъгъан…» – деучю эди акъыллы жаным. «Гыржын бла, туз бла байламлыбыз», – деучюсюн нечик унутдунг, къыяма! *(Бир кесекден, сабыр.)* Анча жыл жашадыкъ къоншуда, бирге ишледик… Ой, Аллах, нечик алданады адам! Ай гяуур, къолумдан бир аякъ суусапдамы ичмеген эдинг?

Бекир. Къырдынг бу Мамай бла…

Сакинат *(жюреги бла).* Анга жетерге санга кёп керекди, жарлы! Насыбынг болур да, мен сау жетмем элиме! Сау жетип а, мен сени алайлай къоймам!

Бекир *(кёлюне тие).* Жанынгы сау къалдырдым эсе, олмуду дертинг?

Сакинат *(тюз кёзюне къарап, бар къыйынлыкъны келтирген ким болгъанын ангылай.)* Уу жилян! Жилян къапха кирип, бар палахны да этип, ызы бла жангыдан адам болуп…

Бекир. Сакинат, оза болурмуса?

Сакинат. Мени аллымда этген терслигинги, хыйлангы, жулургъа кюрешгеннге ушайса, сен…

Бекир. Эй, сен неле жаншайса?

Сакинат *(Бекирни аллында андан эсе къарыулу, асыл, ётгюр, батыр болуп сюеледи).* Билмеген сунма, Бекир! Билмеген сунма, къанлы! Къарындашымы, Мамайны, сен ёлтюргенсе!

Бекир. Къызчыкъ!

Сакинат *(керилип, жаягъына урады*). Сен ёлтюргенсе Мамайымы! Сен! Сен! Сен къанлы! Аны ызындан сен да аман бла бар! Сени къолларынгда къарындашымы къаны къатханды! Бир къанлы тюйюл, минг къанлы! Къарындашын союп, эгечини намысы бла ойнагъан, зийнаны баласы! Сен адам эсенг, эр киши эсенг, бер манга къарындашымы сойгъан ушкогунгу! Ушкокну бер!

Бекир *(чабып, арбада букъдурулгъан ушкокну алады).* Сюерик эдинг сора! *(Сакинатха жууукъ келе.*) Мамай буруш эди да, кесин жойдурду. Энди сен да аны ызындан барыргъа деп тураса.

Сакинат. Ой, мени эр киши этмеген Аллахха не этеийм?

Бекир *(кюлюмсюрей).* Угъай, Сакинат! Сен эр киши тюйюл эсенг да… тиширыу а бютюн да тюйюлсе! Эшитмегенме мен биреуню къатыны болгъандан сора, аны жояргъа кюрешген тиширыуну!

Сакинат. Къатып чыкъ мен сени къатынынг болгъунчу!

Бекир *(ачыкъ кюледи).* Андан артыкъ а? Мен алыкъа билмейме къатын болууну башха жоругъун.

Сакинат. Хау. Сен биле да болмазса… Сен билгенни кёрдюк…

Сырт башындан, юч самолёт учуп чыгъып, тюз да аланы юслерине келедиле. Бекир, армау сюелген Сакинатны, тартып жерге аудуруп, анга бауурун салып тохтайды. Жау самолётла, алаша учуп, къая эринде ёрге чыгъа, сыртдан ауып кетедиле. Артыкъ узакъ болмай, топла атыладыла.

Бекир *(Сакинатны, билегинден тутуп, къобарды.)* Терк бол… Мин арбагъа.

Сакинат *(ычхыныргъа кюрешеди).* Жибер мени, къанлы!.. Жийиргенчли… Ий, мени. Бетсиз, малхуния! Ий, дейме! Мурдар!

Къычырыкъ-хахайына да къарамай, Сакинатны кётюрюп, арбагъа салады. Жип бла, аягъын-къолун байлагъаны бла къалмай, арбагъа, къымылдамазча, къаты къысады. Бекир жол кёл алып тебирейди.

Тёртюнчю сурат

Сакинатны, алгъа ачдан кёзю къарангы этип, кёк, жер тёгерек айланыучу эселе да, энди аш эсинде да жокъду… Жалан да суу ичериги келеди. Тили тынгылауугъуна жабышып, эринлерин къымылдаталмайды.

Бекир *(сыртында ушкогу бла арба аллында барады. Байланып тургъан Сакинатны амалсызлыгъын кёрюп тохтайды. Суусап ичиреди).*

Ётюрюк кёре эдим сени манга сюймеклигинг. Айтып да эшитмегенме аллай тиширыу, кесини насыбындан къачхан.

Сакинат. Мен сени бир заманда да сюймегенме. *(Бир кесекден къозутур муратда.)* Энтта да санга баргъандан эсе, кюлде аунагъан эшекге барайым!

Бекир. Охо, кёрюрбюз. Кимге баргъанынгы кёрюрбюз... Санга эришсем…

Сакинат. Эришир эдинг, эр болсанг! Айтайыммы ким болгъанынгы?

Бекир. Хо, айтыр керекли къоймагъанса.

Сакинат. Оу, харип, эшитиригинг эндиди.

Бекир *(масхара).* Аллах-Аллах, энтта да сен айтырыкъ къалгъан эсе...

Сакинат. Мен айтырыкъ – не! Мен жукъ да айтмагъанма, харип! Айтырыкъланы къатларында… Алыкъа уа, харип…

Бекир. Кимдиле ала, ийманынг хакъына, манга ол сен айтмагъанны айтырыкъла?

Сакинат. Сабийле!

Бекир. Сабийле?

Сакинат. Сабийле, Аллах хакъына!

Бекир. Да сен табарыкъса аланы! Сен тёзсенг, мен да тёзерме!

Сакинат. Аланы къыргъанса сен! Буугъанса! Ненча дей эдинг? Тогъуз жашынгы! Эки къызынгы да! Аланы уа… Къапханса жарлы сен!..

Бекир *(сабыр).* Тилленме, Сакинат. Игилик азды, тиширыу тилленсе.

Уллу пауза

Солургъа тохтайдыла. Бекир Сакинатны айтханларына тынгыламагъанча кёрюнеди. Быстыр журунчукъ бла ушкогун ариулайды. Сылайды, сымарлайды. Жаны ушкок бла бир кибикди.

Алтынлы ушкогуму суукъ быргъысын
Атылса къыздырады къоргъашин окъ.
Ой, сени сыйпай, сюйюп сыласа-а-ам…
Жан тамырым, жюрегим болады токъ.
Уучуну сенсиз такъырды жашауу,
Чыгъалмаз, чабалмаз тау жоллада.
Илишан тутуп, аталмаса жанлыны,
Ёлюп кетер, бермейсиз деп къауалны…

Сакинат *(хыйла, жумушакъ).* Ийчи къолларымы.

Бекир. Не-е? Тейри адамы.

Сакинат. Эшитемисе, безирегенибиз тамамды… Кесинг билесе, тиширыуну чачы – узун, акъылы – къысха дейдиле.

Бекир. Керти алай… Сора?..

Сакинат. Ачыу къызыуумда айтмаз сёзлерими айтдым. Кеч мени.

Бекир *(сейир этип, ышаныусуз къарайды)*. Сакинат…

Сакинат. Ий билеклерими, бутларымы да… къурушхандыла. Не къарайса? Мен кеси насыбымдан къачханыма тюшюндюм. Сен манга тенг болма, мен ачыу кюйдюрген бир жарлыма. Жалан да мен жарсыгъан... Бекир, юйюнгде тенглеринг, къарындашларынг, жууугъунг-ахлунг, отоуунгу тёгерекден алып, къыз намыс сакълагъанда, не айтырыкъса?

Бекир *(иги ышаналмай).* Мен тенглериме деп аллыкъ тюйюлме къатын...

Пауза

Сакинат. Сен ыйлыкъмасанг, башынгы энишге тутуп, манга уа не?

Бекир *(бетине жарыкъ умут тийип).* Сакинат… сен кечсенг…

Сакинат. Кечеме, Бекир. Сен да кеч мени.

Бекир. Сен биргеме болсанг, Сакинат. Къулунг, къазагъынг болгъанлай къалырма. Атма мени кенгине. Жюрек жылыуунгу сыйырма менден.

Сакинат. Жибер мени…Былай байланып турсам, мени не жылыуум къаллыкъды, Бекир?

Бекир. Бусагъат… *(Къолларын ийип, бир кесек мычыйды.)*

Сакинат. Ох, ох, ох! Къурушхан къолла. *(Бир къолун аны инбашына салып.)* Бекир, аллай тиширыу болмаз, биринчи кёрген эр кишисин харам этген. Не этеийм, къаллай жолгъа чыгъаргъан эдинг сен мени? Терсмеми?

Бекир *(ахыр да жумушап, Сакинатны аякъларын да тешеди. Къучакълап, ийнакълады).* Бир зат къапсанг а… ёлесе, жан тамырым. *(Терк азыкъ къапчыкъны къотарады. Аллына бишлакъ, гыржын салады.)*

Сакинат *(жукъ айтмай, гыржын бурхучукъ сындырып алады).* Бекир, суунг жокъмуду? Бир суукъ суучукъ ичерик эдим… Тамагъымдан бурху бармайды, тоба…

Бекир. Бусагъат! Жаным, мен мычымай… Шаудан суучукъ таба эсем. *(Гыбытны алып, ушкогун унутуп, суу алыргъа кетеди.)*

Сакинат *(терк сермеп, ушкокну алады. Арба юсюне минип, Бекир кетген жанына къарайды).* Мамай, жаным, эсимдедиле сен айтханла!.. Сен юйретгенлей, жашаргъа кюрешдим... алай ... болалмадым. Алай ишегинг болмасын, сени къанынга боялгъан пасыкъдан а дертими алырма! Аны къара къанын тёгерме. Экибизни дертибизни да алырма. Сен тюз айтыучу эдинг, наным, жаным сауда кишиге къор болмам! Мени къыз намысым бла ойнагъанны кечалмам… Дертими алырма… Биргемесе, алтыным… Жанымса, билегимсе… *(Бекирни келе тургъанын кёрюп, ушкокну ары бурады.)* Ма-а, келеди! Келе турады къанлы.

Бекир *(чаба келип, арбадан юсюне айланып тургъан ушкок быргъыны кёреди. Абыннган этгенча, жыгъылды*). Сакинат, не этесе? Тели болма! Сал ушкокну жерине! Ол мени ушкогумду... Тилейме, атма, Сакинат! Жанчыгъым! Сууда къундузум! Эшитемисе, Сакинат, санга суу алып келеме. Шаудан суу, ма-а-а. Къой, къой мени. Ой анам, мен жарлы...

Уй, къанчыкъ! Къанлы тиширыу… Тилейме… Атма-а-а. *(Тобукъланып, артха сюрюнеди. Жиляйды.*) Атма, манга жанынг аурусун! Мени жоюп, сен не табарыкъса? Тилейме, не десенг да, этерме! Жанымы сау къой! Атма! *(Шашхын халда.*) Сора, ат! Ур! Ур да ёлтюр! Гажай, гатча, гатча ит! Нек тураса? Къуртла ашы мен болайым! Турма, ат!

Сакинат (*арбада сюелип, Бекирни илишаннга алып, аны жилягъанына, сюркелгенине жийиргенчли къарайды*). Мурдар! Жилян… Уу жилян! Къоркъакъ! Сен къарындашымы кирсиз, таза къанын тёкгенсе, мынафыкъ! Аны къанында боялгъанса! Элия урлукъ! Къара къанынг тёгюллюк… Сюркел, сюркелесе аллымда. Къара жерге кирлик!.. Намысы-сыйы болмагъан! Эр кишимисе сен? Къара къанынгы тёгейим! *(Аны марайды).*

Бекир *(артха сюркеле, амалсыз*). Угъай! Тилейме, жанымы сау къой! Болушугъуз! Ким болушсу-уунн... *(Жиляу-сыйыт эте, сюркеледи.)*

Сакинат *(ушкокну аны жанына буруп, иги кесек сюеледи. Атмайды. Ушкокну Бекир таба атып, сынаулу къарайды).* Угъай! Угъай!.. Аталмайма, Мамай! Аны къара къанына къалай боялайым, наным?

Бекир *(чабып келип, ушкогун сермеп алып, Сакинатны юсюне бурады).* А-а-а.. Ха-ха-ха.

Сакинат *(бек сабыр).* Малгъун, нек тураса? Жашаунгда шо бир кишилик эт… Жийиргенчли! Малхуния! *(Ушкок атылгъан таууш. Жарасындан тутуп, Сакинат арбагъа чёгеди. Ахыр сёзлери зикир бла бошаладыла.)*

Дуния деген кёзбауду,
Жюрек бичим толмайды,
Ажал деген къатыды,
Къарап кёрсе, къоймайды.

Къыяматны базманында
Хар бир адам чегилир,
Таша этген гюняхлары
Туура болуп кёрюнюр...

Сакинат ёледи. Сахнада юсю-башы акъ Мамайны арбагъы кёрюнеди. Бекир шашхын халда, ушкокну арбакъ таба буруп, симсиреп сюеледи. Сора, ачы къычырып, кюлюмсюрей, ушкокну быргъысын залда адамлагъа бурады. Узакъ болмай, топ-окъ атылгъан тауушла эшитиледиле.

Ж а б ы у

БАШЛАРЫ

СОЗАЙЛАНЫ АХМАТХА – 85 ЖЫЛ

БЕЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил. Жарыкълыкъны поэти. *Статья* 2
СОЗАЙЛАНЫ Ахматны юсюнден айтылгъан сёзледен 4
СОЗАЙЛАНЫ Ахмат. Назмула 6

МЫЗЫЛАНЫ КЪАНШАУБИЙ ТУУГЪАНЛЫ – 75 ЖЫЛ

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля. Шаркъ жомакълы къадар *Статья* 17
ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля. Назму 24
ДОДУЛАНЫ Аскер. Дарование и добросердечность. *Статья* 25

ПОЭЗИЯ

АХМАТЛАНЫ Люба. Назмула 34

БИРЛИКДЕ – ТИРЛИК

Александр ПРЯЖНИКОВ. Бирлик ангылаудан башланады. *Статья* 48

ДИДИГОВА Раиса. Хаваш Накостоев. *Статья* 54
НАКОСТОЕВ Хаваш. Таурухла 57
ДОДУЛАНЫ Жамиля. Статья 62
Исмаил БЕРДИЕВ. Алгъышлау 65
ДИДИГОВА Раиса. Назмула 66

БЕЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил. Бир муратха тийишдирген. *Статья* 73
Нина ПОПОВА. Назмула 74

АБАЗОВ Алибек. Статья 84
Эрол ГЕРГИН. Амма. *Новелла* 86

ПРОЗА

КЪАЙТАЛАНЫ Исмайыл. Таулу тасхачыны хапары. *Роман* 93

ТЮРК ДУНИЯСЫ

Айрат ГАЛИМЗЯНОВ. Тюрк тепсеуле шаман силкиниуледен къамала бла атда жигитликлерин кёргюзтюуге дери. *Статья* 146

ТАУ ХАПАР

АСЛАНЛАНЫ Нурхан. Хапарла 150

ЖУРНАЛИСТНИ ДЕФТЕРИНДЕН

КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия. Ушакъла, статьяла 177

АТМЫРЗАЛАНЫ МАГОМЕТГЕ – 70 ЖЫЛ

МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Сахна тасхаланы закий устасы. *Статья* 195
АТМЫРЗАЛАНЫ Магомет, САРАККУЛАНЫ Асият. Сокъур тюйюмчек. Пьеса 200

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС /№ 1 (245)

Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал

На балкарском и русском языках

Учредитель

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.
Подписной индекс П5890

Корректор *Т. С. Гелястанова*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 05.02.2026.
Выход в свет 24.02.2026. Формат 60 х 90 1/16. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT, SchoolBookC. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14, 00. Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 770 экз. Заказ №207.

Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 106,02 руб., за 6 мес. – 318,06 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленного электронного оригинал-макета

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплыды.
Тел.: (88662) 42-41-05

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазмалагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланнган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмалагъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.

В РОССИИ ВНОВЬ ПОЯВИЛАСЬ ПРОФЕССИЯ «ПИСАТЕЛЬ»

С 1 сентября 2026 года слово «писатель» обретёт не только творческий, но и нормативно-правовой статус. Министерство труда и социальной защиты утвердило профессиональный стандарт, посвящённый литературной деятельности. Документ зарегистрирован в Минюсте и опубликован на официальном портале правовой информации 15 декабря 2025 года. Приказ No 633н от 10 ноября 2025 года будет действовать шесть лет (до 1 сентября 2032 года).

Этот шаг означает, что занятие литературой теперь описано не только метафорами, но и конкретными профессиональными функциями. Среди них – разработка концепции, жанра и формы будущего произведения, создание основного текста, его первичная правка, последующая доработка, а также подготовка материала для передачи в издательство или редакцию периодики. В официальном описании деятельности автора говорится о реализации художественного замысла в рамках литературного произведения – сжато, но ёмко.

Формально документ вступает в силу только через полгода. Но уже сейчас он задаёт важный сигнал: литературный труд – это не спонтанное вдохновение, а сложный, многоэтапный процесс, достойный признания на уровне государственных стандартов. Впервые в истории современной России профессия писателя получает официальное описание, согласованное с самим литературным сообществом.

Этот шаг может повлиять и на статус авторских договоров, и на признание писательской деятельности как трудовой, и даже на возможность включения литературного опыта в страховой стаж. Хотя сам документ не носит обязательного характера для тех, кто работает вне государственных структур, он создаёт базу для правового и социального признания писательства как профессии – не менее значимой, чем, скажем, инженерия или педагогика.

Так, в преддверии новых культурных вызовов, Россия делает ставку на системное отношение к слову – не как к украшению, а как к труду, требующему мастерства, времени и уважения.

ЭЛБРУС
МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5, журн. «Минги-Тау».
smikbr.ru/mingitau; mingitau@mail.ru

МЫЗЫЛАНЫ КЪАНШАУБИЙ